Дурды Каров

Он йыл түрмеде

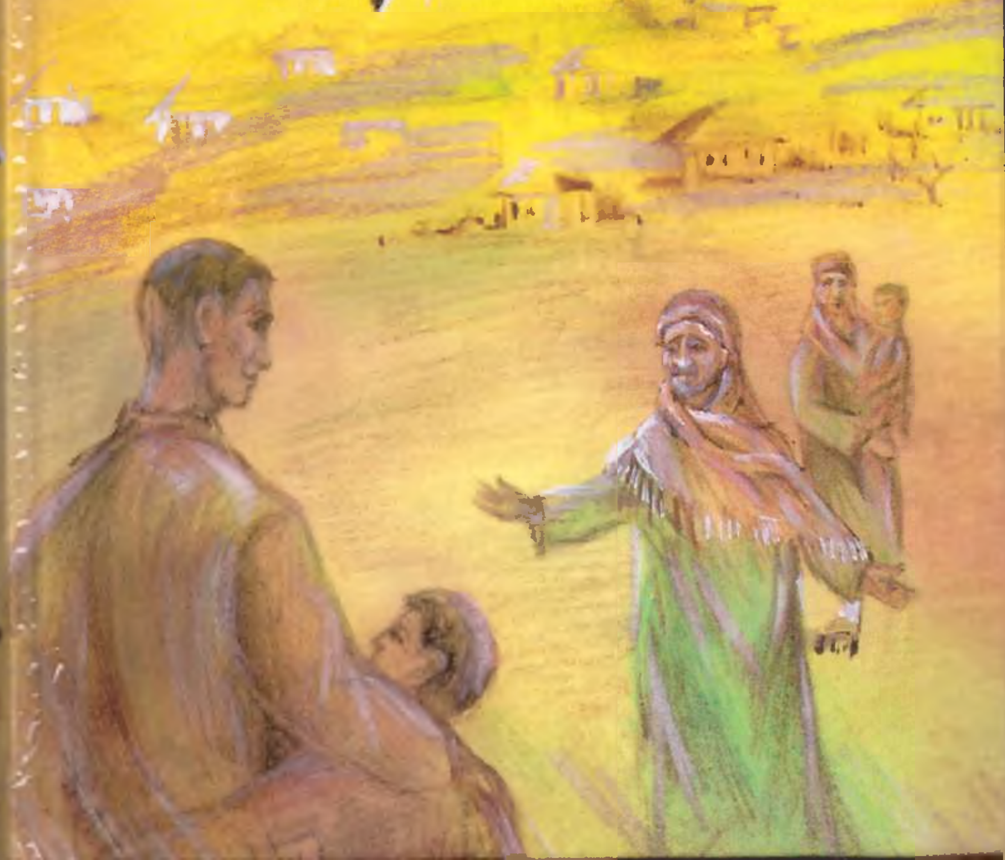

Дурды Каров

Он йыл түрмеде

Роман

Икинҗи китап

Ашгабат «Туран-1» 1994

ББК 84 Түр 7
К 28

Каров Д.
К 28 Он йыл түрмеде. Роман. - А. «Туран-1» неширяты, 1994.

Дурды Каровың «Он йыл түрмеде» атлы романының биринҗи китабы окыжылар көпчүлигиниң сөйгүсини газанды. Романың гахраманларының соңкы ыкбаллары хасда чылшырымлы. Азатлыга чыкыландан соңра-да, гайтадан ил-гүне гошулмак, кәбир терс пикирли адамларың яңсыламаларына, гурян пиримлерине гаршы дуруп, дурмуш сынагларындан саг-аман гечәймек киме башардяр, киме башарданок.

Романың икинҗи китабында, ине, шол гаршылыклар йитилик билен суратландырыляр.

ISBN 5-7270-0087-4

ББК 84 Түр 7
К 4702590201=94

© «Туран-1» неширяты, 1994

Printed in Hungary – Interpress Foreign Trade Co. Ltd.

Агшам яссы төверереклериди. Деряларың өйлерине үйшен гоңшы-голамлар, дост-ярлар, деңи-душлар өзара месавы гүрруңе гүмрады. Хут хәзир шу мәхелләниң гапдалындан сын эдип, гөзүңи юмсаң, гөвнүңе, Деряның шу өйден голы баглы чыкып гиден гүнүнден бәри гечен йылларың ичинде хич зат үйтгемедик ялы. Йөне бейле дуйгы ким үчин болса-да, Деря икимиз үчин дәлди. Гиден мәхелләниң ичинде Деря икимизиң назарымызың бирден-бирден, ослагсыз саташмасам шонуң үчинди.

Деря өйлерине гайдып геленмишин дийлен хабар обаның улусына-кичисине етен боларлы – узак гиҗе диен ялы гелим-гидимиң ызы кесилмеди. Оба адамларының үйтгешик хем говы гылыкларының бири шу – бир обадашының алыс ёлдан я-да узак айрачылыкдан соң саг-аман гелип өйлерине говшаныны я-да бир себәп билен садака берйәнини эшитдиклери, йөрите чакылыга гарашып дурман, гелйәрдилер. Мунуң аңырсында аздакәнде билесигелиҗилик бар болса-да, бардыр, йөне хич хили хантамачылык, тамакинлик ёкдур. Хер ким йөне ези саг-аман гелен ялы, бегенип гелйәндир.

Эртеси, Деряның өз какасыны ятлап берен садакасының мәхеллеси «Санасаң согабы бар» диен дереҗә етди. Мен муны илки билен-ә Деряның мерхум какасының ил ичиндәки абрайына, галыберсе-де, ил-гүнүң Деря достума болан дуйгудашлыгына, йүрекдешлигине ёрдум. Өзүң бир илден чыкан, занняман болаймасаң, ил-гүн сени аңсат-аңсат өз хатарындан өчүрәенок.

Деря ир эртирден гич агшама ченли гелени гаршылап – гидени уградма билен болды. Йөне ол хернәче гүмра, аладалы болса-да, кәте-кәте төверек-дашына гаранҗаклап, маңа гөзи дүшенде-де бирден чалаҗа йылгырмасындан онуң мени гөзден салмаҗак болуп чалышянлыгыны аңярдым. Догрусыны айтсам, мен онуң назарындан, сесъетиминден дашлашмазлыга чалышяр

дым. Гөзенегиң аңырсындакак, биз бирек-биреге жуда мәтәчдик велин, хәзир мениң Деря, Деряның маңа болан мәтәчлиги, дуйгудашлыгы өңкуденем хас гүйҗән ялыды. Хер гезек төвир галдырыланда, менем ичимден Деря, онуң якынларына, обадашларына җан саглыгыны, юрт абаданчылыгыны, абрайдыр дөвлет дилег эдйәрдим.

Садака совлуп, сачагың башында саналгыҗа адам галанда, Деряның эҗеси /Деря икимизиң эҗемиз/ дилленди:

– Огулларым, өмрүңиз узак болсун, какаңызың садакасыны бироңат совдуңыз. Деря җан, какаң пахыр бир тирсегине-хә галандыр, оглум... «Өңүм геленден-соңум гелсин» дийипдирлер. Белки, сизе индиден бейләк гуванмак несип этсе-де, сизи индиден бейләк гөз алнымдан айырмаса-да, аллатагаладан мүң-де бир разыдырын, балаларым! – дийип, гарры эне гыңаҗының човуны гөзлерине етирди. Энәниң гөзүндәки хасрат гөзяшы энче йылың айрачылыгындан, хорлугындан-да ажы. Себәби, шу йыллар бизем гарратса гарратды велин, эне гөргүлиниң өмрүнден нәче йылы кертенини алла билсин... Өзүмизе галса, Деря-да, менем, гарры энемизиң хәзирки гөзяшына хич хили ягдайда разы болмаздык, онуң еке дамҗа гөзяшының сырыкмагына кайыл болмаздык. Йөне, хей, болдумы! Эгер хәзирки акылымыз мундан телим йыл өң гелен болсады... Адамың акылы онуң херекетинден шейле ыза галян боларлы. Инди ол гечен йылларың үстүнден атанак гой – гойма, пархы ёк. Ол йыллары, гечмишиң гүнәсини өмрүң хасабындан, барыбир, өчүрип болмаз. Инди диңе хырчыңы дишләп, теверегиңе билдирмән, ахмыр чекмек, эртире болан сүйҗи арзувларыңа, саңа ынамыны йитирмедик адамлара бил багламак галыпды. Шол адамларың бири, иң илкинҗисем, ине, шу бир гысым болуп отуран гарры энеди. Шу тапдан дүшен гөвре, шу чөңңелишен гөзлер, шу гөзлердәки ажы гөзяш бизиң гүнәли гечмишимиз үчин иң улы җезады. Мен муңа эдил хәзир душүндим. Адам дийлениң гөзи бир горкмасын. Эдил шу вагт Деря икимизем-ә өзүмизиң эркинликде, ачык сачагың башында отуранымыза долы ынаныл билемзок велин, йөне эне гергүлиниң гевнүне, хәзир ене-де биртопар адам геләге-де, бизи ене еңлерине салып гидиберҗек ялы болуп дуран болса герек. Энәниң гөзлериндәки түкениксиз үнҗә мен өзүмче шейле душүндим. Шонуң үчинем, ичимден хәли-шинди «Бизе

нәме болса шо болсун, йөне әне гөргүлилер бир өзлериниң мүддети белли болмадык өмүрлериниң галанҗа бөлегини сүйҗүликде гечирсин-дә» дийип гайталаярдым. Соңрак ене «Ёк, бизе нәме болса шо болсун дәл, бу гөргүлилериң галанҗа өмрүниң ажылыгам, сүйҗүлигем бизиң – перзентлериң болшуна баглы ахырын» дийип, өз-өзүме дүзедиш берйәрдим. «Ынсан җемгыетинде яшап йөрен күлли җеменде бендилик дийлен беланы, дири айрачылыгы, хукуксызлыгы гөрмесин-дә!» диййәрдим.

Хер бир адам өзүне, өз якынларына бу дүнйәде абрай, юрт парахатчылыгыны, җан саглыгыны, чагаларына гуванмагы, яраданың бела-бетерден, ховпдан-хатардан аман сакламагыны, ыкбал ровачлыгыны, о дүнйәде болса иман байлыгыны арзув эдйәр. Бу арзувларың ровач болмагы үчин болса өзүңден ыхлас, херекет герек экен. «Бендәмден херекет, менден – берекет» дийипдир ахырын.

Элбетде, арзувам герекдир, ыхласдыр херекетем герекдир велин, йөне хемме адам үчин, бейик шахыр айтмышлайын, «ниетине гөрә ыкбал» болмаянлыгыны Деря икимиз инди илден сорап билмели дәл. Шу гиден адам сүрүсиниң ичинде «агсаклык» Деря икимизиң пайымыза дүшүпдир. Икимиз агсап билдик, Деря җан! Адамың шу дүнйәде иң горкян задьı – биабрайчылык билен өлүм. Мунуң биабрайчылыгын-а гөрдүк, галанынам несибе билйәр.

Шу гүнки мәрекәниң ичинден Дерядыр езүми бир тарапа, галан мәхелләнем бир тарапа гоюп, ики тарапыңам болушларыны, геп-сөзлерини салдарлап-селҗерип герйән. Шу гүн дашымыза үйшен җеменде бизиң билен хернәче ыхласлы, мәхирли, сыпайы болса-да, гөвнүме, адамларың гөзүнде нәхилидир бир этиячлылык, ховатыр бар ялы, хер сөзи сөзлеме дүзүп, бизиң билен геплешишлеринде бирхили герегинден артык сересаплылык бар ялы. Мүңкүрлик гурсун. Онда-да, бир гезек гүнәкәр болуп, җезасыны чекен адамың мүңкүрлиги... Белки, булар бизиң бендиликден чыкып, инди азат-адыл дүрмуша гайдып геленимизе, гечмише пушман эдип, дүзеленлигимизе ынанып билйән дәлдирлер?

Ынха, еңки гүнәкәрлери икиленч терс ёла итерйәнем шунуң ялы мүңкүр пикирлер болса герек. Шонуң үчинем, Деря җан, икимиз җуда сересап болмалы, езгелерден дәл-де, өзүмизден, ез пикирлеримизден сересап

болмалы болсак герек. Ёгсам, хәзир «Булар бизи өзүнден песде гөрйәр-ов, бизи бир үфлис хатарында, өзлеринем перишде сайярлар-ов» диен ялы пикирлериңем гелибермеси дашда дәл. Бирденем ене гарры энемизе гөзүм дүшди-де, тоба этдим. «Диңе энелер бизе ынанса боляр, галаныныӊ бир алаҗы болар» дийип, өз-өзүми көшешдирдим. Дек яңы мени хайран эден шейтан пикирлерини болса өзүмизиң шунча йыллап ынсан гатнашыкларындан сова душенлигимизден, умумы адамзат дурмушыныӊ акымындан четде галанлыгымыздан гөрдүм.

Мениң хәзирки тукат болуп отурышыма диңе Деря догры дүшүнйәндир, хәзирликче шо-да бес. Мениң-ә, ынха, худай ёл берсе, бир аягым эркинлигиң гырасында, Деряныңкам бир йыл говрак. Шонда-да ол мениң ялы мүззерип отуранок. Мен эртир ене ирден шол җеза ерине тарап ёла душмели болҗагымызы алада эдйән. Деря болса маңа гөвүнлик бермегиң аладасында ялы. Догры, хемме задыңам, айратын-да айрачылыгыӊ иӊ соӊкы гүнлери җуда узага чекйәр, асла гутармаҗага дөнйәр. Белки, мениң хәзирки даргурсаклыгымам шондандыр.

Эртеси ирден Деря икимиз гарры энемиздир чагалар билен хошлашып, ёла рована болдук. Уграмазымызыӊ өң яны Деряның обадашларындан биртопар адам үйшүп гелди. Бу болса мениң адамлара болан болгусыз шүбхелериме ене бир зарба урды. Өз янымдан обамы, обадашларымы ятладым. «Мен нәдеркәм, мени нәхили гаршылпарларка?» дийип ойландым.

Гүн гүнорта болуберенде, Гарагум каналыныӊ боюнда баг-бакҗа бүренип отуран «Обамыза» гелип дүшдүк. Ресмилешдирилен дүзгүне гөрә, геленлигимизи мәлим эдип, нобатча адымызы беллетдик. Өз яшаян отагымыза гелип, дем-дынч аланымыздан соң, иш еримизе – пагта арассалайҗы завода тарап уградык. Озалдан эндик эдилен дүзгүн-тертип, гызгаланлы иш ене бизи гуршап алды. Дүйнки агыр-агыр пикирлериң ызасам, гөвнүме, күтелишен ялы болды. Адам дийлен җандарыӊ өвренишмеҗек ери, өвренишмеҗек ягдайы ёк экени. Бизи гүнсайын арзувлы эркинлиге голайлашдырян арасса зәхмете гүмра болуп, икияна ылгашып йөрүс велин, үнҗи-аладалар биряна сырылып, эрәп баряр. Гөвнүмизе, хемме зат шейле болмалы ялы, өзүмизем хут шу машынларыӊ, йүзлери аладалы адамларыӊ арасында өнүп-өсүп,

догланда-да шу иш үчин доглуп, өмрүмизем шу иш билен гечирэйҗек ялы.

Ёк, ёк, тоба этдим! Адам бир ере хернәче өвренишседе, онуң үчин өз догдук депесинден, ез обасының эркин шемалындан говы зат болуп билмез. Догланда бирбирине бушлап бегенишен, салланчагыны үврән адамлардан, соңра саңа гевуп берип – гевүн алшан машгаландан, илки дил ачанда сениң адың билен ачан чагаҗыкларыңдан эзизем зат болармы.

– Мен-ә, дост, шоларсыз оңуп билҗек дәл! – дийип, агшам чай башында отыркак, Деря эдил мениң пикирлерими окап отуран ялы, бирден дилленди. Мен тисгиндим-де, онуң йүзүне соралгы серетдим. Тас «Деря, оюн этме!» дийип гыгырыпдым. Ене Деря өңүртди, чалаҗа гүлүмсиреди-де:

– Ёк, сениң хәзир гевнүңе гетирен задың мениң келләме-де геленок. Шунча чыдап, бары-ёгы бир йыл галанда-да, терс ёла дүшер-де, гидибир өйтдүңми?

Мен йүзүми ашак салып, «Ай, ёк-лай, Деря, сенемай...» дийип, гүмми-сүмми этдим. Өз янымданам, Деряның гарры энеси, гелни, чагалары билен хошлашан пурсадындакы гуссалы кешбини гайтадан гөз өңүне гетирдим. Шейле пурсатлардан соң адамларың кәте бирден дөвләййән халатларыныңам боляплыгыны мен бендилик дурмушының тежрибесинден билйәрдим.

– Ховва, дост, шунча чыдапдырыс, ене чыдарыс, баша гелениңи соңуна ченли чекерис. Йөне мен ягдайыны тапсам, начальниклер билен ылалашып, машгаламы шу ере гечүрип гетирәйсем дийййән.

– Сениң о диййәниң-ә говы велин, гарры энемиз, гелнежемиз дагы нәме диеркә? Чагалар тәзе ере, тәзе ягдая өвренишип билерлермикә?

– Сен бу затлары диңе өзүм үчин эдйәндир өйдүп гевнүңе гетирәййән болмагыңам әхтимал...

– Деря, икимиз гевнүмизе гетирен задымызы бирбирекден яшырамзок, айдяс-а. Йөне инди соңуны сайман бир херекет эдилйән яшданам гечдик.

– Догры айдяң, инди бизе соңуны сайман херекет этмек боланок, оңа хакымыз ёк. Менем яңкы пикирими илки өз янымдан нәче өлчерип-дөкемсоң, эҗемдир гелнеҗең билен маслахат эдемсоң айдян. Асла мени шу пикире итерен задам эҗемиң сөзлери болды...

– Нәме, Деря, гарры энемиздир гелнеҗемиң арасында оңшуксызлык дагы йүзе чыкайдымыка?

– Ёк-ла. Эҗем гелнинден мүң-де бир разы. Йөне онуң айдан сөзлери мени пикирлендирди, «Оглум, аллатагала адамы йөне ере деңли-тайлы эдип яратмандыр, адам нәхили ягдая учраса-да, аңруҗы алаҗыны тапса, тайындан айрылмаҗак болмалы, өлүмден башга задыңам алаҗы тапыляндыр» дийди. «Чагаларың, машгалаң янында болса, нәче агыр гүнем болса – басымрак гечер, сенем, буларам йүрегиңиз сувлы, аркалы ялы боларсыңыз» дийди.

– Деря җан, мен гарры энемизиң айданларыны түйс йүрегимден макуллаян. Энемизем, гелнеҗемизем гаты мерт адамлар хасап эдйән. Ёгса-да...

– Ховва, ёгса-да, гелнеҗең «Деря, сениң биленериң аңруҗуна гитмелем болса, ода-сува урмалам болса – мен бар» дийип пышырданынам айдайын.

– Сен багтлы йигит, Деря. Ызында шейле адамлар барка, тәлейиң ойнундан басылмаса болар.

– Үстесине, «Сен гал – мен өлейин» дийип дуран достуңам янында болса! – дийип, Деря йылгырды.

– О тарапынданам аркайын болай, Дерям!

Арадан кән вагт гечирмән, Деряның машгаласының шу ерде яшамагы үчин ресми ругсат алдык-да, олары гөчүрип гетирдик, чагаларыны шу ердәки мекдебе окува, Сона гелнеҗемизи болса оба кеселханасында врач эдип ише ерлешдирдик. Бу мәхрибан адамларың гөчүп гелмеги диңе Деряның дәл – мениңем дурмушымда улы өзгеришлер дөретди. Илки билен-ә, Деря икимиз өзүмизи ил хатарында, деңли-дережели адамлар сайып уградык. Инди, догруданам, биз аркалы ялыдык. Галыберсе-де, обадан какамдыр эҗем мениң ызымдан геленлеринде, олары мыхманхана ерлешдирҗек болуп йайданышып дурман, Деряларың өйлерине алып барярдым, «Ине, кака, эҗе, бу-да сизиң бир оглуңызың өйи!» дийип айдып билйәрдим. Хатда Дерядыр гелнеҗемизиң өзлериниң хайыш гөрнүшиндәки талабы билен, олара Огултәҗимем элтдим, «Ине, Огултәч, бу-йә Сона гелнеҗең, буларам өз җигилериң Максатҗык билен Нәзиҗек!» дийип, танышдырдым, «Биз еке дәлдирис, гөрсең!» дийдим. Сона гелнеҗемиздир Огултәҗиң башдан бир-бирини сулхларының аланыны гөрүп, Деря икимиз чага ялы бегендик. «Бу ягдай бизиң достлугымызың дүйбүниң берк, гелҗегиниң говы болҗагының аламатыды» дийсем, хер бир адамам мениң билен ылалашса герек.

Яшайшың сүйҗи эшрети гүн-гүнден өз тагамыны билдирйәрди. Ищден бошадыгымыз, Деря-ха дессине өз өйлерине, чагаҗыкларының арасына, менем Огултәҗимиң янына – душушыга ховлугярдым.

...Гүнлериң биринде, шу оба бизи идәп, бендиликде биле болан ёлдашымыз Мерет гелди. Онуң йөрите бизи идәп-сораглап гелмеги Деря икимизиңем гөвнүмизи хасда галкдырды. Говы ёлдаш, чын дост диңе башыңа иш дүшенде таналяр. Гөзенегиң аңырсына дүшмезимден өң, мениң достларымың саны-саҗагы ёкды. Хер гүн эл ялы чөрегими шолар билен деӊ пайлашып иймесем, бокурдагымдан гечмезди. Кәте той-томга-да олар мениң гейимлерими гейип гидердилер. Мениң адымың ызына гошулян сөз «достам» дәл-де, «доганды». Эмма көнелериң дост дийлен сөзи бөлүп, «Аш досты» хем «Баш досты» дийип ат бермелери йөне ерден дәл экен. Пелегиң чархы терсине өврүлип, мениң башыма иш дүшди велин, дашымда хәлки достларың бирем галмады. Оларың екеҗесем эл ялы кагыза догайы саламыны язып угратмады. Гайтам, төверек-дашдан «Онуң ялың болмалысам шоды, оңа энтегем аз» диен ялы гышык гүррүңлер гарры җа эҗемиңем, какамыңам гулагына шол етирилди дурулды. Эгер еңки достларым мениң бидерек адамлыгымы субут этҗек болуп җаныгып йермедик болсалар, онда шейле гүррүңлериң кимден етйәнлиги билинмесе-де билинмезди. Бу затлар хернәче йүрегими гыйса-да, мен бир зада бегенйәрдим. «Бир яманың бир ягшысы болмазмы» дийлиши ялы, эгер-де шейле гүнлер башыма дүшмедик болса, онда мен теверегими галлан адамларың хайсының «аш достудыгыны», хайсының «баш достудыгыны», белки, билмән гечердим. Асла-ха, дост дийлениң санына гуванмалы дәл-де, белки, дост кепелдигиче, горкмалы болса герек. Достуң көпелибердими – диймек, ол сениң говы адамлыгың үчин дәл-де, герек адамлыгың үчиндир. О затларам мыдама элде сакладанок. Диймек, сен герек адамлыгыңдан, эртир бигерек хем бидерек адама өврүләймегиң гаты ахмалдыр.

Эй, тоба! Шол мүңкүр пикирлериң ене дашыма гечени дуйман галыпдырын. Мунуң үчин чын достлар мени багышласын, говы адамлар багышласын! «Җаны янан таңрысына гаргар» дийипдирлер.

Мени шейле ой-пикирлере итерен зат Мередиң бизи гөзләп гелмеси, илки мени, соң Деряны гөренде, сүйтдеш доганыны гөрен ялы чын йүрекден бегенмеси

болды. Ёгсам, мундан бирнәче йыл озал, ишлеримиз оңунака, җалайкак, дүнйәде түрме дийлен зат бардыр-ов дийлен пикири ян-голайымыза-да гетирмейәркәк, Мерет ялы йигиди ёлда гөрсегем деңинде я сәгинердик, я сәгинмездик.

Бендилигиң дердини дең чекишен адамларыңам бир-бирине райдашлыгы, дуйгудашлыгы меңзещдир өйтмек – йөнтемликдир. Адамзат гатнашыкларының канунлары эркинликде-де, бендиликде-де өз гүйҗүни саклаяр. Эркинликде харамзада болан адам гөзенегиң аңырсында-да харамзадалыгына галяр. Өңден зандында говулык бар адам велин нәче йыл бендиликде болса-да, өз говулыгыны горап саклап билйәр. Мертликдир намартлык, ягшылыкдыр яманлык, достдур душман гөзенегиң аңырсында-да бар – бәрсинде-де. Эркинликде көп адам диңе өз гүнүниң говы гечерини билйән болса, бендиликде-де «Мен шу тайдан саг-аман чыксам боляр, галанлар нәме болса шо болсун» дийип херекет эдйәнлер гыт дәл. Хатда бендиликден бошандан соң, өң совук камерада биле ятанларыны танамазлыга салып гечйәнлерем бар. Белки, танамага, саламлашмага, озалкы гечмишини ятламага намыс эдйәндирлер, белки-де, сенден бәш гүн өң бошанлары үчин, өзлерини хас артыкмач хукуклы адам хасап эдйәндирлер.

Мерет бизден хас өңрәк бошапды. Догрусы, бендилик дердини биле чекйәркәк, онуң билен ысньшанам болсак, ол азатлыга чыкандан соң бизи ятлар, сораглап ызымыздан гелер диен тамамыз ёкды. «Пылан җан, шу ерден екеҗе гүн өң бошасам, гаррыларыңдан хер сагат барып хабар тутарын» дийип әхт эдип гиден адамларың соң сениң саламыңы говшурмага бармадык халатларам аз болманды. *Биз бейле ягдайлар билен өвренишипдик.*

Мерет велин, ынха, гелэйипдир. Ол бу гүн өзүниң хакыкы достлугыны, достлук мертебесини нәхили белент тутянлыгыны, бизден бирнәче яш кичем болса, кемсиз субут этди. Муны субут этмек үчин болса бизе артыкмач геп-гүррүңем, әхди-пейманам герек дәлди.

Шол гүн биз Деряларда, узак гиҗәни уч болуп, гечен-лери, бир дөвүм тамдыр нанынь ысгамага зар болуп гечирен гүнлеримизи ятлап гечирдик. Шу гүнкүҗе гүнүмизе шүкүр этмелидигимизи, ыкбалың эчилен хер говы гүнүне, сагадына, минудына гуванып яшамалыдыгымызы бир-биримизе ятлатдык, ничикси ягдай баша дүшсе-де, доган ялы биле чекишмеги вадалашдык. Бейле

вадалар болса эркин дурмушда, наз-ныгматың башында, долы чүйшелериң дашында ичилйән касамлардан башгача боляр.

Эркинлигиң санлыҗа пурсатларам адамы, гөр, нәхили өзгердип билйәр. Гөвнүме болмаса, Мерет тәзеден дүнйә гадам басан ялы. Ол өзүниң хәзирки гүн-гүзераны, машгала дурмушы хакда гүррүң беренде, гейә, бизи ынҗытмакдан горкян ялы, өзүне басалык берип, җуда сересаплылык, хатда әвмезлик, геленсизлик билен гүрлейәрди. Эмма онуң акыллы гөзлериниң дүйбүнден кәте учганаклап гидйән учгунҗыклар велин бу йигидиң хакыкы багт дийлен зада душүненлигинден хабар берйәрди.

Деря ахырсоңы сакланып билмән, йылгырды:

– Мерет җан, гөниңден гел-де, бойнуңа алай, сен ене ашык болупсың!

Мерет гызарып, габакларыны ашак гойберди-де, бирденем гүлүп гойберди:

– Ховв-ай, биз-ә бәрдәки бендиликден бошадык дийип бегенип йөркәк, Шекер дийлен шол җеллада ене есир душендирис.

Шахыр айтмышлайын, «Ашык йигит билен сехбет ачма кын». Мерет өз Шекериниң техникумы тамамлап, обаларындакы оба Советинде ишлейәндигини, узак эгленмән дурмуш тоюны тутҗакдыкларыны, өзүниңем Шекерден пес отурмазлык үчин тәзе окув йылында гайыбана окува гирҗек боляндыгыны бир демде айдып берди. Соңам хер гүррүңиң аралыгында «Ынха, Шекер икимизем...» дийип башланыны дүйман галярды. Деря кәте оюн – кәте чын билен онуң гүррүңлерине голтгы берйәрди, мен болсам өз янымдан «Эй, худай, менем Огултәч хакда гүррүң ачыланда, шейле болайярмыкам?» дийип ойланярдым. Кәте-де «Элбетде, достларың янында өз багтыңа гуванҗыңы әшгәр этмек айып дәл, достам дердиңи деӊ пайлашып, шатлыгыңа шәрик болмак учин герек-дә» диййәрдим.

Агыр хассалыкдан соң хушуна гелен кеселлиниң айнадан гөрнен гүн шөхлесине бегенип, сөйүниши ялы, Мередиң гүррүңлери езуниң садалыгы хем-де адаты ынсан дурмушының якымлы өвүсгини билен бизиң калпларымызы йылатды, сынык гөвнүмизе ене бир сейик болды. Мен, ынха, несип болса, өзүмиң он йыллап көен гечмишимиң иң соңкы гүнлерине гарашып йөрүн. Деряда өз чагаларының арасында эртире болан ягшы умыт-

лар билен гүнүниң нәхили геченини билмән, зәхмете гызыгып йөр. Өзүмизиң, херничигем болса, өлмән-йитмән шу гүнлере етенлигимиз, хоссарларымызың, якынларымызың гелҗеге болан тәзече умытлары бизи дийсең галкындырярды. Догрусы, Мерет хер гезек сөйги билен өз Шекерини ятланда, мениң хакыдама Огултәч гелйәрди. Онуң маңа болан арасса сөйгүсини, нәзлерини, сөзлерини, херекетлерини, Огултәҗиң хоссарларынының маңа мәхирли гатнашыкларыны ятланымда, боюм бир гез өсен ялы болярды. Бу затларың хеммесиниң аңырсында болса север достум Деря барды. Өзүм үчин дашаркы дүнйәниң гапысы өмүрлик япылды хасап эдип, янымы ере берерли боланымда, голтугымдан гоп беренем шолды. Өзүниң теселлиси, маслахатлары, пәхимлилиги билен мени биртопар гараңкы ёллардан, эрбет пәллерден сованам шолды.

«Йигиди достундан тана» дийлен сөзүң манысы гаты чуң экен. Адамың гылык-хәсиетлери, херекетлери, даш-төвереге, дурмуша болан гарайышлары кеп дережеде онуң җан хем сыр ынанышян достуна баглы экен. Ёлдашың говы болса, сен мыдама-да говуларың хатарында. Адам өзүне хакыкы дост тапып, ёлдашыны танан гүнүнден башлап, гөзи хем багты ачыляр, я-да терсине, эрбет ёлдаша гол берип, онуң ызына дүшен гүни онуң багты ятяр. Мундан кән йыллар озал биртопар гелди-гечер чилимкешдир меңкешлериң арасында мен-менлик сатып, сен-сен дийселер, өзүми шолмукам ейдүп, ниреде галмагал-җенҗел болса бурнумы сокуп, уруш-сөгүшден гайтман гечирен гүнлеримем бир гүн экен. «Салых җан, сен бир гоч йигит, сениң ялы эдермен инди бу дүнйә я гелер, я гелмез» дийип, маңа мечев берен ёлдашларымам түйс ёлдашҗан экен.

Хайп, хайп, ене-де бир гезек, ёк, мүң гезек хайп!

Эгер мен бир ёлдаш танаян адам болсам, онда шу нәлетсиңмиш он йылыңам диңе еди йылыны отурып, азатлыга чыкаймалы экеним.

Инди бу затларың гүрруңини, ахмырыны эдип отураның хайры ёк. Гечени гечди билип, диңе эртире ыхлас этмели. Огултәҗим хакда, энем-атам, ил-гүнүм хакда пикир этмели. Өйли-ишикли болмагың аладасыны этмели. Өз калбымдакы, эртирки гүне болан хөвеси елдүрмән, гайтам, шол хөвесе голдав, хемаят бермели. Инди ыза середип, яйданып дурмага вагтам ёк, хакымам ёк.

* * *

Онда-да ыза серетмән сакланып билмедим. Әхли ёлдашларым билен хошлашып, ресмилешдирилен жайдакы нобатчы отагындан дашары әтледим-де, он – он бәш әдим йөрәмден соң, бирден аяк чекеними, ыза әңедениими дуйман галдым. Эй, таңрым! Гудраты гүйчли аллам! Мен бошмы инди? Азатмы инди? Муңа ынанса болармы? Шейдип, ынха, ислән тарапыма, ислән ериме гидиберсем болармы? Ызымдан «Дур бәри!» дийжек болмазмы инди?

Бири «Э-ей!» дийип гыгырды. Зиңк эдипдирин. Серетсем, хәлки чыкан жайымың гапысында нобатчымы я-да нобатчынының кемекчисими – бири геринжирәп дур. Өзем:

– Эй, нәме йиданып дурсуң, өйүң хайсы тарапдадыгам ядыңдан чыкайдымы? Я гидесиң геленокмы? Болмаса, гайдыбер бәри! – дийип гыгыряр.

Ёк, инди «бәри» гайдылмаз, гардаш! Жайыңыз өзүңе несип этсин, ишиңизем! Маңа гарашярлар.

Гарашмасына-ха гарашярлар велин, йөне нирә гитмели? Дерялараммы? Огултәчлереми? Ә-ей, Салых, Салых! Угруны йитирен Салых! Аңкасы ашан Салых! Ызыңда гези гирян, багры бирян болуп отуран эжең барка, дашракдан бириниң гарасыны гөрсе-де, сенмикәң өйдуп, элини гөзүниң үстүне келегеледип дуран гарры какаң барка, дагы нирә гидилер?

Автобус дуралгасына нәхили етениими, дуралгада нәче вагт дураныммы, автобусың хачан геленини, нәхили мүнениими билемок. Бир гөрсем, иллер билен автобусда гидип барярын. Гөвнүме, хеммелериң гөзи менде ялы. Мениң бүтин дуркум, ички дүнйәм, ой-пикирлерим, асла тутуш гечмишим шу отуран адамларың әхлисине аян ялы. Эдил хәзирем бири маңа бармагыны чоммалдып, «Анха, шу пыяда он йыл отурып чыкан-да!» дийәйжек ялы.

Ызракда, бир яш гелниң янында отуран огланжык ики яна горсанып, асыл такат тапанок. Отургычлардан япышып, мениң деңиме-де бирки гезек гелип гитди. Шол бармана, яңкы гелин (огланжыгың эжесидир-дә) онуң адыны тутды-да, маңа тарапам бармагыны узадып:

– Акыллыжа бол ханы, ёгсам, хол дайының гөзүне серет, саңа гахары гелйә – дийди. Мунуң чаганы көшешдирмек үчин эдилйәнлигини, асла яңкы гелниң хут

мени дəл-де, «хайсыдыр бир гахаржаң дайыны» гөркезен боляньлыгыны билсем-де, бир эрбет болуп гитдим. Йүзүм лап-лап гызды. Тас «Автобусы сакла, мен дүшжек» дийип гыгырыпдым. Шол вагтам, мениң эдил гапдалымда, автобусың элтутаважына япышып дуран пыяда яңкы огланжыга тарап серетди-де:

– Бе-е, гөрйəн велин, пəлван, сениң-ə гулагыңдан азажык кесмели болжак өйдйəн! – дийип, мениң дадыма етишəйди. Огланжык эжесиниң янына барып отурды-да, соң хəлки «гулак кесйəн» пыядадан гөзүни айырмады.

Автобусда дөрт-бəш сагатлык ёлы шейдип гечирдим. Ёк, дөрт-бəш сагадам дəл-де, гөвнүме, тутуш бир əр емри гечен ялы болды. Шу аз салымлык пурсадың ичинде, өзүмиң яңкыжа огланжык ялылыгымдан башлап тə шу гүнүме ченли гөз өңүмден хатар кервен болуп гечен болса герек. Адатча, адам өлүмиң өң янында шейле ягдая дүшйəрмиш дийййəрлер. Эй, тоба! Эй, аллам! Этмишден, хатадан, языкдан бири өлмели болса, мен өлерин өйдйəрдим. Эмма сениң маңа язан язгыдың башга экен, ынха, шу гүне, шу пурсада етдим. Индем гүнəми ювмак үчин, өз-өзүми дүзетмек үчин азажык пурсат бер, таңрым!

Автобус мени обамызың деңинде дүшүрди-де, өз ёлуна гитди. Ынха, мениң догдук депəм, мениң он йылдан аңыркы хер бир əдимиме шаят обам! Шу он йылың ичинде ол я-ха өңкүденем гөзеллешипдир я-да мен мунуң гөзеллигини өң дуймандырын. Ховва-да, о вагт сениң обаң гөзүңе илйəрмиди, обаң гөзеллиги гөзүңе гөрүнйəрмиди дийсене! Саңа кейпи-сапа, жалайлык сатмага бахана болса етерликди ахырын.

Бирден Магтымгулы бабамызың: «Басым сандан чыкар оба огрусы» диен сетири бейнимде яңланып гитди. Хава, мен сандан басым чыкдым. Инди мени ил өз хатарына, өз санына гошармы – гошмазмы, алла билсин. Бирден-бирденем «Эй, гошмасалар гошман гечсинлер-ле!» диен шейтан пикирем еңсе дамарыңы гатадып гидйəр.

Хава, мен бу обаның өңүнде утанчлы, мүйнли. Эгер шу обада эзиз эжемдир какам болмадык болса, онда шол утанч-хая, мүйн мени бу ере гайдып гелмəге гоймаса-да гоймазды. Себəби мен бу обаның, шу гүлзарлыгың адына ыснат гетирипдирин, обада яшаян яшулуларың – яшкичилериң, дең-душларың, энелериң, уяларың йүзлерини ере салыпдырын. Энем-атамың өмүрбойы чемчелəп йыгнанжа абрайларыны сусаклап

агдарыпдырын. Ил-гүнүң ичинде оларың диллерини келте эдипдирин.

– Ах, харам гечмиш... бихепбе достлар... улалып-оңалмадык Салых...

«Эй, Салых, нәме өзүңи хорлаяң, геврәңи дик тут, гой, дашыңдан гөренлер сениң эҗизлиге гол бермәниңи, өңкиң ялы мерт йигитлигиңи билсинлер. Эгер ынанмасалар, ызыңа гайдай, хөкманмы оба бармак? Мениң диеним билен болубер, хор болмарсың, Салых!» дийип, шол гөзе гөрүнмейән шейтан ене гулагыма пышырдап угран ялы болды. Эмма хәзир гөзе гөрүнмейән шейтан дәл-де, гөзе гөрне-гөрне Эзрайыл гелсе-де, мени райымдан гайтарып билҗек дәлди. Энче йылларың гердишинде калбымда дөрән, экиз перзент ялы йүрегимде биле ер алан ыхласдыр пушман хәзир мениң учин хемме затдан гүйчлүди.

Бишен керпичден хашамланып салнан көшк ялы җайларың деңинден йөрәп гечип барярын. Онда-мунда ойнашып йөрен чагалардан башга энтек душян адам ёк, шоңа-да шүкүр. Чагаларам мени мыхмандыр өйдйән боларлы, о диен бир үнс берип, танаҗак болшуп дураноклар.

Ынха-да, бизиң гарыпҗа җайҗагазымыз. Обаның селеңлешип дуран җайларының арасында эгнини гысып отуран, дашы саман билен сувалан бу пессежик җайда мениң чагалыгым, яшлыгым гечипди. Бу җайда өз бихепбе огулларының ёлуна гарап, гөзлериниң нуры түкенен ики саны гарры яшаяр. Үстүнден он йылың ягыщдыр гары, елдир тупаны гечен, нәче йыллардан бәри сүңңүне тимар берилмедик җайҗагазымыз... төверегине яндакдан агыл эдилен малятагымыз... идили идег гөрмедик меллегимиз – бударың бары мениң учин гыҗалатың нышаны болуп, гөзгыны халда дурлар.

Бирвагт, гевнуме бу җайың дүркы хәзиркисинден ики эссе дагы белент ялыды. Я-да бу-да мениң бихепбелигиме намыс эдип, кичелдимикә?

Бирденем, гөз өңүме мениң элимден гурбан болан ёлдашым гелди. Эгер-де онуң ерине мен өлүп гиден болсам, белки, ол менден хас акыллы, говы адам болуп етишерди, өз хоссарларыны бейле хорлуклара сезевар этмөзди. Менем онда бу гүнлери гөрмездим.

Мен якымсыз ятламаларың, түкениксиз пикирлериң лабырына тап гетирип билмән, ашак чөкерли боланымда,

гапымыз бирден өз-өзи ачылды-да, гарабагыр кәбәм даш чыкайды. Чыкан бадына-да:

– Вах, балам, гелдиңми... Эртирден бәри өйде отурып карар тапмадым. «Салых җана бир зат болайдымыка?» диййән. Артып галмыш, ики гөзүмем гезек-гезегине чекип дур...

Мен кәбәмиң ызына душүп, өе гиремсоң, эҗеме салам бермәним ядыма дүшди. Ай, меңки болҗак дәл-дә. Иллериң оглы ялы болмак маңа башартҗак дәл-ов...

– Эҗе җан, салавмалейким! Саг-гургун отуранмысыңыз? – Мениң... шу вагт дамагым долды.

– Вах, эҗе диен диллериңе дөнейин. Эй бирибар аллам... Инди бир сенден айырмасың, балам...

Эҗем отуран еринден мениң йүзлеримден, сачларымдан сыпап, гөзящдан долы гөзлерини менден айырман, дилег барыны эдйәрди. Мен болсам, богазым долуп, екеҗе сөзем айдып билмән, эҗем җаның гапдалында ере середип отырдым.

Шол вагтам ички отагың гапысы ачылды-да, какамың «Кемпир, нәме-хов, гара басан ялы, өз-өзүң самрап отырсың?» диен сеси эшидилди, ыз яныданам онуң өзи гөрүнди. Какам... мениң бирвагткы эпей сыпатлы, хайбатлы, башы белент какам! Шейле гаррап, тапдан дүшүпдир, кичелипдир. Мен еримден туруп, зордан салам бердим. Какам бир башыны атды-да, гоҗа гевресини зордан саклап дуршуна, көнелишен гөзлери билен мени депәмден дабаныма ченли сынлап чыкды. Ол додакларыны мүңкүлдедип, бир затлар дийҗек ялам этди-де, ене дымды. Белки:

– Ери, Салых җан, биз сени есдүрдик, етищдирдик, бизде башга нәме гүнә барды? Нәме үчин бизи бейле хупбатлара дөздүң? Өмүрбойы худайдан дилеглер эдердим, шу өке огла рехимиң гелсин, шуңа абрай бер, медет бер диердим, ил хатарында деңли-дереҗели адам болмагың үчин хич зат гайгырмандым... – диййәндир.

Белки-де:

– Худая шүкүр, өлмәнкәм, гөзлерим ачыкка, доланып гелениңи гөрдүм, инди өлсемем арманым ёк. Бир пил гумы үстүме атмагы еке перзендиме рова гөрүпсиң, худая шүкүр! – диййәндир.

Белки-де, ичинден «Нәлёткерде огул догды – догмады» дийип гайталаяндыр.

Бирден какам дилленди:

– Эй, бирибарым, эдениңе шүкүр, сенден мүңде-бир разыдырын! Ыхласымы гайтарып бердиң, азашанымы ызына гетирдиң, гудраты гүйчлим! Сен өз говы гөрен бенделериңе дерт берйәнсиң, жебри-жепа берйәнсиң, гой, менем шол дертли бенделериң бири болайын, йөне берен дердиңе дерман тапжагам ене сениң өзүңсиң, аллам! Шу еке дикрарың бар гүнәсини, этмишини мениң бойнума ат-да, шуны бир ене ил-гүнүме өзүң гош, аллам!

Мен какамдыр эжемиң аралыгында йүзуми ашак салып, не өли – не дири халда дурдум. Он йыл мундан өң, судуң өңүнде келләми *ялаңачлап* дуркамам, өзуми бейле языклы, шейле налажедейин дуймандым.

* * *

Мениң геленими хич ким герен, дуян дәлдир дийип, нәхак пикир эдипдирин. Арадан аз салым гечмәнкә, пессежик өйүмизиң ичи адамдан долды. Йөне гелен адам, гөвнүме маңа дәл-де, диңе какама, эжеме йүзленип гүрлейән ялы. Менден хеммелер ядыргаян ялы. Я-да мен ядыргап дурмукам? Эйсем шейле ягдайда мен нәтмеликәм? Хич зат болмадык ялы, өзүми аладасыз, мүйнсүз алып бармалымы? Я-да йүзүми ерден галдырман, сес-үйнүми чыкарман отурмалымы? Я-да гечмишине пушман эдип, тоба гелен адам хөкмүнде аграссырап, кәте бир агыз сөз айдып, «дуршума акыл болуп» отурмалымы?

Адаты адамзат дурмушындан сова дүшмегиң, адаты жемгыетден телим йыллап үзңе яшамагың нәмедигине шу гүн ене бир гезек гөз етирдим. Мен инди шол өңки акыма гошулып билмән көсенйәрдим. гелйән-гидйәнлериң көпүси таныш йүзлер болса-да, олар мениң гөвнүме, он йыл мундан өңки танышларым дәл-де, башга-башга адамлар ялыды. Хава, олар догрүданам, башга адамларды. Мен гөрмәлим бәри оларың даш кешплеринде, гөр, нәхили үйтгешмелер болупдыр, гара сачлары агарып уграпдыр. Адам вагтың геченини диңе шейдип, өз деңдүшларына кәвагт бир саташанда билйәр. Эйсем, шол гечен дөврүң ичинде мениң кешбимде ничик өзгермелер болдука? Догрусы, он йыллаб-а айна серетмәге утанып гездик. Утанман середейин диеңде-де, ханы, о тайда айна бакып сыпанжырап отурмага бош эл, вагт бармы!

Йөнө бир зады: өз хәсиетимде, ички дүнйәмде гаты улы өврүлишиклериң боланыны, өзүмиң инди дүйпден

башга адама өврүленими велин анык билйәрин. Муны, ынха, даш-төверегимем биләйсе... Оны билдирмелем мениң өзум. Говулыкда, диңе говулык билен!

Какам мениң саг-аман гайдып геленимиң хатырасына улы садака берди. Гелен адамлар ягшы дилеглер, говы-говы арзувлар эдип гидерди. Садакамыз совландан соңам, он-он бәш гүнүң довамында дең-душ, дост-яр узакдан-якындан гелди дурды. Мен оларың гелйәнине хем-ә бегенйәрдим, хем гелен-гидениң басымрак ызының үзүлерине ховлугярдым. Себәби, бу гелим-гидимлер мениң адаты дурмуша, өй-ичерә, даш-төверәге өвренишип гитмегиме пәсгел берйәрди. Мен өзүми мыхман ялы дуйярдым. Галыберсе-де, җайҗагазымызың гөзгыны кешби, меллегимизиң тозуп ятышы мени гаты мүйнүргедйәрди. «Вах, басымрак бир элими бошатсадым» диййәрдим.

Ынха, ахырсоңы элимем бошады.

Мен көп вагтлап даңыда дуран гөләниң бошанан бадына аягалдыгына патанаклап гидиши ялы, меллегимизиң, җайымызың дашындан, эйлесинден-бейлесинден ёргалап кән гечдим. Мениң болуп йершүми дашындан сынлап, гең гөренлерем боландыр. Ай, гең гөрүп гечсинлер. Түрмеден, бендиликден бетер айып зат ёкдур, о-да, худая шүкүр, инди ызда галды. Бары ызда галды. Өтен гүнлере пушман әдип йөренден хайыр ёк. Инди – өңе! Диңе өңе!

Санлы гүнүң ичинде җайымызың дашларыны сувашдырып, агардып, таналмаз ялы этдим.

– А-хав, Салых, сорап-идәп гелйәнлер бирден бизиң өйүмиз дәлдир ейдүп, ызларына гидибермесинлер! – дийип, какам маңа дегйәрди.

– Вах, балам, бейдип бирден кән ишләберме, элиңи я билиңи агырдарсың. Онсоңам, өтен-гечениң гези дегерми-нәдерми... – дийип, эҗем гөргүлем ынҗаланок.

Мен велин диңе йылгырайян. Вах, бу затлар, бу ишлер дагы нәмежик!

Өйүмизиң ичини-дашыны болдум эдип, меллегимизиң дашына гечдим. Пел-пел, чил-чил эдип, меллеге меңзетдим. Баг-бакҗаларымызы тимарлап, тертибе салдым.

Меллегиң бир четинде, пил-кәтменими гапдалымда ятырып, чилиң үстүнде дынч алып отыркам, какам хасасына сөенип, чыбшылдап гелди.

– Салых җан, армавери?

– Бар бол, кака!

– Хум, ынха, инди болуберйә. Түвелеме! Инди сениң барлыгың билдирйәр, инди бу затларың эесиниң барлыгы гөрүнйәр...

Какам бирден богазы долан ялы болуп, дымды-да, гапдала серетди. Мен бирхили болуп, ардынҗырадым. Эмма какамың йүзүне дикарынлап середип билмедим. Какамың йүрегине нәхили яра саланымы билсем-де, ектүк агзыбошларың эшитдирип-эшитдирмән: «Анха, ене бир азгын-а түрмеден бошап гелипдир, ене-де оба от якдырмаз» диен ялы гышык гүррүңлер билен энтегем ол яраны дырмалап йөрендиклерини мен шол вагт билемокдым. Догрымдан гелейин, шейле гүррүңлери эшиденимде, мен өзуми зордан сакладым. Адамы көп белаларың үстүнден элтйән зат – гахар. «Гахары ювутсаң шекердир, ювутмасаң – зәхер» дийип, какам йөне ере гайталамаяр экени. Менем хернәче аҗам болса, шу гезег-ә ювутдым. Ёгсам өңем бир роваятдакы, согап газанмак үчин ёлуң гырасында гавун экип, соңам бир өтегчиниң «Таңрыялкасын» айтманы үчин, «Ай, кырк болмаса, кырк бир экен-дә» дийип, (өң бирвагт өлдүренлериниң үстүне), онуң бокурдагына мүнен адам ялы, хүвләп галыбермелидим.

Мениң бу гахары ювутмагымың эсасы себәби болса, какамың:

– Түвелеме, Салых җан, сен-ә, оглум, биртопар агзыбошлаң эден чакларыны ялана чыкардың – дийип, гөвнүхош халда гүлүмсиремеси болды.

Төверек-дашымың гөз-де-гулак болуп, «Нәдеркә?» дийлен сорагыңам үстүмден асылып дураныны мен аңярдым. Гиҗе-гүндиз меллекден чыкман тозан турзуп, диңе өз хоҗалыгымыза дәл, обадакы огул-гызсыз бенделереде көмек эдип йөршүмиң көплери ынҗалыкдан гачырянлыгыны, хатда «Шу бендиниң чагасы-хов, аңырда елдиргәп гелен болаймасын» диен ялы гүррүңлериңем яйраянлыгыны эшидйәрдим. «Ай, кимиң елдиргәнини вагт гөркезер-дә» дийип, ичими хүмледйәрдим...

Инди бендиликден саг-аман бошаныма бир ай гоурак болупдыр. Деря достумдан хабар алманыма, сөйгүлим Огултәҗи гермәлим бәрем шончарак вагт гечипдир. Буда йигиде гелишҗек зат дәл. Какамдыр эҗемден бир гүнлүк ругсат сорадым. Он йыллап оглуны дириликде йитирен, он йыллап оглуның гелҗек ёлларындан гөзуни айырман отурмага гайраты чатан эҗеми инди, гел-гел, шуҗагаз бир гүнүң гүррүңиниң шейле горкузанлыгына

гең галдым. Гөргүлиниң дили гүрлемесе-де, чеңңелен гөзлери «Ёк, балам, инди бир бизи ташлап гитме!» дийип ялбарярды. Хернә какамың:

– Ай, гидиберсин, нире де болса-да, өз пенасында Бирибар сакласын-диймеси әҗемиңем гөвнүнде гиңлик дөреден болара чемели, онсоң о гөргүлем:

– Вий, ховва-ла, ховва-ла... – дийип, ярым пышырды билен дилленди.

Мен мәхрибанларымдан ак пата алып, өң болуп гайдан ерлериме илкинҗи гезек эркин сапара чыкдым. Гидип барян велин, гөвнүме, адамлар мениң йүзүме-де дәл-де, үст-башыма сиңе-сиңе середйән ялы. Онсоң «А-хов, бир сөкүлип-сүзүлен я йыртылан ерим болаймасын» дийип, чолалыкда үст-башыма сер салып гөрдүм. Абат ялы. Соң менем бейлекилериң гейим-геҗимине эсеван эдип уградым велин, нәмәниң-нәмедигине дүшүндим. Ил-гүнүң эгниндәкилер шу гүнки талабың гейнишиди. Эмма мениң эшиклерим велин мундан он йыл озал алнып, энтек бираз улурак дийлип сандыга салнан, соңам гейилмәге етишилмедик гейимлер. Агзы хатап ялы «клёщ» балак, нейлон көйнек.

Ай, гараз, өзүң мүйнли болсаң, сәхелче задам саңа улы алада болайян экен. Йөне орта ёлдан ыза гайтмагам мениң хәсиетиме гелҗек зат дәл. Онсоң дишими гысдым-да, «Әй, Салых хан, геп эгин-эшикде дәл-де, тербиеде дир, адамың йүрегиндедир» дийип, өз-езүме гөвүнлик берип, гидибердим.

Гүнортанлар, хамана, дөвлет серхединден гечйән ялы, йүрегими гүрсүлдедип, Гарагум каналындан гечдим-де, озал бендиликде зәхмет чекип гиден обамыза аралашдым. Ресмилешдирилен отага барып, нобатчы билен саламлашдым. Ол мени танады өйдйән, йылгырып:

– Гечибер, гечибер! – дийди. Менем гыссанҗыма:

– Ай, мен кән эгленҗек дәл, деррев гирип-чыкҗак – дийип, пагта арассалаян завода тарап хасанаклап уградым.

– Шейт, хан огул, кән эгленмеҗек бол! – дийип, нобатчы ызымдан гыгырып галды. «Әй, сеңки нәм-ай, инди сениң гепиң чекилйәм-ай...» дийип, өз янымдан хүңүрдәп баршыма, Деря достумың янына етәйипдирин Гарса гуҗаклашдык. Гуҗаклашып дурсам велин, гөвнүме, херимиз деряның бир кенарында дуран ялы. Мен хопугып:

– Деря, Деря! – дийип гыгырдым.

Достум мени гужагындан сыпдырды-да:

– Нәме, *Салых жан, гатырак гысайдыммы?* – дийип, мүйнли йылгырды.

Мен тас «Деря жан, достлук мәхри бир-биримизиң *дуркумыза, эркимизе сөйгет болуп* дурка, билимизе кувват берйәркә, бизи гысып билжек зат болмаз» дийипдим. Ене-де Деря бу сөзлери сувжуклык хасаплар өйдүп, диңе башымы яйкамак билен оңдум.

Деря менден өңүрти обаның ягдайларыны, эжемиң, какамың саглыкларыны бирин-бирин сорады. Менем өз гезегимде онуң чагаларының ягдайыны сорамакчы боланымда, Деряның совалы ене-де өңүртди:

– Салых дост, бизиң өйүмизи, эжеми гөрүп билдиңми?

Мен утанжымдан йүзүмиң бир гат хамы сыпырыландыр өйтдүм. Өз биагырылыгыма, адаты яшайышда энтек-энтеклер сылашыкдан хич хили душүнжесизлигиме жаным янды. Йүзүми ерден галдырып билмән дуршума:

– Дост, багышла, аслында мен шу ерден чыкдыгым – сизиң өйүңизе барып, эжеңи гөрүп гечмели экеним велин, кемтер гайдыпдырын. Илки өз өйүмизе ховлугыпдырын. Соңам гелен-гиден, тозан хожалыгың аладасы билен... Әй, догрусы, бар беланың көрүги – мениң гелеңсизлигим, келтепәхимлигим дийәели-ле... Йөне сен ынанай, шундан чыкып гөни өйүңизе барарын – дийип хүмүрдедим.

– Боля, Салых дост, боля, ынанян. Өтүнч сорап, өзүңи гынап отурар ялы зат ёк. Инди барсаңам гич дәл. Эжем пахырам, нәме, гарры адам-да. Бәш-үч гүн шу ере, өз яныма-да гетирдим велин, хич ерләнок-да. «Мени өз юрдума, обама элтсене, оглум, мен шо ерде, какаң пахырың яшанжа өйүнде, гирип-чыкан гапысындан гирип-чыкайын-ла» дийип, йөне өзеленип отурансоң, ене-де оба элтип гайтдым. Сен, йөне, мениң дийййәнлериме гыжалат дийип душүнме, Салых жан! Мен сениң ягдайыңа-да душүнйән, сениң ызыңда-да бир дәл – ики гаррың бар. Онсоңам... башга-да кән-кән, говы аладалаң бар! – дийип, Деря гөзүни гыпып гойберди.

Мен утансам-да, гызарсам-да, Огултәжим ядыма дүшүп, гөврүмим гиңәп гитди. Онсоң «Э-ей, Салых, сенем инди огланлыкдан сайланжак бол, улалжак бол!» дийип, өз-өзүме кәйине-кәйине, достумың янындан гайтдым. Онуң «Башга-да... аладаң кәндир» дийип йылгырып дуршы велин гөз өңүмден гиденок. Онсоң заводың ёлбашчыларыдыр өң биле ишлешен адамларым

билен йүзүгра саламлашып, саглык-аманлык сорашдымда, Огултәчлере тарап ок болуп атылдым. Өйлериниң таягатым бәри янында «Дур-хов!» дийип өзүми дуруздымда, демими дурсәп, әдимими сазлап, сайхаллылык билен йөрәп уградым. Гөвнүме, оны гермәлим бәри бир ай дәл-де, тутуш бир асыр гечәен ялы. Огултәч... Энтек ищден гелмәндир өйдйән. Гелен болса, өйде болса, мен дуймалы. Ёк, гелендир-лө... Гелмән экен. Мен муны гапыдан әтлемәнкәм аңдым. Онсоң Огултәҗиң эҗесидир какасы билен эдепли саламлашып, саглык-аманлык сорашып, олардан бир кәсе чай ичдим. Онянча-да, Огултәч ищден гелди. Огултәҗим, башымың тәҗи гелди. Дуршуна акыл, дуршуна эдебиң өзи болуп гелди. Өйүң ичи, асыл гиден җүмле-җахан бирхили гелшигине геләйди. Огултәҗиң мени гөрүп бегенмеси, эдепли йылгырышы мениңем гөвнүме гиңлик берди. Тас «Огултәч, вагтында геләйдиң» дийипдим. Онянча, Огултәҗиң какасы диллениди:

– Хә, гызым, асыл вагтында геләйдиң.

Мен огурлыкда тутулан ялы тисгинип гитдим. Биыгтыяр Огултәҗиң йүзүне середипдирин. Эй, худай, ол шейле бир оваданланыпдыр, гөрмәге гөз герек, түвелеме. Онуң сыпайылыгы, җуда ерликли алчаклыгы арадакы оңайсызлыгы эл билен айрылан ялы этди. Мен инди бу мәхрибан өйи хут өз өйүмиз ялы дуйярдым.

Бир гезек Огултәҗиң какасы билен икичәк галанымызда, онуң «Огул, эгер Огултәч билен говы гөрүшйәниңиз чын болса, кәбир сувумсизлер ялы бир ишикден-бир айнадан җыклап гачып йөрме-де, гөни гел. Шонда гепем болмаз – гүррүңем. Себәби, «Гөни гелен кейигиң ики гөзүнден башга айбы ёк» диенем түркмениң өзүдир. Онсоңам, башым диккә, шу өйүң абрайына өзүм җогап берерин» дийши, соңра-да «Анха, бизем Огултәҗиң эҗесини халап-халадып алдык. Асыл еке гепем голайымыза гелен дәлдир» дийип вәшилиге салшы ядыма дүшди.

Галыберсе-де, какамдыр эҗемиң өң Огултәҗе сөз айдып гитмелери мениң үчин бу өе тарап ёл ачыпды. Эҗемиң шондан соң бегенип баршыны! Хамана, Огултәҗи мен дәл-де, өзи тапып, индем маңа халатҗак болян ялы, бир өвди – бир өвди. «Инди тоюң сәхединем беллешсек, боланы» дийип, бар зады ап-аңсат этди. Хаыа, тоюң сәхеди... Йөне ондан бәрде-де биртопар меселе бардыр. Огултәҗиң «Болмаса, бизде яшабер» диенем ядымда. «Обаңызда яшамага әтияч я намыс этсең,

бизде яшабирис» дийипди. Шол вагт-а мен бу ерде өмүрлик галмага тайындым. Эмма обамызы, гаррыжа эжемдир какамы гөремсоң, чагалыкдан мәхрим ганан ерлере гайтадан гөзүм дүшенсоң велин... Онсоңам, Деряның өз эжесиниң ерләп билмән, өзеленип отурышы хакда шу гүн айдан сөзлерем хениз гулагымдан гиденок. Эйсем, мениңкилер нәдер? Менсиз-ә о тайда оларың карары етмез, бәрик гечүрип гетирейин дийсемем, оны этмезлер. Өз обамызданам маңа «Гит!» дийип дуран-а ёк. Даш-төверекдәки гыя гарайышлардыр гышык гүррүңлерем, белки, вагты билен болмадык ялы болар. Белки-де, оларың бары диңе мениң гөвнүмедир. Умуман, Огултәч билен маслахатлашмалы, орта дөкүшмели зат кәнди. Шол максат биленем мен шу гүн шу босагадан әтләпдим.

Шол аралыкда-да, йерите мениң үчин эдилен ялы, Огултәчлериң гоңшуларындан чакылыкчы гелип, Огултәжиң эжесидир какасыны ызына дүшүрип алып гитди. Мен гөвнүмдәки әхли үнжүлери болуш-болшы ялы, бассыр-юссурсыз Огултәже айтдым. Мениң үзлем-саплам, режесиз гүррүңлерими геңлемән-яңсыламан, гүлмән, бөлмән-кесмән диңләни үчин Огултәчден гаты миннетдар болдум. Мен:

– Ики саны юмрук ялы гаррының гелжеге болан әхли сүйжи умытларыны, еке перзентден эден тамаларыны өдемегиң ерине, олара он йыллап дири айрачылыгың дагыны чекдирдим. Инди галан емрүми мен диңе шоларың менден разы болуп, шадыян, вагтыхош яшамаклары үчин багыш этмелидирин – дийдим-де, бирденем «Ери, мен нәме?» диермикә өйдүп, Огултәжиң йүзүне серетдим. О-да шол дуры, пәхимли назарыны мениң дуркума дикди-де:

– Сениң шу сөзлериңе, шу пикириңе мен сениң гаррыларыңданам бетер бегенйән, Салых, ынанай! – дийди. Ызынданам, шол мәхирли йылгырышы билен: – Салых, хич бир задыңам өңүни гөруп гелен ёк. Ханы, тоюң сәхедини бир беллешели, галанынам вагт гөркезер – дийди.

Мен Огултәчлерден йөрәп дәл-де, ганат баглап, учуп гайтдым. Эй, алла жан, белки, мениң яшлыкда гөрен эжирлеримиң өвезине, эжем-атамың өмүрбойы эден сүйжи арзувлары, догалары билен маңа шу гызы беренсиң. Хернә, бердим дийип бердигиң болсун! Шейле ойлар билән мән нәдип Дерялара етеними билмән

галыпдырын. Максатҗык билен Нәзиҗек өңүмден бөкүп чыкдылар:

– Салых дайым гелипдир!

Вах, диллериңизе денейин, җигилерим! «Дайым» диен дилҗагазларыңыза дөнейин. Мен бирхили эҗизлән ялы болдум. Мениң адымы дакан дайым гөз өңүме гелди. Эҗемиң «Анха, Салых җан улалып йигит чыканда, оңа ат гояның үчин эгниңе бир гырмызы дон япар диенимизде, дайың пахыр, бай, бегенип-дә, эдил дон геенче болупды» дийип берен гүррүңлери ядыма дүшди. Дайым пахыр ягшы умытлар билен, маңа өз сөвешдеш достуның адыны дакан экен. Эмма... дон нирде, зат нирде. Дайым пахыр мениң бихепбеликден сайланып, дүзув ёла дүшенимиди, хәзире ченли гөруп өтишмән, өзем пахыр болуп дүнйәден өтүп гитди.

Ене хыялымда Огултәч билен геңешдим. Онуң «Несип болса, тойдан соң шол вада берлен серпайы – гырмызы доны дайыңлара элтип гайдалы. Гой, пахырың рухы шат болсун» диен сөзлери гулагыма гелен ялы болды. Огултәҗимиң хут шей диййҗегине мен ынанярын... Шейле пикирлер билен мен Деряларда узак гиҗәни укусыз диен ялы гечирдим. Эртеси ирден Деря дагы билен хошлашып, обамыза гайтдым. Өйүмизе өзумиң геленлигими дуйдурып, хаял этмәнем, Деряларың обасына тарап ёла дүшдүм. Барып, гаррыҗа энемизи гөрдүм. Онуң халягдайыны, гөрек-ярак затларыны сорашдырдым. Агтыкларының саглыгыны эшитдирдим, саламларыны говшурдым. Гөргүли олары гаты күйсәпдир, гайталап-гайталап сораяр, агтыкларының сөзлерини, херекетлерини ятлаяр. Арасында-да маңа гөркезмеҗек болуп, аңырсына өврүлип, гыңаҗының ужы билен гөзлериниң яшыны сүпүришдирйәр. Менем хер сөзумиң арасында:

– Деря дагам, ынха, басым гелер! – диййәрин.

Гаррь энемизи өз өйүмизе гезмәге алып гайтҗак болуп шунча өзелендим. Этмеди.

– Вах, оглум, мен хезиллер эдип гитҗек велин, бирден мен-ә гитсем, Деря җан дагам гелсе... – дийип, гөзлерине яш айлап отыр. Оны ягшы умытларда гоюп, өзүмиңем йүрөгимден даш асылан ялы болуп, ызыма – обамыза гайтдым. Гелен бадыма-да, өзуме ишләр ялы ишиң угруна чыкдым. Эмма баран еримде палтам даша дегди дурды. Асыл, хайсы эдара келләми соксам, бары диллешен ялы, шол бир болуш, шол сөзлер гайталанып дур. Ынха, гирйән эдара башлыгының янына:

– Яшулы, салавмалейким!

Башлыкларың кәси саламымы аляр, кәсем чалаҗа баш атяр:

– Айдыбер!

– Мен-ә иш дийип гелдим.

– Нәме кәр эдип билйәң?

– Суваг эдип, демир кебширләп билйән, агач уссачылыгынам эдәййән.

– Хүмм, сен-ә бизе герек адам экениң (кәси онам диенок, диңе «Хүмм» билен оңяр). Өң ниреде ишледиң?

– Өң-ә, яшулы, он йыллап тикенекли симиң аңырсында болдум.

Шей диенимден, башлыкларың йүзем, сөзем үйтгейәр, гөзлери тегеленйәр я-да аларяр, мөлерйәр.

– Бе-е... шей дийсене. Эдил хәзир-ә бизде саңа боларлык иш ёк. Иш болдугы, өзүмиз саңа хабар эдерис. Секретарка адыңы, адресиңи яздыр-да, өтәгит.

Мен илки-илкилер-ә бир кагыза ыхлас билен адымы, атамың адыны, адресими сүннәләп язып, кабулхананың агзыны саклаян секретаркалара говшурып гайдярдым. Гөвнүме, «Ханы, шол дүйнки гелен йигиди тапың, ол түйс бизе герек!» дийләйҗек ялы, ызымдан хасанаклап чапар барайҗак ялыды. Какамдыр эҗеме-де «Пылан эдарадан мени идәп геләймеклери мүмкиндир, эгер геләйселер...» дийип, өли саргыдыны эдердим. Асыл, не гелйән бар, не-де идейән. Соң-соң бу затларың хеммесиниң бош сөздүгине, ялан умытдыгына, оюндыгына гөз етирдим. Шол сергездан гүнлеримиң биринде-де, сайсебәп билен, гоңшы обадан Хемра ага атлы яшулурак бир адам билен танышдым. Икимизиң бирхили үйнүмиз алышды. Онсоң мен оңа өз гечмишим барада, ише гирип билмешим барада гүррүң бердим велин, Хемра ага:

– Отурып гелениңем бада-бат айдянсың – дийди.

– Ёгса нәме. Айтманда-да, бу гүн болмаса, эртеси билҗеклер. «Ел айдар, гүн айдар, айдан тапылар» диенлери...

– Әй, ховва-ла! – дийип, Хемра ага ылалашды. – Иң болманда, өз гөзүң айдар, иним. О тайыны гөрүп геленлери гүрлетмән гөзүнден танаймалыдыр.

– Нәме, суссупесликми? – дийип, мен оюнлыга салҗак болдум.

– Суссупесликми нәмеми – оны билҗек дәл. Йөне оларың гөзлериндәки гуссаны, ахмыры велин хич зат өчүрип биленок. Менем сени шондан танадым.

– Эйсем, Хемра ага, сенем...

– Хава, иним, менем! Өң бир китапда айдылышы ялы, «Өзүмем шолардандым...»

Онсоң Хемра ага яш вагтлары огурлыга йүз уруп, обаны улукҗын ачдырышы, соңам әле дүшүп, гөзенекден гарайшы, этмишине пушман эдип, акылына айланып геленсоңам, хич гапыдан йүз тапман, барара ер, иере нан тапман /өзем етим экен/, элеврейши хакда җаныгып гүррүң берди.

– Шейле ягдайда сәхел өзүңе эрк эдип билмесең, ене-де бир болгусыз ишиң үстүнден барып, ене өңки «геленҗе ериңе» гидибермегиңем ахмал экен.

Хемра аганың гүррүңи мени чуң оя батырды. Өзүми дүйпсүз деряның гырасында дуран ялы дуйдум. «Ай, нәме болса – шо болсун!» дийип гөзүңи юмагада, өзүңи гойберсең... Ёк, ёк! Бейдип болмаз. Мен инди гитсем, гайдып гелмейән. Гитмеринем. Мениң япышалгам, япышалгаларым бар. Эҗем, какам, Огултәҗим бар. Индиден соң эҗизлиге йүз урсам, олар мени багышламаз.

Мен йүрегиме даш баглап, ягдайы болшы ялы какама гүррүң бердим. Ол сарсман диңледи. Шол аркайынлыгы биленем мениң йүрегиме дүшен довлы дув-дагыш этди:

– Оглум, Салых җан, сен хич зады гайгы этме! Сениң иш дийип уруняныңа мен бегенйән. Йөне газанҗыңа хантама, мәтәч болуп диемок. Герегиң иш болсун. Онсоңам, «Йигит башы говгалы герек» дийипдирлер. Адамларың ягшысынам, яманынам гөрмели, ана, шонда дурмушың суйҗулигине дүшүнерсиң.

Эртеси ирден какам бир ере гидип гелди-де:

– Анха, огул, ишиң-ә тайын. Колхоз башлыгының янына бар, нәме иш этмелидигиңи өзи айдар – дийди. Ене-де гарры төңңе-дә...

Мени колхозың тәзе гурлушык бригадасына ишчи эдип алдылар. Маңа шундан улы везипе герегем дәлди. Мени ише алман, адам санында гөрмән, тас ене-де бихепбелиге итеклән биртопар башлыксумакларың өңүнде, эҗем-какамың өңүнде, иң эсасысам – өз өңүмде өзүмиң башарҗаңлыгымы, зәхметсөерлигими, Йигитлигими субут этмек үчин шундан говы мүмкинчилик болмаз.

Шейдип, ишләп уградым. Ики адамлык ишлейәрдим. Он адама етерлик ыхласым, йүз кишә етерлигем ягшы умытларым, ниетлерим барды. Агшамларына өе сүрнүгып гелип, зордан чай-чөрегими иймәге ярасам-да, эртеси ирден ене ат ялы болуп турярдым. Кәте гүндизки ищден

соң, кимдир бириниң сөзүни йыкып билмән, ене гиҗеси билен сувагдан чыкмаян халатларымам болярды. Элбетде, яшлыгам гөтерйәндир-дә. Худая шүкүр, хырыдарымам көпелйәр, өзүм бар-у-ёк, «Салыхың бирки сагатҗык вагты болмазмыка?» дийип, гелип-гидип дурлар. Муңа менден бетер какам буйсаняр, эҗем гөргүли «Вах, огулҗыгымың сүтүнини сүйндүрйәрлер, гара ишиң ашагында галар!» дийип, зейрениберсе, какам сакгалыны сыпалап, гүлүмсирейәр-де, «Ай, горкма, кемпир, энтек ишден өлен адам ёк, гайта, оглуңы гереклейән болсалар, оглуң илгүнүң дердине ярап башлан болса, беген!» дийййәр.

Эмма бригадада биле ишлейән адамларым билен велин энтек арам саз диерден бәррәкди. Догрусы, мунуң баш себәби мениң өзүмиң бирнеме гарасөймезлигим, алчак-шадыян дәллигим болса герек. Мен ищдешлерим билен дегшип-гүлшүп, ич декүшип отурамокдым. Муңа вагтымам ёк, хөвесимем. Кәте-кәте өз араларында гураян «шагал месликлерине-де» гошуламок. Оларам инди мениң гылыгыма белет болансоң, гатыбир өзлерине гошҗак болуп азара галыбам дураноклар, Маңа-да шол кем дәл. Хемра аганың «Галапын адамлар сенден езлерини четде саклаҗак болуп чалшарлар» диен сөзлери гулагымда яңланып дур. Онсоң менем ичимден «Сиз езүңизи четде саклаҗак болуп азара галмаң, мен өзүми четде сакларын, бу меселеде сизден өңүрдерин» дийййәрин.

Хәзир маңа дост герек дәл. Дост дийилйәнлерден өң алмытымы алдым. Деря-да алмытыны аланлардан бири экен. Хава, маңа эдил хәзир-ә Дерядан башга дост герек дәл. Ынха, шу миннетсиз, гара зәхметим хеммесиниң өвезини доляр. Мени агыр-агыр пикирлерденем, болар-болгусыз достларданам, эгри-гышык гүррүңлерденем гораян зат – шу гара зәхмет. Шунда ярышарын дийййәниңиз болса, гелибериң! «Өң о тайының чөрегини дадып гелен болса, инди ол бәрде ерлемез, шол түрмәниң чөреги чекер дурар» дийип акыл сатянлар, гелиберин! Өзүнден улының янында кичелмеги, кичиниң янында улалмагы говы гөрйән башлыксумаклар, даш-төверегине диңе өз гарындашларыны хем яранҗаңлары йыгнап, шолар биленем иш йөредйән, иш гөрйән, чыны билен ишлеҗек адамларыңам бирине «отуран», бирине «ятан» дийип сеңригини йыгырян кәбир кетделер, сизем гелибериң! Йигит башы эсен болса, бу затларың бары гечер, сизденем гечер – бизденем. Эгер адамың гелҗеги онуң

пəлине, ыхласына, зəхметине баглылыгы чын болса, менем-ə сизиң гыҗалатыңыза галмаҗак боларын.

Элбетде, мен яшлык, ганыгызмалык эдип, өз ички ахмырыма, өйкəме хас артыграк аграм берйəн болмагымам əхтимал. Йөне бу гүзаплы ёлы гечйəн, гечҗек диңе мен дəл. Эдил шу пурсат, шу сагат хут шейле əсгермезлик зерарлы дүзгүн бозмалара баш гошян яш етгинҗеклер ёкмудыр. Адама «Сен адам!» дийсең, адамчылыгы артяр, «Сен хайван!» дийсең, хайванданам бетер боляр. Онда-да, тоба гелип, адамлара гошулмага чалышян яш йигит үчин оларың ынамсыз гарайшындан, кемсидиҗи сөзүнден улы үргы ёк.

Ынха, диленип-диленип аланым шу гара иш, шунам тə какам өңуме дүшүп, дост-ярыны, таныш-билшини гөрйəнчə бермедилер. «Сен энтек хич ким!» дийдиклеримикə? Я-да хайсыдыр бир акыллы-башлы, яшулы адамың маңа гувə гечерини ислəп шейтдилермикə? Ким билйəр... Эгер кануна гулак габартсаң, онда түрмеден бошап гелене көмек этмели дийилйəр. Эмма кануны өзүче «дүзгүнлещдирйəн», өзүче «канун» эдинйəнлер бар.

Шейле пикирлер, дуйгулар мени кəте-кəте хорласа-да, дашыма чыкарман, хич киме сырам бермəн, ишлəп йөрүн. Янымдакы ёлдашларымыңам кəсиниң ишлейшини геруп, кə гүлким тутяр, кə гахарым гелйəр. «Ай, гүнүм гечсе боляр-да» – дийийəн ялы, зораякдан гымылдап йөренлерем бар. Дашындан серетсең, укыңы тутдурҗак. Хайсыдыр бир ишиң өзүни эденден, отурып, маслахатыны эденини говы гөрйəрлер. Иш башландан-а гушлук чайыны ичмели, гүнортан нахардан соңам говы дынч алмалы, өйле салкынам өйле чайыны ичип, өйдəки малгара от-ийм йыгыщдырып, гызар икиндинем өе гайтмалы. Ине, бу-да бир язылмадык «канун», буларың өз кануны. Он йыллап түрмеде бенди болан дөврүмде, шол ерде ищден гачып, харам хак яздырҗак болуп йөрен дейюсларың барлыгына нəтҗегими билмəн йөрдүм велин, ери, инди бəрдəкилере нəме дийҗек дийсене! Өйүң үстүнде, ил-гүнүң билен, агшам барсаң, йылҗак нахарың өңүңде. Ишлесең өзүң үчин, машгалаң, чагаҗыкларың үчин ишлейəң. Пылан зады нəмүчин этдиң я этмедиң дийип, үстүңе абанып дуран ёк. Ынсабыңы элден бермəн, ишле-де йөр-дə. Ёк, бу эркинлигиң, азатлыгың гадырыны билйəнем җуда аз экен. Оны билмек үчин хөкман «аңрының!» дузуны дадып, гөргүсини гөрүп гелмелимикə? Тоба эссагпурулла! Мен муны душманыма-да дилег эдемок.

Өзүме «Түрмеде отурып гелен, бир иши гайдан, маңлайы гара адам» дийип, езүми буларың арасында хич ким сайып йөрдүм велиң, ишлейишлерине серетсең, булар менче-де ёк ялы. Менем «Ай, буларың болшы шу болса, мен нәме аррыгымы гынап...» дийсем дийиберме-ли. Шулар ятса ятып, турса туруп, ыргылдабермели. Йене достум Деряның гөрелдеси, несихатлары, он йылың җебри-җепасы, ёвуз сапаклары, өз өмрүмден кесилип айрылан шол ОН ЙЫЛ – булар, нәме, еле соврулып гидибермелими? Хамана, хич зат болмадык ялы, бинамыслыга салып, бихепбелиге гол берип, яшабермелими? Ай, ёк, мен оны башарман. Себәби, мен яшлыгымда бихепбе боланам болсам, болгусызлык эденем болсам, бинамыслык эден ерим ёкдур. Чүнки, мен бинамыс болуп догламок. Эҗем, какам, Огултәҗим, Деря достум – булар мениң әхли этмишими багышласа багышларлар, йене бинамыслык эден еримде велин, олар мениң йүзүме-де серетмезлер.

Өзүме шунча басалык берсем-де, бир гүн бригадиримиз Сердар ага:

– Ер-ов, Салых, нәме йүзүң салык-ла?! – дийип, эгниме каканда, сакланып билмедим.

– Әй, Сердар ага, ишлейшиңиз шу болса, йүзи салык диңе мен болмасам герек – дийдим.

– Ери, бакалы, Салых, нәме кемчилигимиз бар, айдып отурың!

– Ай, кемчилигиңиз ёк-ла! – дийип, менем йылгырдым. – Себәби, иш болмадык ерде кемчилигем боланок. Шу ишлейшимиз билен, бизде кемчилик боласы ёк.

– Әй, Салых иним, кинаялап отурмасана, ишиң нәхили гидйәнини өзүмем гермән дурамок – дийип, Сердар ага гашыны чытды. – Йөне нәтҗек-дә, езүң бир обаң адамы болсаң, хеммәңиз бир йүпе чатылан-да. Бири гарындашыңдыр, бири гарындашың гарындашыдыр, бири доганың – бири егениң... Сесиңи гаталдыберсең, «Пахай, пылана-да бир эмел етерлиги бар экен» дийҗеклер. Эртеси сениң өзүңем бирине ишиң я дилегиң душҗек. Иң болманда, гыз сорап, гудачылыга барылҗак... Сен бир яш йигит, энтек бу затлара дүшүнмерсиң.

Менем чынлакай гөрнүше гирдим:

– Сердар ага, мен дүшүнйән, йөне менде теклип бар, элбетде, мен сизден бригадирлигиңизи диләмок...

– Ери, ери, айт бакалы!

– Айт дийсең, айдыбирис, Сердар ага! Яңкы айдышым ялы, мениң бригадирлиге-хе давам ёк, йөне шу адамлардан гыз хантамачылыгымам ёк. Шонуң үчинем... Гепиң гысга ери, дөрт-бәш гүн өз иш-гүйжүңе гүйменде, шу зәхметкешлер билен ишлешмәге маңа ругсат бер!

– Ругсат алладандыр! – дийип, Сердар ага йылгырды. – Йөне гаты гыссаныберсең, гук диерсиң-дә, иним.

– Бор, агам!

Сердар ага өзуниң җуда зерур ишлериниң барлыгы себәпли, бригаданың баштутанлыгыны вагтлайынча маңа табшырянлыгыны ыглан эдип, гөзден йитди. Мен ише гиришдим. Бир сөретсем, дашымда икүч адамдан башга ынс-җынс ёк. Шол икүч адам билен ишләбердим. Әдилйән иш өңкүден аз дәл. Үстесине, биле ишлейәнлерим ишиң ахырында «Салых, ханы, инди бир маллара от-чөпем йыгышдыралы-ла!» дийип гелйәлер велин, «Йыгыбериң, йөне хериңиз икүч адамлык йыгың! Ише гелмедиклерем от-чөпсүз галмасын» дийййән. Йүзүме бир геңиргенип середйәрлер-дө, «Бор-да!» дийййәрлер. Менем орта үйшен отдан бригаданың хер адамына пай өтирйән, үстесине, саламам айдян.

Дөрт-бәш гүн шейдип гечди, йөне Сердар агадан дерек ёк. Баштутанлык йүрегиме дүшуп башлады. Бардым Сердар агаң өйүне. Тагта секиниң үстүнде чай ичип, дерләп отыр. Ол мениң арзымы диңледи-де, йылгырды:

– Әй, иним, сенден өңем уч-дөрт санысы гелип гитди, хеммесем өз ишлешип йөренлериң. «Нәме?» дийсем, «Ол гоюп гайдан арыстантың-а бизи ойнап йөр. Өйүмизе от иберен боля, салам айдан боля» диййәлер. «Ише барсагам, сагадыны гөзүмизе дүртүп дүр» диййәлер. «Бир кәсе чай ичели дийип отурясам велин, дашына бирки саны бихепбәни йыгнап, шо-ол ишлән болуп йөр» диййәлер. Ай, гараз, сенден арз эдйән-ә кән...

– Кән болса, ол говы зат.

– Дур, дур! Гызыберме! Ханы, ене биркүч гүн гайрат эт. Менем аладаларымдан бираз дынайын, соң барарын.

Кәсине ялбар-якар әдип, кәсине хемле уруп, ене дөрт-бәш гүн ишледим. Өзүмем икүч адамлык ишлейән. Түрме яшайшының он йылда маңлайыма салан йыгыртлары, сачымың көрҗүмек аклары, бармакларымдакы көнелишен, якымсыз тыг ызлары төверегимдәки иùдеш ёлдашларымы эймендирдими-нәтдими, соңабака олар

мениң билен деӊ йыкылып – деӊ туруп уградылар. Бир диенини ики гайталатмадылар.

Йыгырдам йыгыртдыр, ызам ыздыр велин, бу өзгеришлигиң башга бир себәбем барды.

Сердар ага билен гүрлөшемде, ол нәмүчиндир, «Шоларың арасында Ораз дийип бир усса бар, шонуң билен араны сазлаҗак бол!» дийип саргапды. Йөне мен муңа кән парх бермедим. Билмедим нәмүчинлигини велин, шол Оразың өзи бирхили арасазлыга ымтылып уграды. Догрусы, огланлыкда-да, хәзирем «Пыланы билен тиркеш!» я-да «Пыланың голайына барма!» дийилсе, еңсе дамарымдан тутуляр. Бар зады терсине эдесим гелйәр. Белки, мени яшлыкда биртопар бела-бетериң үстүнден элтен гылыкларымың бирем шудур.

Ораз билен ягдай башгачаракды. Мен илкибашда Сердар аганың сөзлерини гулагымың деңинден гечирип гойберсем-де, соң-соң Оразың ыхласлылыгы, ише усуллылыгы хем бирхили йурекдешлиги мениң унсуми чекип уграды. Оңа бир-ә «Пылан иши эт!» диймәң гереги ёк. Ядамасы-ялтанмасам ёк. Мен нәмүчиндир, турувбашдан «Бу-да мениң билен ыкбалдашрак болаймасын?» дийип пикир эдипдим. Эмма, соң гөрүп отурсам, онуңкы башгарак болуп чыкды.

Ораз бирвагт керпичден гүл салян, эли непис усса экен. Дашының хырыдарам, «берекеллачысам» кән экен. Онуң салан я-да салян җайларыны гөрмәге, өвренмәге узаклардан адам гелер экен.

– Соң бирден, маңа бир зад-а болды – дийип, икичәк отыркак, Оразың өзи боюн алды. – Гөз дегди, дил дегди дийлен затлара-ха мен кән ынаныр барамок. Маңа дегсе-де, өз гөзүм дегди, бир ерден азар етсе – өз гедемлигимден етди. Асыл гөзум ер гөрмеди. Бир гезек «сен-сен» дийилсе, ичимден-дашымдан он гезек «менмен» дийип башладым. Эден ишиме бири сәхелче эйлебейлерәк дийсе дагы, гахарланып, шол иши ташлап гайдардым. Соң-соң адамам сайлап уградым. Диңе везипелирәк, барҗамлырак адамларың ишини эдип, башга ерде гөрүнмезлиге чалышдым. Шейдибем, улы илиң гөзүнден дүшдүм. Янымдан айрылмаян вепалы көмекчилеримем, мениң гыңырлыгыма, улумсылыгыма, ынҗыклыгыма чыдаман, ташлап гитдилер. Еке өзүңем алҗак галаң бармы! Соң ондан-мундан дашыма йыгнанларымам биртопар ишякмаз, бихепбе болуп чыкды. Әхли ищде болшы ялы, уссачылыкда-да, гүнде түргенлешип йөрмесең, элиң

ищден чыкыбир экен. Мениңкем шейле болды. Кәте бир иш алян, о-да йөрәнок, менем кеҗигип, ташлаян... Соң маңа иш ынананам болмады. Гараз, шейдип, ынха, шу бригададан чыкдык.

Оразың хекаяты мени бирхили геңиргендирди. Энтек элиндәки хүнәринден яманлык тапан адам бардыр өйдемокдым велин, хүнәриңе гөрә эркиңи, мертебәңи саклап билмесең, хатда шонданам яманлык болҗак экен.

Оразың дашкы кешбине-де, гылык-хәсиетине гелишмейән «җалай» лакамы барды. Бу гең лакамың себәбинеде инди азда-кәнде дүшүнип уградым. Ынха, бирвагт элинден дүр дөкүлен йигит, инди өңки дереҗесини, абрайын-а тапып биленок, хәзирки болуп йөршүне, диварың йүзүне палчыгы зордан суваян адамларың арасында халлың-саллың эдип йөренине-де намыс эдйәр. Үстесине, шол өңки кадды-каматыны, буйсанчлы сыпатынам йитиреси геленок. «Оюнчы утуланыны билсе ягшы» дийилсе-де, адам өзүниң дурмушда утуланыны боюн алмагы гаты кын гөрйә-дә.

Мен илки Оразың «җалай» лакамыны эшиденимде, Җепбар җалай ялы еңлесрәк, агзыбошрак бир йигит гөрҗекдим. Эмма Оразың йүз-кешбем, хәсиетлерем дуйпден башгача болуп чыкды. Онуң нәме үчин мениң билен дуйгудашлыга, мәхирли арагатнашыга ымтылянлыгына-да энтек дүшүнемокдым. Белки, мениң гечмишиме, еле соврулан яшлыгыма небси агыряндыр, белки-де, мениң хыйрсызрак йүз кешбим оңа яраяндыр я-да эймендирйәндир... Гараз, соңабака икимиз бир-биримиз билен дүшүнишип уградык. Кә гүнлер иш вагты гутарандан соңам галып, сувагдыр бейлеки гурлушык ишлериниң галан-гачан ерлерини тамамламак үчин, икимиз гиҗрәге ченли хайдардык. Худая шүкүр, шейде-шейде, этмели ишлеримизиң көпүсини ёла гойдук. Инди колхозың гурлушык бригадасының ишинде өзгеришликлериң барлыгы бир маңа дәл-де, бүтин оба адамларына-да аянды. Менем инди өз обам билен говы өвренишип уграпдым. Мениң он йыл түрмеде болуп геленими инди обамызың еди яшлысындан етмиш яшлысына ченли билйәрди. Йөне мен улуларың нәме дийип, нәме пикир эдйәнине кән бир пер бермесем-де, чагалардан велин, нәмучиндир, чекинйәрдим. Оларам илки-илкилер-ә мени оба гелен бир мыхмандыр өйдүп, дашымдан сынлап гездилер. Соңра, мениң он йыл мундан өң, өз этмишим себәпли, шу обадан алнып гидиленими, индем вагтлайын дәл-де,

хемишелик геленими, өзем түрмеден геленими эшидибем, менден эйменип, хол аңырракда көвеҗеклешип, җыклашып йөрдүлер. Кем-кем, мениң адам иймейәнлигими, чага огурламаянлыгымы, умуман, хич хили ховплы адам дәлдигими аңдыларм-ы-нәмеми, инди душан ерлеринде менден чекинмән:

– Салых дайы, салавмалейким! – дийшип, өңүмден чыкярдылар. Кәте мениң гапдалым билен йөрәп, эп-эсли өре чөнли биле гидйәрдилер, устүме сораг барыны ягдырярдылар. Менем, олар бармаҗыкларыны чоммалдып, «Анха, пылан бандит!» дийип гыгырмасалар кайыл, нәме сорасалар, җогап берйән, кәсини гуҗагыма алып, бираз гөтерип гидйән, кәте җүбими кемпутдан долдурып чыкып, олара пайлашдырып гечйәрин. Бир гезек чагаларың көрпеҗелеринден бири «Дайы, түрме нәм-ай?» дийип, мениң горкян сорагымы берди велин, мен агзымы ачып етишмәнкәм, онуң гапдалындакы улурак, экабыррак чагаларың бирки санысы онуң бөврүне дүртүп, «Самсык...» дийип пышырдашып, ол нерессеҗигиң бадыны алайдылар. Мөнем ажы йылгырдым-да, оңайдым. Ичимденем, «Шонуң нәмедигини сизиң бир хич бириңиз билмели болмаң, мениң ялңышларымы сиз бир гайталамаң!» дийип дилег этдим.

Элбетде, шу бигүнә чагалардан эйменйәнлигими башга бирине айтсам, дашыма чыкарсам, гүләймеклерем мүмкинди. Шейле ягдайың диңе өз ички дүнйәмиң азат яшайышдан хас ыза галанлыгы себәпли болянлыгына-да мениң гөзүм етйәрди. Шонуң үчинем, хер бир әдимими әтиячлы әдйәрдим. Өе езүми атанымдан соң, хич ере чыкман, бош вагтымы диңе гаррыҗа энем-атамың янында гечирмәге чалышярдым. Обада тойдур бейлеки дурмуш дабаралары боланда, мен ол ерик чагырылсам-да, кәнбир гатнашмаздым. Себәби, шейле дабаралара барсам, өзүмиң бирвагт кейпи-сапа гызыгып, небир гүл ялы өмрүмиң иң говы пурсатларыны харам арагың ыгтыярына берип, он йыллап ажы айрачылыгың, түрме дийлен бетбагтчылыгың дагыны чекишим ядыма дүшйәрди. Инди шейле отурышлыклардан, мейханалардан, тойдур дабаралардан сакланмага болса менде нәче дийсең гайдувсыз эрк барды. Көнелериң «Сүйтде агзы бишен сувы үфләп ичер» диен сөзлериниң манысына инди мен хас говы душүнйәрдим.

Гүнлер ызыгидерли гечип дурды. Гөвнүме болмаса, эҗемдир какамам гөзүмиң алнында, өңкүлеринденем

гаррап, тапдан дүшүп барян ялыды. Өз сачымдакы ак гылларам гүн гелдигиче көпелип барян ялы дуюлярды. Инди эҗемем:

– Вах, Салых җан, шу, гөзүми юмманкам, сени бир деңли-тайлы, өйли-ишикли этсекдик, ики гөзүң дөрт боланыны бир гөрсекдик... – диймесини хас йыгҗамлатды. Төверекдәки дең-душларымың эййәм, түвелеме, биртопар чага-чугасы барды. Эҗем гөргүлиниңем, иллериңки ялы, өз агтыкларының «Эне, эне!» дийшип, бөкҗеклешип гелишлерини гөреси гелйәндир. Какам кәнбир бу гүррүңи янҗап дурмаса-да, онуңам «Ата, ата!» дийлен сөзлери күйсемән дурмаяныны аңярдым. Бу затларың бары адамзат дурмушының мизөмез кануны, бу дурмушда ата оглуна, огул атасына, ата-эне агтыкларына гуванып яшаса, ондан суйҗем бир зат бормы! Элбетде, бу затларам несип иши, аллатагалланың өз бендесине ялкадым дийип берйән бир эшретидир. Ол затлара етәймегем аңсат дәл. Пелегиң чархы сениң ислән угруңа айланып дурмы нәме?! Кимси «Ынха, етдим» диенде, казасы долуп, дүнйәден ир гайдяр, кимсине өмрем берйәр, эмма гапдалына-да бир дерди гошуп берйәр велин, асыл ол бенданиң ез дердине дерман гөзлегинден башга зада элем етенок. Кимсине эчилип биленини эчилендир, өймашгала, огул-гыз – хеммеси ербе-ердир велин, онуң өзи шол дөвлети гөтеринип билмән, меслигинден гувдурап йөрендир. Шу затларың пикирини эдип, акыл етирип отурсаң, парасатлы Магтымгулы бабамызың:

Магтымгулы, бу дүйшдүр,

Дүйш гөрсең, дүйби хичдир – диен дана сетирлери биыгтыяр хакыдаңа гелиберйәр. Йөне Магтымгулы атамыз шонуң ыз янындан башга задам дийипдир:

Җаханда яман ишдир.

Гуры гелип, бош гитмек.

Хакыкатданам, ызыңда өзүңден ягшы ат, ягшы зурят гоймаҗак болсаң, онда бу дүнйә гелип-гидениң бидөрек.

Элбетде, мен бу пикирлери өз аңымда гүнде бирнәче гезек айласам-да, дашыма чыкарамокдым. Себәби, «Ягшы ата бир гамчы, яман ата мүң гамчы» дийлиши ялы, дүшүнйән адама-ха бу затлары айтмагың гереги ёк, дүшүнмейән үчинем, нәче җаныгаңда-да, булар бир гуры сөз болуп галҗакды. Эсасы зат – өзүң дүшүнмелиди.

Түрмеде гечен он йылың ёвуз сапагы, өз акыл-пайхасымың етен дереҗеси маңа диңе адамкәрчиликли болмалыдыгымы, бир дөвүм чөрек тапсам, ёлдашларым

билен деӊ пайлашмалыдыгымы, әҗизе яран болмалыдыгымы, ярамазлардан даш дурмалыдыгымы, арасса адамлара голайлашмалыдыгымы үндейәрди. Энем-атама гуванмаклык, дурмуш тоюны тутмак, гайыбана билим алмак – бу затлара болан хөвес, арзув мениӊ бүтин дуркума, гылык-хәсиетиме, өзуми алып баршыма тәсир эдип, дурмушыма тәзече өвүшгин берйәрди, гелҗеге ынам, ыхлас дөредйәрди.

Шол гүнлериӊ биринде Сона гелнеҗемизден хат алдым. Хатыӊ илкинҗи сетирлерини оканымда, чага ялы, тас дириӊ-дириӊ бөкүпдим:

«Салых доган, гөзүӊиз айдыӊ! Достуӊыз Деряны, несип болса, басым бошадярлармышын. Эййәм ики гезекки комиссиядан гечип, суд меҗлисине гарашып йөр. Хаты достуӊызыӊ өзи дәл-де, мениӊ язянлыгыма геӊиргенмәӊ. Онуӊ өз-ә «Ханы, энтек гыссанмалы, ненеӊ-ничик болҗагыны бир гөрели» дийип, ыкбалыныӊ оӊуллыга чөзүлҗегине хенизем ынанмаян ялы болуп йөр. Ахырсоӊы мен Дерядан ругсат алып, шатлыгымызы сизиӊ билен деӊ пайлашмагы макул билдим. Себәби, Салых доган, сизиӊ бизе эдип гиден говы арзувларыӊызы худай эшидип, перищделер омын диен экен...»

Мен бу хош хабары, хаял этмән, эҗемдир какама бушладым. Соӊра олардан ругсат сорамагыӊ эбетейини гөзләп, яйданҗырап отыркам, какамыӊ өзи дилленди:

– Олар ялы болса, онда, огул, сениӊем гидипгеләймәӊ герек. Адам диӊе кын гүнде, бетбагтчылыга учранда дәл, гаты бегененде-де достуны күйсейәндир. Бар, Деря достуӊы бизиӊ адымызданам гутла!

Хоссарларым билен хошлашып, өйден чыкып баряркам, эҗем какама эшитдирип-эшитдирмәнрәк:

– Огултәч җана-да салам айдавери, гузым! –дийип пышырдады.

Мен гидип баряркам, хем-ә Деря достума душҗакдыгыма, оны багрыма басып гутлаҗакдыгыма бегенйәрдим, хем онуӊ хәзирки болшуны, кешбини гөз өӊүме гетирмәге чалышярдым. Сона гелнеҗемизиӊ диййәнлериниӊ җаны ёк дәл: элбетде, Деря-да толгуяндыр, мениӊ илки-илкилер болшум ялы, өзүниӊ эркинлиге чыкҗагына, азат дурмушыӊ ховасындан ине-гана дем алып башлаҗагына ынанып билйән дәлдир. «Ниетиӊи ягша дикип, пәлиӊи дүзүв тутсаӊ, эртирки гүнүӊ хас говы болҗагына ынанып яшасаӊ, хеммеси оӊат болар гидер дийип, сениӊ өзүӊ бирвагт маӊа өвүт берйәрдиӊ.

Сениңкем хут шейле болар... – дийип, мен өз янымдан Деря билен гүрлешип барярдым. – Себәби, сениң ниетиң-пәлиң дүзүв, эртирки гүне ыхласың гүйчли. Үстесине, перишде ялыҗак чагаларың, гарры энемизиң, Сона гелнеҗемизиң ыхласлы дилеглери, арзувлары ерде галмаз. Онсоңам, бизиң адыл кануныымызың адыллыгыны субут эдйән бир адыллык бар, ол-да болса, ынсан баласы билмән бир гезек, илкинҗи гезек ялңышлык гойберенде, соңам шол этмишини ювмак үчин чыны билен япышып, пәк зәхмете гол берсе, онуң шол ыхласыны канун өре чаланок, оны хасаба аляр хем-де саңа берлен әхли мөхлети бойдан-баша отуртман, вагтындан хас озал азат дурмуша, чагаларыңа, ил-гүнүңе говушмага мүмкинчилик дөредйәр. Мен муны ез мысалымда, өз тежрибәмде гөрдүм. Ынха, достум, сенем, шейле гүнлериң босагасында дурсуң...»

Эдил гарашышым ялы, мени илки билен Максатҗыкдыр Нәзиҗек, бөкҗеклешип, гаршы алдылар. Олар өз какаларының басым азатлыга чыкянлыгына, өз энелериниң янына ене-де гөчуп гитҗекдиклерине бегенйәрдилер. Бу дири айрачылыкданам бетер задың – өзүңи хукуксыз дуймаклыкдыгыны чага йүрегем сызян экен.

Аз салымдан Деря-да ишинден гайдып гелди. Ол мени өйде геренинден, өз бегенҗини дуйдурды. Ики болуп, чай башында, гечен гүнлеримизи, бир девүм чөреге зар болуп, бендиликде өтүрен дөвүрлеримизи, гелҗеге, азат дурмуша болан ыхласлы ымтылышларымызы ятлашдык. Шол гүнлер асла бизиң башымыздан өмүрлик гечмеҗек ялыды. Эмма, ынха, хәзир ики болуп, худая йүз-де-мүң шүкүр эдип, эртире болан сүйҗи арзувларымызы деӊ пайлашып отырыс.

Мен геп арасында, эҗемдир какамың тойы тизлемек хыялларының бардыгыны Деря дуйдурдым. Достумың сөзи гысга болды:

– Бейле хайыр иши узага гоймалы дәл. Эртир ир билен гелнеҗеңем алып, Огултәчлере хеммәмиз биле барарыс.

Эртеси ирден, чай-чөрек ийленсоң, Сона гелнеҗем, Деря хем мен үч болуп Огултәчлере гелдик. Огултәҗиң какасы даш ишикде бизи гаршы алды. Саглык-аманлыкдан соң, биз ички җайларың биринде орнашып, гүррүңимизи довам этдик. Хасаплап гөрсем, бу гүн – чаршенбе экен. Әхли хайыр ишлериң дуйбүниң тутулян

гүни, түркмен топрагында көнеден бәри сәхетли хасапланян гүнлериң бири. Хернә, шейле болсун-да!

Мен Огултәҗиң какасы Көссек аганы нәче гөрсем-де, энтеге ченли бирем йүзуне дикарынлап середип, ичгин сынламага хет этмәндим. Хәзир ол Деря дагы билен гүрлешип отырка, гапдалындан огрынча сынладым. Пешенели, аксакал, даяв яшулы. Онуң гүррүңлериниң хер бириниң аңырсында улы маны барды. Өзем галапын Деря йүзленип гүрлейәрди:

– Деря, оглум, бу яшайыш худай тарапын язгыт билен ата-баба довам эдип гелйән яшайыщдыр. Сиз, биз, – әхлимиз худайың бенделери, тебигатың перзентлери. Бу яшайышда гарыбам, баям, гөрибем, огры-җүмрем болмалыдыр. Бу затларың хеммеси, худайың эмри, тебигатың ясавы билен боляндыр. Шол затларың бары – ягшылыгам, яманлыгам бир дүнйәде җем болмаса, онда яшайышда, ынсан җемгыетинде өсүшем болмаз. Йөне хемме задыңам овалы-ахыры, хасабы бардыр. Ил огрусы хем бир зат огурлаҗак боланда, худайы чагырып, огурлык эдйәр. Йөне ол дессине эле дүшүп, ил ичинде веҗера боляр. Гөрип өз гөриплиги билен, дост-ярының ичинде йене бир сан болуп гезйәр. Ярамазлар худайы нәче чагырсалар-да, шейтаны езлерине яран эдинселерде, ахырында ёл алмазлар. Себәби, хакыкатың ёлуны бирибарың бир өзи билйәндир. Терс ёла дүшенлер болса аяк астында галып, ил масгарасы болуберйәр.

Көссек ага эдил хәзир Деря йүзленип гүрлейәнем болса, мен өзүми шейле бир оңайсыз дуйярдым. Онуң хер бир сөзи үстүмден гайнаг сув болуп гуюлярды. Ичимден: «Бир май болса, туруп, ер түкенйәнчә гачсамдым» диййәрдим. Эмма, говуҗа ойланып отурсаң, Көссек аганың хәзирки җаныгып гүрләп отурышы, әхеңи, нурана йүзи онуң бизе гыҗалат бермек я-да язгармак пикиринден дашдадыгыны, яшулының эдйән гүррүңлериниң бизиң акыл-пайхасымызың энче мензил аңырларындан айланып гайдян гүррүңлердигини аңшырмак болҗак. Онуң гүррүңлериниң аңырсында көнелериң «Гызым, саңа айдайын, гелним, сен дүш!» дийлен парасады, яшулының биз үчин эдйән ягшы дилеглери ятырды. Гөвнуме, Көссек ага ичинден: «Бир языкдан әр өлмез. Инди бир, ярадан, булары өз пенаңда аман сакла, өң гөрен гөргүлерем, гой, ахыръет азабындан болсун-да» диййән ялыды.

Ялңышмасам, Көссек аганың Деря җаныгып берен гүррүңлериниң нетиҗеси Огултәч икимизиң гелҗекки дурмушымызың мивелери хакда ата калбында айланян аладаларың беяныды.

Сона гелнеҗем билен, Огултәҗиң эҗеси Марал дайзаның арасында галың давасы болмады. Сона гелнеҗем:

– Нәме шертиңиз, нәме нырхыңыз болса-да, айдып отурың! – дийсе-де; Марал дайза:

– Сиз бизиң гудамыз болмалы, гуда-да тәзе гарындаш. Хей, гарындаша-да шерт гоюп, салгыт салып болармы. Биз сизе йүрегимизден, җигеримизден өнен эзиз перзендимизиң ыкбалыны ынанярыс. Әхли гетирҗек задыңыза дерек шу көрпе гызым Огултәҗи сүйҗүликде, гөвнүни хош эдип яшатсаңыз – анха, бизиң еке шертимиз шол, бизе дүнйәң бар малам шол. Шунуң гөзяшыны гөрмесек, бизе башга байлык герек дәл. Сәхедиңизи белләң-де, гелиберин! – дийип, эне пайхасы билен гүрледи.

– Өңүм геленден, соңум гелсин дийипдирлер. Эй, бирибар аллам, эдениңе йүз-де-мүң шүкүр! Гой, галан өмүрлерине хич бир бенде ынҗамасын! – дийип, Көссек ага-да бизе аталык патасыны берди.

Биз узак эгленмән ёла дүщдүк. Огултәҗем тә Деряллара ченли мениң яным билен гүрлешип гелди-де, хошлашып, ишине уграды.

Бизе ики той гарашярды. Бири – Деряның мөхлетинден бир йыл ики ай ең азатлыга чыкып, саг-аман өйлерине бармагының тойы, бири хем мениң Огултәч билен тутҗак дурмуш тоюмды. Өмрүңде ятсаң-турсаң ядыңа дүшмеҗек галкынмалар, дуйгулар хәзир хеммәмизиң – мениңем, Деряныңам, Сона гелнеҗемизиңем, хатда Максатҗыкдыр Нәзиҗегиңем – гөвүнлеримизи гөтерип, әдимлермизи еңледипди. Шол галкынмалар, тәзе дуйгулар бизи белентликлерден-белентликлере әкидип барярды.

– Ене үч гүнден суд меҗлиси болҗак, шол гүн, мүмкин болса, геләйсең – дийип, Деря маңа йүзленди. Мен өзүмиң, несип болса, гелҗекдигими, шу ерденем хәзир бушлукчы болуп гитҗекдигими дуйдурып, вагт йитирмәнем, ёла дүщдүм.

Гатнав автобусы менем ил хатарында, баг-бакҗалы обаларың арасы билен алып барярды. Мениң ыкбалымдакы өзгеришликлер хич ынанар ялы дәлди. Ыкбал чөрңешигиниң мени он йыл өз гирдабында саклап,

өмрүмиң, яшлыгымың диен вагтыны түрмеде, гөзенегиң аңырсында гечирдендигини ятланымда, шол эҗирли, гайгы-гуссалы гүнлериң гечип гиденине хэзирем ынанмаян ялыдым. Бу барян ёлагчыларың херси, гөр, нәме пикирде, ничик аладададыр. Эмма, мениң гөвнүме, олар кәте-кәте маңа середип, мен хакда пикир эдйән ялыды. Йөне оларың гарайышлары инди дүйпгөтер башгача ялы. Белки, мениң хәзир йүз-гөзүмиң ягтылыгы олара-да тәсирини етирйәндир.

Мен ыкбалымың хәзирки пурсатыны өз мүнен автобусымызың аграслык хем-де эрҗеллик билен өңе тарап омзап баршы билен деңещдирйәрдим. Мениңем калбым хәзир шу автобусың ичи ялы, арзувдан яңа хырындыкынды. Шол арзувларың ичинде-де иң эсасы, баш арзувым, баш максадым – ил-гүн ялы өйли-ишикли болуп, Огултәҗиме, энем-атама, чагаларыма гуванмакды.

Мен өйүмизе гелен бадыма, Деряныңам бу гүн-эрте вагтындан озал бошаҗакдыгыны эҗем дага бегенч билен беян этдим. Соңам, Деряның азатлыга чыкан гүни онуң янында ага-ини ялы биле болмага ругсат алдым. Худая шүкүр, әхли эден арзувларым бу гүн хасыл болуп баряр. Мен хош хабары Деряның эҗесине етирип, ондан соңам, Деряның ыкбалыны чезҗек суд меҗлисине гатнашдым. «Ыхласа – мырат» дийлиши ялы, суд межлиси Деряның ве ене-де бирнәче адамың кеч гелен ыкбалларына сөйгет берип, олары азатлыга гойбермек хакда адыл хөкүм чыкарды.

* * *

Бу гүн Деряларың өйүндәки той шагалаңы бүтин обаның дуркуна шовхун берйәрди. Бу тоя менем өз эҗем билен какамам алып гелипдим. Мерет достумызам гелипдир.

Деря, гелен гүнүниң эртеси, какасының рухуны ятлап, улы худайёлы берипди. Садаканың соңы болса улы тоя языпды. Деряның саг-аман түрмеден чыкып, өйлерине геленлигини эшидип, узак-узак ёллардан мыхман үстүне мыхман гелйәрди.

– Гөзуңиз айдың!

– Садакаңыз кабул болсун!

– Хемме гөргүлериң гечдиги болсун! – дийлен дилеглер ызлы-ызына айдылярды.

Мерет икимизем ики ерден достумызың шу гүнки шатлыклы тоюна башардыгымыздан голтгы берйәрдик. Максатдыр Нәзигиң гоңшы чагалар билен гошулышып, гызыгып ойнайышлары-да бу тоюң гелшигини артырярды. Эдил дүйн-өңңинем, билине таяк билен урлан ялы болуп отуран гарры эне-де бу гүн голтугындан голтгы берлене меңзейәрди. Онуң маңлайындакы көнелишен йыгыртлар, гөр, нәче гайгы-хесрети гизләп ятанам болса, хәзир өз еке дикрар перзендиниң гайтадан ил хатарына гошулып, чагаларына эелик эденине болан гуванч ол йыгыртлары бираз язан ялыды.

Түвелеме, гөр, нәче адам гезайдыңа гелди. Оларың биз хакдакы ички гарайышлары, пикирлери нәхиликә? Элбетде, оларың хер бири бизе өз янларындан өзлериче баха берйәндирлер. Мен-ә өзүме «Мысалаң гурсун, ат йитирен, ыснат гетирен, илине-гүнүне мәхир бермедик бигайрат!» дийип, баха берйәрин. Шу адамларың ичинде-де мениң билен пикирдешлери аз дәл болса герек. Гөвнүме болмаса, шу улы мәрекәниң ичинде диңе мениң, Деряның хем Мерединң – суссумыз пес, эгнимиз басык ялыды.

Деряларда берлен садака-тоюмыз үч гүн төвереги довам этди. Мыхманларың көпүси гайдышып, аглаба, якын доган-гарындашлар галды. Менем бу гүн Дерядан, эҗесинден ругсат сорап, өе гайтмакчыдым. Гайтмазымдан озал, мен, Мерет, Деря үчимиз биле отурып, гелҗегиң, индики этмели ишлеримизиң гүррүңини этдик.

– Деря, хачан, ниреде ише башласам диййәң? – дийип, мен Дерядан гөнүләп сорадым.

– Салых, мен-ә ише, несип болса, эртирден башламакчы. Эгер озалкы ишлешен ёлдашларым гаршы гелмесе, еңки ишләп гиден сөвда эдарамызың бир еринде гүйменмекчи.

Мередем сөзе гошулды:

– Сиз гаты догры айдярсыңыз, Деря! Нәхилем болса, озал биле дуз-эмек болан ишдеш ёлдашларыңыз герек еринде бу гүнем сизден көмегини гайгырмазлар.

– Белки, шейле болсун-да! – дийип, Деря бираз ойланып отурандан соң, дилленди.

Биз үч дост болуп, кыяматлык доганлыгымызы ене-де касам билен тассыкладык. Шондан соң биз Дерялар билен хошлашып, өйли-өйүмизе рована болдук.

Ай-гүнлер, мисли, бир-бири билен бәслешйән ялы, бир-бириниң ызындан етмәге ховлугян ялы, дийсең тиз

гечйәрди. Мен шу ерде бир зада гөз етирдим: эрксиз яшайышда хер бир минудың ай-гүн билен дең болярды, гүн батса – даң атмасы, даң атса – гүн батмасы хыллаллады. А бу гүн, эркана яшайышда болса, вагт атлы – сен пыяда ялы. Ине, азат яшайшың бир сүйҗүлигем шол болса герек.

Бу гүн биз үч дост үчимизем пыяда болсак-да, хәзирки яшайшың акымына гошулып, мисли атлы ялы болуп, вагт билен бирликде еңе тарап гайдувсыз херекет этмелидик, гиҗе-гүндиз диймән ишлемелидик.

* * *

Салыхың тә шу ере ченли, өзүниң, дост-ярларының, хоссарларының, төверегиндәки бейлеки адамларың ыкбаллары хакда йүрекден җаныгып берен гүррүңлери, белки, көплериң гевнүни гозгап, ыкбалың чаркандаклы ёлларыны гечен бу ынсанларың энчеме дуйгуларыны, ой-пикирлерини, гөрен гергүлерини, говы гелҗеге болан умытдыр ынамларыны айдыңлашдырандыр.

Вагт гечип дур. Адамам бир дуран еринде дуранок. Шонуң үчинем, бир дәл – бирнәче ынсаның диңе еке гүнде, еке сагатда башдан гечирйән вакаларыны, пикирлерини, ахмырдыр ялңышларыны беян этмәге-де кән вагт, узын сөхбет герек.

Галыберсе-де, бендиликден соңкы ыкбал, өң хич бендесине гөркезмесин дийилйән эҗирли, гайгы-гуссалы гүнлериң дердини, доган ялы болуп, биле чекен достларың херсини бир ёла, бир угра итерди. Соң оларың дурмуш ёллары кә ерде меңзешрәк ялам болса, көп ерде бир-бирине меңземеди. Шонуң учинем шу ерден бейләк Салыхың гүррүңиниң довамыны авторың өзи алып гитсе, ерликли болса герек.

* * *

Деря мыхманларыны, дост-ярларыны уградан гүнүниң эртеси, өзүниң озалкы ишлән сөвда эдарасының гапысындан әтледи.

Бу эдараның хәзирки ёлбашчысы – мундан үч ярым йыл озал Деря билен бир ищде ишлешип, эл ялы чөреги дең пайлашып йөрен ёлдашы Гочмыратды. Пелегиң ойны билен, Деря-ха азатлыкдан махрум эдилип, гөзенегиң аңырсында сакланан болса, шол пелек Гочмырады бу севда кәрханасының башлыгы эдип гоюпды. Деряның өз

ички дүнйәгарайшына, йүрегине гөрә, адамлара ички ынамам өрән улуды ол түрме яшайшының ызда галанына шукур этсе, өзүниң ищдеш ёлдашы Гочмырадың улы башлык болуп отуранына-да чыны билен бегенйәрди. Эдил шу гүн ол Гочмырадың голдавына дийсең мәтәчди. Гочмырат өзүне көмек этмез диен пикир болса онуң ятса-турса келлесине-де геленокды.

Эмма Деряның гөвүн диен тамасы чыкмады. Гечмишде гойберен гөдек ялңышлыгының әҗирини үч йыллап түрмеде чекип, индем ак йүрекден ишлесем дийип гелен йигиде бу ягдай ёкуш дегди.

Гочмырат Деряны шейле якымлы, ищдеш ёлдаш ялы гаршы алды. Деря өзүниң иш сорап геленини айданда болса, ол гиң пәхимлилик билен:

– Деря дост, мен сениң шу гүнки мәтәчлигиңе дүшүнйән, саңа хөкман бир ерде ишлемек герекдир, оңа-да дүшүнйән. Мениң саңа нәче көмек эдесим гелйәр, йөне өзүмден чөзүлмейән меселелер бар, сенем оңа дүшүнйәнсиң. Сени ише алмак меселесинде-де ёкары гурамамызың разычылыгы, ылалашыгы герек – дийди.

Деря Гочмырадың диенлерини макуллап, шол дийиән ёкары гурамасына-да йүз тутуп гөрди. Ол гурамадан хич хили пәсгелчилигиң ёкдугына гөз етирибем, ене Гочмырадың янына гелди. Гочмырат онуң ёкары гурамадан эшиден сөзлерини диңледи-де:

– Дилден «боля» диймек ап-аңсат-да. Онуң үчин хич кими җогапкәрчилиге чекип боланок – дийип йылгырды. – Йөне сен мени җогапкәрчиликден горкяндыр өйдүп дүшүнме. Саңа көмегимиз етҗек болса, хич затданам горкмарыс.

– Гочмырат дост, бир обада биле өсдүк, биле улалдык, биле билим алдык. Ишлещдик. Эмма пелегиң чархы мени гирдабына долады. Түвелеме, худая шукүр, сиз бу гүн деңли-дережели, хеммәмизе хоссар болуп йөрсүңиз. Мениң бу ерде пылан хили иш, везипе давам ёк. Нәхилем болса, ил гезүнден инди бир дүшмәйин, «Пыланың оглы түрмеден гелип, индем ишсиз селпәп йөр» диймесинлер. Маңа шу ерден ислендик бир ишҗагаз гөркезәйиң, хәзирликче гүйменибирин – дийип, Деря мысапыр гүррүң этди.

Гочмырадам хилели сыпайычылыгы элден бермеди:

– Деря, мен саңа көмек этмән – киме эдейин, онда-да хәзирки мәтәч ягдайыңда. Ине, эртир бир хабар тут, оңа

ченли сизиң колхозыңызың башлыгыны гөрүп, саңа колхоздан бир иш тапарын.

– Гочмырат, сиз маңа догры дүшүниң. Колхоз башлыгымыз сиз айтмаңызда-да, хайыш этсем, гүйменерлик бир иш берер. Йене мениң сизиң яныңыза иш дийип йөрите гелмегимиң башга бир себәби бар. Өзүңиз билйәңиз, какам пахыр өзүниң бүтин емрүни шу эдарада ишләп гечирди. Онуң кәрини йөретмек үчин, менем окап, шу ерде-де биле ишләп йөрдүк. Ине, гөрйәңиз-ә, мен түрмедекәм, какам пахыры шум пелек Өмүрлик арамыздан айырды. Бу ерде көп гөзе гөрүнмейән, дилө чоланмаян затлар, мениң йүрегимдәки кән-кән ахмырлар, какам пахырың өңүндәки бергим ятыр. Мен ил-гүнүмиң өңүнде, езүмиң салпаяк дәлдигими, атамың оглудыгымы субут этмели. Ине, сизиң яныңыза гелмегимиң дүйп себәби шол!

Гочмырат Деряның какасындан аз ягшылык гөрмәнди. Деря муны гөнүләп айтмаса-да, гараз, дүшүнҗек адама дүшүнер ялы этди. Үстесине-де, онуң өз какасының кесбини довам этдирип, ызыны тутмак арзувы барада айданларам түйс йүрекден сызып чыкан сөзлерди.

Гочмырат Деряның гүррүңини диңләп отырка, чилимини бирнәче гезек тәзеден отлап, тәзеден сорды. Иң соңунда-да, өзүниң доң йүрегиндәки ахыркы сөзүни айтды:

– Деря дост, сиз дөвлетиң кануныны бозуп, түрмә дүщдүңиз, түрмеде отурып гелдиңиз. Сизе инди хич вагт сөвда эдараларындан иш берилмез. Догры, сиз ишсизем галмарсыңыз, гурлушык ишлери я-да башга бир шоңа меңзеш иш тапынып ишләберсеңизем болар. Йөне бү ерден-ә сиз ише гарашмаң.

Гочмырадың соңкы сөзлери Деряның калбында алачсызлык, эҗизлик дуйгусыны дәл-де, гайтам, догумлылык дөретди. Ол «Намарда зар боландан, гара деря гарк бол» дийленини ядына салды, өз-өзүне аллатагалладан гиңлик диледи.

Деряның инди энчеме гүнден бәри, озалкы ишлән эдарасына иш дийип гатнап йөрмеси ейлериниңем ынҗалыгыны гачырды. Оглуның хер гүн агшамара «Бу гүнем-ә белли нетиже болмады» дийип гелмеси гарры эҗесиниңем йүрегинде ховсала дөредйәрди. Ол соңабака:

– Вах, какаӊ пахыр дири гезип йөрен болса, Деря җан, сени бу гүн бейдип ишсиз гоймаздылар – дийип, йыгы-йыгыдан гайталап уграды.

Сона гөргүлем, сөйгүли адамсының тәзеден азат дурмуша гошулып, саг-аман чагаларына гайтадан говшанына нәче дийсеӊ бегенйәрди хем-де онуӊ басымрак ише башларыны, ил-гүнүӊ гөзунден -дилинден дашракда дуруп, гечмишиӊ аҗы гүнлерини тизрәк унударыны дилег эдйәрди.

Деря бир ай төвереги ишсиз гезди. Шу дөврүӊ ичинде ол бир обада биле өсүп, достлашып, соӊам энче йыллап биле, эгин-эгне берип ишлешен йигитлериниӊ биринтегиниӊ чоларага чыкып эдйән гүррүӊлеринем, ондан-мундан эшидип гөрди. Эмма Деря өзүни йитирип дурмады.

Гүнлериӊ биринде гарры эне оглуны янына чагырып, шейле дийди:

– Оглум, сен хич зады алада этме, ишем тапылар, эсасы зат – җаныӊ саг болсун! Тувелеме, какаӊ пахырыӊ абрайы энтек-энтеклер ил ичинде бардыр. Ол пахыр саӊа, гөр, нәче өвүтлер берерди, «Оглум, шу достларыӊдан саӊай абра ёк, шулардан дашрак дур» диерди. «Саӊа өз энеӊ-атаӊдан, чагаҗыкларыӊдан якын достам ёкдур – хоссарам» диерди. Билмедим, гөз болдумы – дил болдумы, пелек сениӊ үстүӊден лабырыны индерди. Вах, шуҗагаз гүнүмизе-де йүз-де-мүӊ шүкүр, йөне гарабагыр эҗе-дә. оглум, хәзирки көсенип йөршүӊи гөрйән-де, гечмиши ятланымы билмән галярын. Йене, Деря җан, сен хенизем болса, какаӊ достларыныӊ янына барып, маслахатлашып гөр, «ата досты» дийлен сөз бардыр, белки, оларыӊ саӊа көмеклери етәеди...

Эҗесиниӊ айданларыны макул, ерликли билип, Деря шол гүнүӊ эртеси өз обаларыныӊ демиргазык тарапындакы Гоӊур обасы дийилйән обада яшаян Акмәмет атлы яшулыныӊ янына угрaды.

Акмәммет ага, Деря өзүни билели бәри, башы сугры телпекли, эгни ак кителли, умуман, үст-башына тимар берип, тибит гезен адамларыӊ хилинденди. Ясавы сүӊклекден гелен даяныклы, гараягыз, яшы бирчене барса-да, сакгал гойбермедик бу яшулыныӊ өзболүшлы хәсиетине гөрә, говы гөрйән еке гүйменҗесем – ав этмекди.

Яшулы Деряны онуӊ өзүниӊем, эҗесиниӊем чакындан хас артыграк хеззет-хормат билен мыхман алды, бада-

бат, агылда дуран токлуларың бирини өлдүрдип, сөвүш этди. Агшам нахар башында Акмәммет ага яшлык дөвүрлеринден, Деряның какасы билен тиркешен гүнлеринден гүррүңе башлады.

– Сениң какаң, түвелеме, өз вагтында ил-гүнден алкыш барыны алан адамды. Өзем, мең ялы, өлемен авчыды хем дийсең мергенди. Ир вагтларда шу обаларың этеклеринде мейдан доңзы кән боларды, кәте экин-дикине-де азар берәййәди, бизем, анха, шол пеләкетлер билен гидишердик. Шу җелегайда хер дүрли гушларам топар-топар болуп, дүшләп. язлап гечердилер. Ылайта-да, сүлгүн кән боларды. Эмма какаң пахырам, менем, нәче ава хөвесли болсагам, мерген болсагам, гуш җанаварлара түпең геземездик. Аслында-да, бизиң ава чыкмакдан максадымыз хайсыдыр бир җанавары атып өлдүрмек дәл-де, арасса хованың тагамындан леззет алмак, ачык мейданың мәхринден ганмакды. Ерде гар ятан вагтлары, товшан ызыны ызарлап, херимиз өзүмизче чак урардык. Чакымыз догры чыкайса, товшан тутандан артык бегенердик. Көнелеримизиң «Еке огуллым – еке дүелим» дийишлери ялы, сен яшулың екеҗе оглудың... – дийип, Акмәммет ага өз гең эндигине гөрә, бир гүррүнден дуйдансыз башга гүррүңе гечип гитди. – Түвелеме, өзүңем мекдепде окаян дөвүрлериңден башлап ил-гүнүң агзына-дилине дүшдүң, «Пыланың оглы ялы оглуң болайсады» дийип гүррүң эдердилер. Какаң пахырың сени бир говы гөрәйшини билседиң шо вагт. Деря! Догры, хемме-де өз чагасыны эрбет гөрйән дәлдир велин, какаң пахырың сениң үстүңде көкенек болшы диер-айдар ялы дәлди...

Акмәммет ага гүррүңиниң арасыны чаларак кесен ялы этди-де, Деряң йүзүне сораглы серетди:

– Деря, ядыңа дүшйәми, бир гезек сен какаңдан биругсат бир ере-хә гидип, ярыгиҗелер өе доланыпсың, шонда какаң пахырың гаты гахары гелип, саңа бир шарпык чалан экен. Сенем шонда кеҗирлик эдип, өйүңизден чыкып гидипсиң-де, үч гүнләп дагы гара берменсиң...

– Вах, хавва-ла, Акмәммет ага, хей-де, ол болушлар ядымдан чыкармы. Шол вагткы бихепбеликлерим, чыкаран хокгаларым, какам пахырың сүңңүне нәче гахарлар сиңдирип, чекдирен хупбатларым ядыма дүшенде, «Какам шонда бир шарпык чалман, дирилигиме ере гөмен болса, хас говы боларды» диййән. Аслында, ол

пахыры өлүмиң гырасындан элтен, онуң өлүмини тизлешдирен мениң өзүм экеним. Ол пахыр мениң екелигиме кәте гыйылса-да, өзүниң оглуның барлыгына мыдама шүкүр эдер йөрерди. Мен велин «Ягшылыга – яманлык» диенлерини эдипдирин.

– Ай, Деря иним, яшлыкда ялңышан диңе сен дәлсиң, ол хер кимде-де болуп билер. – дийип, Акмәммет ага Деряның сөзүни бөлди. – Йөне ол ялңышлары еринде, вагтында дүзетмәни башармалы. Диңе пушман эдип йөренден пейда ёк. Ол гечен ажы гүнлере-де, нәме, чәре ёк, маңлайыңа язылан экен-дә. Инди бир гечдиги болсун.

Деря диңе улудан дем алып, ере середип отырды.

Амәммет ага ене сөзүни довам этдирди:

– Деря, сен ядыңа сал, Сона билен халашян дөвүрлериң, гөр, нәче гапма-гаршылыклар йүзе чыкыпды. Сона билен гуржак дурмуш тоюңыза хер хили пәсгелчиликлер дөреди. Эмма, оңа гарамаздан, какаң пахыр мерт дуруп, «Екеже оглумың сөен гызыны одуң ичинден алмалам болса алып берерин, онуң хөвесини ере чалдырмарын» дийип, өз эли билен Сонаны саңа гетирип берипди. Улы тоям эдипди. Сен о затлары бизден говы билйәң-ә. Йөне «Дост йүзе айдар» дийипдирлер, мен сениң какаң досты хөкмүнде йүзүңе айтжак: сен дийсең какабаш гездиң. Досты-душманы, агы гараны сайгармадың. Ахырам, какаң пахырың абрайыны ере чалдың. О пахырам сениң ыкбалыңы өңүнден гөрен ялы, сени барха көп алада эдерди. Сен онуң еке оглы боланың данмы я-да догруданам, өңденгөрүжилик укыбы бар экенми... Хер габатлашанымызда гүррүңи сен болардың. Онуң бир айданы хениз-хенизлерем гулагымдан гиденок. Ол шонда: «Акмәммет, шу Деряны гаты алада эдйән, шунуң төверегиндәки достларыны халамок, ахырсоңы бир задың үстүнден бараймабилседир» дийипди. Онуң алада эдишиче-де бар экен, дуян экен пахыр. Айдышы ялам, сен өзүңи ил деңинде атлы-абрайлы саклап билмән, шу гөргүлере учрадың. Какаң пахырам ахыр яшында ахмырлы гитди. Догры, биз онуң ызында сениң ёклугыңы билдирмедик, йөне адам пахыр чаганы өсдүрип етищдиренсоң, онуң вепасынам гөрсе ягшы... Ай, нәтжек-дә, элбетде, кысмат шейледир-дә.

Акмәммет ага шу ерде сөзүне дынгы берди.

Деряның хәзирки болуп отурышы сөз билен суратландырар ялы дәлди, онуң калбында гопян харасат болса,

йүзүнде эдил айнадакы ялы гөрнүп дурды. Ол Акмәммет ага бир затлар дийҗек болды-да, ене хырчыны дишледи. Ахмыр пердеси онуң хыҗувына бөвет болуп, йүзүни ерден галдыртмады.

Хернә, нахардан соң гетирилен гөк чай Деряның дадына етишди. Гараз, бир гүйменере зат тапылды. Акмәммет аганыңам Деряның болуп отурышына хайпы гелдими-нәмеми, гүррүңи гүнделик дурмушың овнук-ушак меселелерине совды. Ара бир мүмкинчилик дүшенде, Деря йүрегине даш баглап, өзүниң гелмегиниң себәбини яшула дуйдурды:

– Акмәммет ага! Инди, нәме, гечени ызына гайтарып боланок, мен инди шу гүнүң, эртириң аладасыны этмелидигиме дүшүнйән. Сизиң шу ерде маңа көмегиңиз герек. Ынха, гелелим бәри бир ай говрак вагт гечди велин, ише ерлешип билемок. Догры, гурлушыга я-да башга бир ише барсам, алмакларам мүмкин, йөне өзүм-ә сөвда угрундан ёкары билимли, үстесине, шу ялңышларымың ызындан ахмыр эдип етип билмәмсоң, дең-душларымың арасында гаты кемсинйән. өз этими өзүм иййән. Шейле пикирлере итерйәнем озалкы биле тиркешен, ишлешен дост-ярларымың болушлары. Гепиң гысгасы, түрмеден гелен дийип, өз угрумдан хич бир иш бермән дурлар. Белки, мен догруданам, халыс ынамдан гачандырын, мен хакда хеммелерем бүс-бүтин башга пикирдедирлер. Йөне, Акмәммет ага, несип болса, менем әхли ахмырларың өвезини долуп, ил-гүнүме бейле бир гутаран бихепбе дәлдигими гөркезмек арзувындадырын. Белки, мениңем ыкбалым индиден бейләк бир өз ыхласыма, хөвесиме гөрә болсун-да.

– Деря, сен өрән догры айдяң. Ине, түвелеме, чагаларыңа саг-аман говушдың, инди әхли зат сениң өз элиңде. Несип болса, ынха, ишем тапарыс. Какаң өмурбойы эден арзувларының өвезини долуп билсең, ол пахырам о дүнйәде аркайын ятар.

– Акмәммет ага, «Улы пәле кичи тоба» дийипдирлер, несип болса, бу затлары вагт гөркезер.

Шол гүнүң эртеси Акмәммет ага Деря билен өйүнден биле чыкып, Деряны ише ерлешдирмек үчин ёла дүшди.

Акмәммет ага Деряның озалкы ишлән эдарасының ёкаркы гурамасының башлыкларының янына-да барды, ондан соң, атлы-абрайлы ёлбашчы болуп йөрен дост-ярларының бирентегиниң үстүне-де айланды, Деряны билим алан, озал телим йыл ишлән угрундан ише

ерлешдирҗек болуп, алада барыны этди. Эмма Акмәммет аганың баран еринде илкибада:

– Боля, яшулы, хей-де, сизиң сөзүңизи йыкып болармы, о диййән йигидиңи хөкман ише аларыс – дийселер-де, ничикми, түрмеде отурып яңырак гелди сөзүни эшиденлеринден, мүң бахана тапып, йүз дүрли сапалак атып, чөпе-чалама уряpдылар. Гараз, «Ынха, шу гүн, ынха, эртир» билен, белли нетиҗәниң үстүнден барылмады. Гепиң гысгасы, Акмәммет аганың Деряны ише ерлешдирмек ниети ёл алман, бады гайтды.

Деря шондан соңам умыды элден бермән, өзүниң галан дост-ярларына, какасы билен биле тиркешен яшулулара сала салып гөрди. Эмма, үч ай төвереги вагт гечсе-де, Деря хич кимиң көмеги етмеди. Киме өз сергезданчылыгы барада гүррүң берсе, «Ай, бир несибели гүни бардыр, бираз ховлукма, иш тапылар-ла» дийип оңайярдылар.

Йөне Деря бир зада – дүнйәде говы адамларыңам бардыгына берк ынанярды. Элбетде, эдил хәзир онуң ене даш-төверегини гуршап аланларың көпүси килең озалкы биле ишлешен, ийип-ичишен дост-ярларам болса, олар үчин бу гүн Деряның өңки еринде ишлемегиниң герегем ёкды. Оларың инди Дерясызам гүни гечҗекди, үстесине-де, оларың дүнйәгарайшы билен Деряның дүнйәгарайшы бу гүн бүс-бүтин гапма-гаршы геләймелиди. Шу затлары көңлүнде айлап гөренден соң, Деря ене-де кын гүнүң ыкбалдаш досты болан Салыхың янына уграды.

Деря Салыхлара геленде, эййәм ятылар вагты голайлап йөрди. Салых Деряны ослагсыз вагт гөрени үчинминәмеми, бирхили оңайсыз ягдая дүшди:

– Деря, ери, саглыкмы бир? – дийип, ховсалалы сорады.

– Саглык, саглык, дост! Ага-ини, нәвагт боланда-да, бир-бириниңкә дуйдансыз, чакылыксыз гелип билер ахырын – дийип, Деря вәшилиге салды.

Саглык-аманлыкдан, чай-нахардан соң, Деря гысгадан дүшнүкли эдип, өз ягдайыны яшыр-юшурсыз гүррүң берди.

Салых, херничигем болса, Дерядан бир дөвүм чөреги артык иен адамды, онуң дурмушында габат гелен кынчылыклар, гапма-гаршылыклар хас кәнрәкди. Ол бираз пикирленип отурандан соң, сөзе башлады:

– Деря, дост, сен бу дурмушың хер хили шумлукларыны гөрен адам. Ине, яп-яңам икимиз бендиликде, ики элимиз – ики аягымыз баглы ялы болуп отырдык. Бу гүн болса, түвелеме, икимизем бир-биримизиң өйүмизе аркайын, нәвагт дийсегем, барып билйәрис, ислән задымызы ийип-ичип билйәрис. Шонуң үчинем, сен гөврүмиңи өрән гиң тут! – Салых кәсә гуюлгы дуран чайындан бирки гезек овуртлап, сөзүни довам этдирди. – Бу дүнйә бир гезекли чемчедир, дост! Икимизиң илкинжи таншан вагтымыз ядыңдамы? Ол вагт сен бендилиге тәзерәк гелипдиң, мен болсам эййәм еди йыл отурыпдым. Шол илки гезек душанымызда, сен маңа гөвүнлик берипдиң. Шондан соңам сениң пәхимиңе, гөрелдәңе эерип, ине, бу гүнем, худая шүкүр, өйде отырыс. Ол дост-ярларыңам шу гүн саңа иш бермән, сенден гачян болсалар, гой, гачсынлар. Җанлары саг болсун. Бир шахырың шейле сетирлери барды:

Буглы палавыңы датман туранлар,

Эртир сенден сув ичселер, багт билер...

Ана, шол айдылышы ялы, оларың элинде-хә бу гүнки везипе өмүрлик дурмаз, сениң башыңда-да – бу кынчылыклар дурмаз. Олар бу ерде саңа иш бермән, өзлерини чеке тутян болсалар, яланчы гиңдир, говы адамлар, пәхимли яшулулар кәндир, олара сен, несип болса, душарсың, белки, ярадның «Бираз сабыр эйле, көңлүңи гиң тут» дийдигидир.

Достуның сөзлери Деряның калбының төрүне орнады. Ол Салыхың сөзүни тамамларына-да ховлугып;

– Ёк, дост, мен дарыгамок, несип болса, ишем тапылар, хемме задам дүзелер – дийип дилленди.

– Деря, диңле энтек! Эгер гарры эҗемиз гаршы гелмесе, мениңем эҗемдир какам макул билселер, онда сен тәзе бир ере гөчүп бармалы. Дост-яр, ил-гүн дийлен хемме ерде-де говудыр. Онсоңам, «Ат үркен еринден, әр горкан еринден» дийип көнелериң бир сөзи бар. Белки, тәзе юрт, тәзе адамлар сени оңат гаршы аларлар. Йөне сен гөвнүңе гетирме, бу ердәкилериң бары эрбетдир дийип, бу ерде-де говулары говудыр, эмма бирдир-ярымдыр ярамазларам хемме ерде-де боляр-да. «Сүри агсаксыз болмаз» дийипдирлер.

– Оның-а, догры, Салых!

– Онсоңам, Деря, дурмушда, яшайышда, адамларың арасында гаршылык болмаса, онда өсүшем болмаяр дийип арада Көссек ага айтмадымы. Адамларың арасын-

да белли бир дережеде гөрүбилмезчилик, бассашлык, бахыллык, гыбатчылык, еңлеслик – башга-да бирентек гөзе гөрүнмейән болгусыз затлар бу гүн, ислесең-ислемесең, өз орнуны саклаяр. Бу затлар, мүмкин, тебигы ягдайдыр, хемме зат гүлала-гүллүк, хемме адамларам говы болса, онда, белки, яшайшың кән гадырам болҗак дәлдир, эртире болан хөвесиңем, белки, сүйҗүлиги болмаса болмаз.

Гиҗәниң бир вагты Салых өз достуның ятып дынч алмагы учин дүшек языщдырды. Берейиәм өз тагтына гечип, төверега хөкүмини йөредип отуран сүйҗи ынсан укусы бу ики достам басым өз эркине майыл этди.

Эртеси ирден Салых билен Деря гаррыларың болян җайҗагазына тиркешип бардылар. Салыхың эҗесиниң еке өзи экен. Салых агшамкы болан гүррүңлери, өзүниң Деря берен маслахатыны гысгача айдып берди хем-де эҗесиниң икинҗи оглуна мәхрем эне патасыны бермегини хайыш этди. Эҗеси:

– Деря оглум! Нирeде болсаңам, бирибарың өзи ез пенасында аман сакласын, ямандан даш эдип, досты якын этсин! Эҗизе ганым болмаң, улыны улы ялы – кичини кичи ялы сыламаны башарың. Ил гыбатыны этмәң, яманлык эдене ягшылык эдиң! – дийип, үч йүз алтмыш өвлүйәлери, телим гудратлы герчеклериң атларыны ятлап, көп-көп дилеглер билен төвир эдип эл галдырды.

Гөвни ганатланан Деря хич ере совулман, гени өйлерине гелди. Эҗесине салам берип, гапыдан гиренден, Салых билен эден маслахаты барада, эгер эҗеси гаршы гелмесе, өзүниң соңкы тәлейини сынамак үчин башга нирә болса-да бир ере гөчмек карарына гелендиги хакда гүррүң берди. Эҗесинден маслахат сорады. Эмма, бүтин емрүни шу обада гечирен, өз мәхрем янёлдашыны шу гапыдан иң соңкы ёлуна уградан, шу гүне ченли ил-гүни, гоңшы-голамы билен сүйҗүликде гатнашып, аркалашып гелен гарры эне эдил хәзирки маслахатда бада-бат белли бир җогап берип билмеди. Ол гөргүли мундан өңем айрачылыгың, онда-да дири айрачылыгың лабырыны езүниң эҗиз герденинде нәче чекипди. Ахыр яшында-да, екеҗе перзендиниң өз атасының оҗагыны ташлап, нирәдир бир ерлере иш гөзләп гитҗек болмасы онуң бар ынҗалыгыны алды. «Хич ерик гитме, оглум, шу ерде ишләбер» диейин дийсе-хә, бу ерде иш бермән дурлар, «Боля, гөчәй» диймәге-де

йүреги эденок. Онсоң Деря-да, икиҗахановаррасы ялы болуп, нәтҗегини билмән, яйданды. Хер ничигем болса, бу ерде диңе гарры эҗесиниң «Бар, оглум, тәлейдәкини гөрүбирис, белки, бәхбит болсун-да хернә!» дийип, ачык гөвүн билен ругсат бермеси герекди.

Деря шу ерде меселәниң гарры эҗеси үчин җуда гарашылмадык бир ягдайлыгына гөз етирип, өз максадыны эҗесине дүшүндирмәге чалышды:

– Эҗе, какам пахырың кешби гөз өңүмдекә, онуң бүтин өмрүне шу ерде сизиң билен яшап, соңкы демине ченли шундан гирип-чыканлыгы ядымдака, мениң өзүмем шу оҗагы ташлап гөчүп гидесим геленок. Йөне бир задам пикир эдйән: эгер какам пахыр дири болан болсады. онда мениң белли нетиҗә гелип билмән, икиҗахановаррасы болуп йөреними о-да оңламазды. Шонуң үчинем, ругсат берсеңиз, мен Ашгабатдакы гарындашларымызың янына бир гидип-гелейин, белки, олардан бир дегерлирәк маслахат болар.

Эне гөргүли, хернәче кын гөрсе-де, бу гезек екеҗе перзендиниң гөвнуни йыкып билмеди:

– Деря җан, өзүң үчин, машгалаң үчин зерур болса, мен гөчүп гитмәңе-де гаршы дәл, оглум. «Дүе гарраса, көшегине эерер» дийипдирлер. Сен нириде болсаңам, эсасы зат – җаның саг болсун, агтыҗакларыма, сизиң хеммәңизе-де дашыңыздан гуваныp отурманы худай маңа коп гөрмесин-дә, хернә! – дийип, ол оглуна ак пата берди.

Деря өз максадыны Сона-да дуйдурды. Сона гөргүлем, нәче гөвнуни гиң тутса-да, өзлериниң нәме үчин бу гүнки гүн шейле эгни басыклыгына, адамларың өз адамсына болан гарайышларының дүшнүксизлигине хайран галярды. Йөне бейле ягдай үчин адамсына игенип, оны ынҗытмак, «Сен ил ичинде йүзүмизи, гер, нәхили гара этдиң, чагаларыңам, ахыр яшында гарры эҗеңем ил ичине чыкар ялы болмады» диен ялы сөзлер билен онуң йүзүне гелмек Сонаның ядында-оюнда-да ёкды. Йөне Сона бейле диймесе-де, Деряның өзи зол:

– Сона... Сиз мени багышлаң! Мен өмрүм бойы сизи сөйүп, сизи гөрүлмедик эшретлере етирмекчидим. Эмма өз келпеңлигим хем ыкбал чолашыгы себәпли, мен сизи диңе гөрулмедик кемсидилмелериң үстүнден элтдим. Сиз бейле гүнлере лайык дәлдиңиз, эмма мен сизи шоңа рова гөрдүм. Мен онуң өвезине, бүтин галан өмрүми, Сона, саңа, чагаҗыкларыма, эҗеме багыш этмелидирин.

Йөне мен гечен ялңышлыкларымы шу гүн багышла диемок, мен олары илки өз херекетлерим, зәхметим билен ювмалы, онам эдерин, несип болса! – диерди.

Хәзирем, Деря ики агыз «Мен Ашгабада бир гидип гелəйсем дийййән» диенден, Сона өз мәхрибан янёлдашының нәмө үчин, нәхили хыяла мүненини айтдырмаздан аңды, ашак бакып, чалажа башыны атды.

Гүнүң бир салкыныны окувда гечирип, галан вагтларыны гаррыжа энелерине, эжесине көмеклешип, арасында-да өз оюнларына гүйменип ядаян Максатжыкдыр Нәзижегем, нәмәниң-нәмедигине долы дүшүнмеселер-де, какаларының, өзлериниң ыкбалында бир өврүлишигиң болжагыны аңян ялы, сеслерини чыкарман, гөзлерини балкылдадышып отырдылар.

Деря-да, Сона-да дымярды. Икисиниңем аңында тәзе ойланмалар, түкениксиз аладалар бир-бирине сеплешип, аңырсы үммүлмөз түмлүк ялы гөрүнйән нәмәлим гелжеге тарап алып барярды.

* * *

Обадан узалып гидйән даш ёл сувлы ябы якалап, этрап меркезине барып сеплешйәрди. Деря бу аралыгы пыяда йөрәп гечди. Ондан соң болса, ёлагчы машынына мүнүп, гүнбатара тарап ёла дүшди. Ики сагат чемеси йөрелен ёл Деряны демир ёл станциясына алып гелди. Агшамара болса Деря отлының билине мүнүп, Ашгабада тарап барярды.

Эртеси ирден, гүн гөвресини ерден ёкарык сайлаберенде, бу демир кервене тиркелен вагонлар бир-бирини чалажа итеклешип, Ашгабадың демир ёл вокзалының алкымында аяк чекдилер. Оларың гапыларындан бада-бат дашарык дөкүлип угран ёлагчылар – етгинжекдир оглан-ушаклар, гыз-гелинлер, гарры энелердир гожалар – херси өз аладасы, өз ёлы билен, басымрак шәхериң гужагына сиңмәге ховлугярдылар. Оларың кәбириниң өңүнден ылгап чыкып, гужаклаянлар. эллериндәки гошларыны алып, гапдаллашып, йылгырышып барянларам аз дәлди. Гер, кимиң эжеси я какасыдыр, доган-гарындашыдыр, дост -ярыдыр, огул-гызыдыр. Гараз, өңүнден чыкылып, гаршы алынсаң, кем-ә дәл. Деря шу ерде, өзүниң бир атаның еке оглулыгына бирибардан нәгиле болмаса-да, екелигиң махал-махал өзүни билдирәйййән пурсатларыныңам бардыгыны боюн алды. Хәзир, бу уллакан шәхериң ичинде ол өзүни хас-да еке дуйды. Шу

екелик дуйгусыныңмы я-да шол бихуда, биманы гечен гүнлериңми – бирденкә йүреге атан лабырындан яңа онуң гезлерине яш айланды, отуз уч яшың гүйч-кувватындан долы гөвре дуйдансыз әҗизләп, эленип угран ялы болды. Йөне Деряның дуры калбы, эртире болан ынамы, еке болса-да, бу кынчылыклары еңип гечмәге болан эгсилмез хыҗувы оны хәзирки агыр дуйгуларың гирдабындан алып чыкып, әдимлерине айгыт берди.

Демир ёл вокзалындан сәхелче сайланылаян ерден башланып гидйән дөрт гат белент җайлар гүр агачлар билен гошулышып, узын, гиң көчә айратын гөрк берйәрди. Деря бу аҗайыплыгың арасындан йөрәп гелшине, дайыларыныңка етенини дуйман галды, оларың гапысында отурдылан җаң нокатҗыгына элини етирди. Аз салымдан:

– Түвелеме, түвелеме! Еген гелипдир. Айна! Айна! Чык, еген гелипдир... – дийип, дайысының бегенчли сеси эшидилди. Деря дайысы билен гөрүшүп дурка, ичериден узын бойлы, гөрмегей аял – Деряның дайзасы чыкды.

Аз салымдан, чай башында, Деря өзүниң иш меселеси билен геленлигини яңзытмак үчин агзыны ачдам велин, дайзасы ондан өңүрдип дилленди:

– Еген, бизиң бар затдан хабарымыз бар, саңа шу чака ченли иш берменлеринем билйәрис. Биз эййәм дайың билен маслахатлашып йөрдүк, «Егени, болмаса, шу ерик, өз янымыза гетирип, ише ерлешдирәйсек нәдеркә?» дийип. Өзуң гелип, гаты оңарыпсың, бирейййәм гелмөлидиң. Ынха, несип этсе, дайың икимиз сени дессине ише ерлешдирәерис. Догры, гечүп-гонуп йөрсең, гаррылар-а говы гөрүп бараноклар велин, сениң ягдайыңда гөчмек бир айып задам дәл. Кепчүлигиң ичинде, онда-да оба еринде энтек-энтеклер душүнҗеси пес адамлар аз дәлдир, анха, шоң ялылар «түрмеден гелен» дийип, гең гөрселер-де, ек-түк болгусыз ёлбашчысумаклар иш бермән көсеселер-де, айып-сын эдип дурмагын. Эсасы, ине, сен бу гүн чагалаң арасында, азатлыкда. «Бендәм бендәме себәп» дийипдирлер. Белки, бу затлар бәхбиде чекер.

Деряның сүңңи еңләп, мисли, әхли йүк эгнинден айрылан ялы болды. Ол дайысына-дайзасына миннетдарлык сөзлерини айтҗак болуп, додакларыны гымылдадярды-да, ене гүрләбилмән, ере бакып отырды.

Дайысы-дайзасы икисем ише чыкып гитдилер-де, гүнортан нахарына голай эййәм хош хабар билен гелдилер.

– Еген, сен эртир ир биленҗик, тиз ише башламалы эдараң башлыгының янына бармалы – дийип, Айна дайза Деряны бегендирди. Ондан соң болса өйдәки отагларың бирини гөркезип: – Ине, еген, шу отагда-да яшарсың. Ише башла-да, чагаларыңам гөчүрип гетир, хәзирликче шу җайлар хеммәмизе-де болар. «Гөвүн сыгса, гөвре сыгар» дийипдирлер. – дийди.

Эртеси ирденем, дайзасы Деряны өзи билен биле алып гитди.

Узабоюна халы дүшелен коридорың төрүндәки гапының йүзүнде «Кабулхана» дийлип язылан язгы үзагракдан гөрүнйәрди. Гапыдан гирилен ерде чаклаңраҗык отаг, саг эгниңде болса ене бир улы, йүзүң гөрнүп дуран, гарамтыл гапы бар экен. Онуң йүзүне-де, гезе долы харплар билен «Министр ёлдаш Аман Халлыевич Халлыев» дийлип язылыпдыр. Айна дайза гиренден, яңкы чаклаңҗа отагдакы столуң башында отуран яш, гөрмегей гыза йүзленип:

– Гызым, Аман Халлыевиче бизиң геленимизи дуйдурайсаң! – дийди.

Секретарка гыз отуран еринден, гапдалындакы аппаратың дүвмеҗиклериниң бирини басды:

– Аман Халлыевич! Сизиң геплешигиңиз боюнча гелмели адамлар хәзир шу тайда гарашып дурлар.

Аңырдан диңе «Гириберсинлер!» диен җогап гелди.

Дерядыр дайзасы икиси гапыны ачып, ичерик гиренлеринден, гиң кабинетиң төрүндәки әпет столуң башында отуран гараягызрак, хортабрак, сыпайы гейнүвли, аграс киши еринден туруп, булар билен гөрүшди. Айна дайза шол бада:

– Аман Халлыевич, шу йигит бизиң егенимиз, озал гүррүңини берипдим. Мен хәзир гитҗек, өзүңиз гүрлешип гөрерсиңиз – дийди-де, чыкып гитди.

Аман Халлыевич Деря «Отурың!» диен ышараты этди, өзем өңки орнунда дәл-де, Деря гөркезен ериниң габат гаршысындакы отургычда җайлашды.

Гиң кабинетиң ичи бойдан-баша халы болуп дур. Ялпылдап дуран әпет иш столы, онуң төверегиндәки дүрли-дүрли телефон энҗамлары, гапының депесинден асылгы уллакан электрон сагат, бир диварың тас үчден бирини тутуп дуран реңкли карта, иш столуның аркасына

герилги улы теке халысы, онуңам үстүнден бакып дуран бейик акылдар Магтымгулының сураты – бу затларың барысы бирлешип, отага үйтгешик гелшик берйәрди. Пенҗирелериң бир четинден отурдылан совадыҗы энҗамлар болса ювашҗадан ишләп, ичериниң ховасыны ызыгидерли тәзеләп дурды.

Кабинетиң эеси, Аман Халлыевич дашындан середенде, Дерядан болубилсе алты-еди яш чемеси улудыр өйтдүрйәрди, онуң аграс сыпаты, салыхатлы херекетлери болса ичинден «Түвелеме!» дийдирйәрди. Ол пессайракдан салдамлы әхеңде:

– Мен сизиң саг-аман чагаларыңыза говшаныңыза шат, әхли азапларыңам гечдиги болсун диесим гелйәр – дийип, диллененде, салыхатлылыгы хас-да артан ялы болды.

Деря йүзүни галдырман:

– Өрән миннетдар! – дийди.

Аман Халлыевич өңки хошгылавлыгы билен сөзүни довам этдирди:

– Сиз эртирден бизиң сөвда бөлүмимизде кичи ишгәрлериң бири болуп ише башларсыңыз, айлыгыңыз аз дәлдир.

Деря шу ерде бир затлар диймекчи болды велин, Аман Халлыевич сыпайычылык билен онуң сөзүни агзындан алды:

– Мен хемме затдан хабарлы, сиз гечен гүнлер үчин кемсинмәң. Муңа дурмуш диерлер, яшайыш бизиң хеммәмизем елкенсиз гайыга атарып, үммүлмез умманың ичи билен алып баряр. Мунда бүдремегем бардыр, йыкылмагам. Турме дийлени биленем, онда отурып гелен адамы бейләк чыкарып зыңаймалы дәл. Түрмеде отуранларыңам әхлиси бизиң чагаларымыз, агаларымыз, инилеримиз, кесип зыңара еримиз ёк. Эсасы зат – шонда отурып, саг-аман чыкаңсоң, көпчүлиге гошулып, арасса зәхмет чекмели, хич кимден өйке-кине саклап йөрмели дәл. Түрмеде өз җеза мөхлетиңи гечирип гелдиңми – диймек, сен шонуң эсасында акланан адам. Инди сениң гечмишиң ятланмалам дәл – ятладылмалам дәл, эртириң хакда алада этмели, бизем, сенем. Өз гечмишиңи терҗимехалыңда гөркезмели боланда-да мүйнүргәп, чекинип дурасы иш ёк. Онда, эртирден ише башлабериң! – дийип, Аман Халлыевич еринден турды, иш орнуна гечип, өз ишгәрлериниң бирини янына

чагырды. Кичирәк бойлы, гөзи әйнекли, орта яшдан бирейийәм аган бир адам етип гелди. Министр:

– Ынха, таныш болуң – Деря Аманов. Эртирден, сөвда бөлүминде ише башласын, кагызларыны тайынлаң. Бир меселе йүзе чыкса я-да башга көмек герек болса, маңа эшитдирип дуруң! – дийди-де, «Гүррүң гутарды» диен әхеңде баш атып, гапдалындакы телефон энҗамларының бирине элини узатды.

Деря хаял этмән, хәлки яшулының ызына душүп, ише кабул эдилиш бөлүмине барды-да, өз терҗимехалыны язмага отурды. Өз гечен дурмуш ёлуны, болуш-болшы ялы, бассыр-юссурсыз, кагыза гечирди. Ише гирмек үчин арзасыны язды. «Эртир ирденҗик, билиңи гуша-да, гелибер» дийленден соң, ол чыкып, дайыларынынңка тарап уграды. Бираз йөрәнден соң, аяк чекип, хәлки чыкып гайдан ымаратына тарап гаңрылып серетди. Гөвнүне, бу затларың бары бир оңат дүйш ялыды. «Адамың адамдан тапавуды – ер билен гөк ялы–дийип, Деря пикир этди. – Гөр-ә муны, энче айлап чөзүлмедик, хич хачан чөзүлмеҗеге дөнөн меселе бир демде чөзүлди дуруберди...»

Деря ене-де өңки аҗы гечмишини, гөрен гүнлерини ятлады. Шейле кын ягдайында йыкылсаң еңсәңден депҗек болуп дуран, ынсан диен ада ыснат гетирен биртопар достсумаклары, иң болманда сөз көмегини, дил көмегинем оңа рова гөрмән, гайтам, хышы-вышы эдишип, гыбат билен гыбаты кебширлешип йөрен намартлары, түрмедөн гелен дийип, онуң өңкүденем бетер эгнинден басып, кемсиден ёлбашчысумаклары екән-екән гөз өңуе гетирди. Олары шу гүнки душан адамлары билен деңещдирип гөрди. Хәзирки җуда кын ягдайында Деряның голундан чекип, голтугындан гөтерен дайысыдыр дайзасына болса миннетдарлыгыны беян эдер ялы нәхили сөз тапҗагыны ол биленокды.

Деря хәзир йөрәп дәл-де, учуп диен ялы баршына, бирден өзүниң ызында галан мәхрибанларыны ятлады, бу гүнки шатлыгыны олара хаял этмән дуйдурмалы диен карара гелди. Бада-бат, голайдакы арагатнашык бөлүмини гөзләп тапды.

Эртеси Деря вагтынданам өңрәк иш ерине гелди, оны тәзе иши, ишдеш ёлдашлары билен таныщдырдылар. Ол өз ишлемели бөлүминиң гапысыны илки ачып гиренде, йөне бир иш отагының дәл-де, тәзе дурмушың гапысыны

ачан ялы болды, шол гапының аңырсында болса үммүлмез гиңишликлер гөзъетимден гөзъетиме узалып гидйәрди. Өңки эгнигысыклыкдан соң бу тәзе дурмуш, тәзече ягдай билен бада-бат өвренишәймек, тәзе адамларың арасына гошулып-гарылып гидибермек аңсатдәлди. Бу затларың хеммеси Деря учин диңе бир тәзе дурмушам дәл-де, тәзе окув, өңе тарап басганчакды.

Деря он гүн төвереги ише гатнандан соң, үч гүнлүк ругсат алып, ымыклы гөчүп гелмек учин обаларына гайтды. Ол хениз өйлериниң босагасындан ичерик әтлемәнкә, өз ожакларына аралашан шәхдачыклыгы, рухубелентлиги сүңңи билен сызды. Хакыкатданам, чагаларың шадыян сеслеридир гүлкүси, Сона гелниң сүңңүеңил гопмасы, гарры энәниң гөзлериниң гайтадан нурланмасы – бу затларың бары өйүң ичине бүс-бүтин тәзе өвүшгин чайярды. Бу ожакдакы дурмуш дүйпден башга гөрнүше гечен ялыды. Диңе гарры энәниң кәте бирден-бирден:

– Вах, жанларым, ахыр ящда юрды ташлап, гөчәймели болдук-да... – дийип жибринәймеси барды. Йөне, гөргүли, бирден шейле дийәйсе-де, дессине өз-өзүне гөвүнлик берерди. Йуз-мүң гезек тоба эдип, «Эдениңе шүкүр, худайым!» дийип, догалар окарды, ягшы дилеглери диле гетирерди.

Деря вагты узаклащдырман, бүтин машгаласыны алып, догдук депеден Ашгабада гечди. Тәзе ер, тәзе яшайыш, тәзе иш, тәзе умытлар бу машгаланы өз гойнуна долап алып, тәзе мензиллере тарап әкитди.

* * *

Салых өз сөйгүлиси Огултәчлерден той сәхедине разычылык алып гайдандан соң, тоя тайярлык билен болды. Тоюң герек- яракларындан тапып биленини өзи тапды я-да гүрлешип гойды, тапмадыкларыны догангарындашлара хабар берип, сала салды. Ата-бабадан гелйән асыллы дәбе гөрә, Салыхың якынларының херси тоя элден гелен көмегини этмек учин ерли-ерден аяга галдылар.

Огултәчлерем той тутумының аладасы билен яшаярдылар, герек затлары тайынлаярдылар. Хемме зат дурабара дүзелишип барянам ялыды велин, Огултәжиң дайзасының энтегем хор-хоруның ятмазлыгы, зол гелип, бир болгусызыны атып гитмеси гызың эне-атасының ынжа-

лыгыны гачырып, йүреклерини чиширйәрди. Өзем йөрите, Огултәҗиң өйде ёк вагтыны пейләп гелйән ялыды. Ынха, бу гүнем гелди-де:

– А гыз, нәме, бизиң барымызы гепе-гүррүңе гойяңызла, нәме, яшы гечип, гаррап барян гызыңыз бармыды... Вай, шо түрмеде отурып чыкан хайрана гызыңызы бермесеңиз, башга адам тапылмаз өйтдүңизми... Вах, мен нәме учин түрмә дүшдүкә дийип йөрсем, асыл ол ерчекен адам өлдүрип, бир бигүнә бендәниң ганына галан болуп чыкса нәтҗек... Бир гөзек ган гөрен адамдан соң, хей, оңуллык чыкармы... Нәме, гызыңыз он дагы бармыды, я екеҗе гызыңыздан ирәйдиңизми? – дийип, тозан барыны турзуп гитди. Адам пахыр чиг сүйт эмендә, бир башы тутулан хайыр ишиң гапдалындан чыкылып, гыҗытлы гүррүңлер сүртүлиберсе, адам бирден иңкисе гиденинем билмән галайяр.

Огултәч агшамара ищден геленде, эҗесиниң йүзүниң үйтгәнини бада-бат аңса-да, оны өйде иш-аладаның кәнлигине ёруп, сесини чыкармады. «Бир кынчылык, кемчилик йүзе чыкан болса, эҗемиң өзи айдар-да» дийип ойланды. Эҗеси узак гарашдырмады:

– Гызым! Огултәч! Сен өз халашян огланың нирędендигини, кимдигини, аңырсыны-бәрсини бир аныкласаң болмадымы ахырын. Биз сениң сөйшениңе-де гаршы дәл, сениң үчин галың сорабам хич киме азар беремзок. Йөне сен бир өз деңиңи тапып билмедиңми, гызым?

– Эҗе, нәме болды? Салыхы мен шу обада танап үградым, онуң түрмеде боланлыгынам, бошанлыгынам билйәрин, ол затлары сизденем гизләп дурмадым. Онсоңам, түрме дийлен ере хер бир адамыңам дүшмеги мүмкин, йөне эсасы зат – ким ниреде болса-да, адам болсун – дийип, Огултәч дилленди.

Эне ене-де сөзе башлады:

– Гызым, ине, хәли-шинди дайзаң гелип, «Сиз гызыңызы түрмеден гелене, адам өлдүрен ганхора берйәңиз, бу нәме этдигиңиз? Бир ган гөрен, түрмәниң ысыны алан адам соң ене сәхел зат учин пычага япышмаз өйдйәңизми?» дийип, ховсала барыны турзуп гидйәр. Сен бир ғовуҗа пикир эдип гөрдүңми, белки, шу ерде дайзаң мамладыр?

– Эҗе, сизиң айдяныңызам җаны бар, догры, Салых ир вагтда, яшлык деврүнде биртопар болгусызлар билен тиркешип, тетәнден, өз ёлдашының өлмегине себәпкәр болупдыр. Шонуң үчинем ол он йыллап түрмеде ез

этмишиниң җезасыны чекипдир. Йөне ыкбал терс гелсе, бу затлар хер кимде-де болмагы мүмкин. Улы гепден, улы пәлден тоба-тагсыр дийип өзүң айдяң-а, эҗе! Мен-ә шонуң үчин бу затлара кәнбир гулак габардыбам дурамок, себәби, шол затлары мен өзүм билмән, илки дайзамдан эшиден болсам, онда, белки, дайзамы мамла хасап эдердим. Эмма мен энтек Салых билен дурмуш, машгала барада хич хили гүррүң этмәнкәм, онуң өзи өз гечмиши, этмиши хакда бирин-бирин айдып берди. Шонуң үчинем, хәзир мениң өңүмде Салыхың хич бир гүнәси ёк я-да өңки болан гүнәсем гечилди дийип хасап эдйәрин.

«Гурт агзасаң – гурт гелер» дийлиши ялы, эдил шол пурсат Огултәҗиң дайзасам гирип гелди. Геле-гелмәшеде, Огултәҗе дәл-де, Марал эҗә йүзленип, өңки хеңине башлады:

– Ери, бизи ил ичинде масгараламак ниетиң бармыды, гыз? Вах, Марал, мен саңа өң нәчелер кәкеләп айтдым, шу Огултәч тракторчылык окувына гиренде-де, оны гутарып, трактор сүрүп угранда-да айтдым, бу затлар оңуллыгың үстүнден элтмез, сиз гызыңызы башына гойберйәңиз дийип. – Дайзасы сөзүне дынгы берди-де, бирденем, Огултәҗи, хамана, эдил хәзир гөрен ялы, онуң йүзүне чиңерилди, – А гыз, Огултәч?! Түркменлер бир ере гыз беренде-де, гыз аланда-да , гыз берилҗек я-да алынҗак ериң илки аслына, кимлердигине, нирәденлигине оңат гөз етирип, соң гарындашлык ачярлар. Онам гызың өзи дәл-де, хоссарлары этмели ахбетин! Эмма, сен велин, хамана, әрсиз галып барян ялы, хич кимден маслахат сораман, өзүң дурмуш гурмагың аладасыны эдип, ылгап йөрсүң. Ол сөйүшйән дийййән огланыңам-а йөне бир оглан дәл-де, отуз яшан адам-ла, үстесине-де, адам өлдүрип, он йыл түрмеде отуран. Хийде, улугызам бир шулар ялылар билен баш гошуп, сөйшер йөрер огушян, тоба, тоба!

Огултәч илки дайзасы Маманы соңуна ченли сабырлылык билен диңлемекчиди. Йөне, серетсе, эҗесем Маманың сөзлерине гошулайҗак болуп дур. Огултәч шонда-да дарыкмады, гахарың бадына бир зат дийәймекден сакланды-да, ез янындан өзүни, Салыхы, икисиниң гатнашыкларыны, умуман, өзүниң сөйги хем дурмуш гурмак меселесине гарайышларыны гайтадан дерңәп, дайзасының хәзирки дийййән сөзлери билен деңещдирип, салдарлап гөрди. Огултәҗе мундан өңем,

мекдепде окап йөрен дөврлерем, өз дең-душларындан, сөйги билдирип, сөз гатанлар болупды. Эмма, нәме үчиндир, озаллар, Огултәч Салыха саташманка, сөйги гүррүңи, дурмуш гурмак пикири онуң гурсагында орун алып гөрмәнди. Ёгса, гөр, ничеме огланлар Огултәҗе ашык болуп, онуң билен йөне баш атып саламлашып билсөлерем өзлерине уллакан багт сайып йөрдүлер. «Йөне адамың ким билен несибеси гошулан болса, шонуң биленем болубермелидигине хер кес дүшүнәймели ялы велин, шонда-да хак ишиң арасына дүшүп, арабозарлык этмәни өзүне дереже, борч билйәнлерем хөкман тапылаймалы-да» дийип, Огултәч ойланды. Хәзирки гыкбаклы хем товлы гүррүңлериң арасында бирбада пикирини бир ере чүгдамлап билмән кесенсе-де, ол тиз өзүни эле алды. Дайзасына җогап эдип, эмма диңе эҗесине йүзленип гүрләп башлады:

– Эҗе җан! Сен бир маңа догры дүшүн! Абрай диңе сизе дәл, маңа-да герек. Мениң өзүм өз халан огланыма дурмуша чыкян. Эсасы зат – гой, бирибарың өзи, гөзел тебигатың гөзе гөрүнмейән гудратлары бизиң багтымызы ачык этсин. Эгер мениң кысматым озалдан шумлуга язылан болса, онда мен өзумден хас кичи я-да дең-душ адама дурмуша чыкамда-да, ол шумлук мени тапҗак болса тапар. Ине, мениң халашан йигидимиң түрмеде он йыл отурып чыканлыгы барадакы гүррүңи мен нәчинҗи гезек эшидйәрин. Эмма бир пикир эдип герүң: Салых худайыңам, кануныңам өңүнде өз җезасыны чекип, гүнәсини ювуп чыкан адам. Инди, гел-гел, шонам аз гөрйән ялы гүррүң эдип, худайдан, ынсан дүшүнҗесинден даш дүшмәң ахырын. Хер бир адамам ыкбал чөрңешигине чолашып билер, йөне худайым хич кимиң башына-да Салыхың гөрен гөргүлерини салмасын.

Огултәҗиң җаныгып айдян сөзлери дайзасының гулагының еле янындан гечмесе-де, эҗесиниң йүрегине җай болан боларлы, ол макуллайҗы әхеңде чалаҗа баш атды. Хич бир гүйҗүң Огултәчде өз сөйгүсине гаршы пикир дөредип билмеҗегине эне шу ерде гөз етирди. Шонуң үчинем, ол Маманың гепиниң ер алмаҗагыны, өз гызы Огултәҗиңем адам танап билшине ынанояндыгыны перт айтды. Геп гездирегенлиги, гыбатчылыгы себәпли өз обаларында-да биреййәм илиң гөзүнден дүшен Маман дайза бу өйде-де гепини гөгердип билмеҗегини аңды. Ол хум ялы чишип, «Гайдып сизе гелмерин!» дийип, хүңүрдей-хүңүрдей чыкып гитди.

Маман дайзаның геплерине Огултәҗиң какасы-ха асла гулак габартмазды. Хәзирем ол «Ай, аял гепидир-дә» дийип, дашарда өз ишлери билен гүмра болуп йөрди. Догруданам, бу өйүң хәзир аладасы өзүне етикди.

Той бир сүйҗи алада. Ол – говулыга болан умыдың, сүйҗи ыхласларың дөредйән аладасы. Онсоңам, ол бир диңе гоңшы-голам, доган-гарындаш дәл-де, улы ил болуп тутулмалы тутум, улы бир алада. Шонүң үчинем, гепгүррүңе диң салып, бөвүрлерини диңләп йөрмәге Көссек аганыңам, Марал эҗәниңем вагты ёкды. Ёгсам, Көссек аганыңам янына гелип, «Бе-е, Көссек... Бу бирхилирәк болмаярмы, би гуда болҗак болян ериңиз бирхили гепли-гүррүңли ерлер ялы-ла?» диен яшулуларам болупды. Эмма Көссек ага олара өзүниң адатдакы пәхимлилиги билен җогап берипди. Ол дурмушың чылшырымлыкларына, гапма-гаршылыкларына догры дүшүнип, өзүниң хер бир гүнүне диңе шүкүр эдип гезйән адамды. Шол шүкүрлилик болса Көссек агаларың машгаласына шу гүне ченли диңе говулык гетирерди.

Йөне Көссек ага хич бир геп-гүррүңе питива этмеседе, Марал эҗе энтегем кәте-кәте иңкисе гитмән дүранокды. Маман дайзаның өйкеләп гидели бәри бирнәче гүн геченсоң, Марал эҗе бир гезек Көссек аганың янында ене өңки гүррүңи гозгады:

– Какасы диййән-ә! Шу гыз чыкармак, огул өермек дийилйән зат хемме адамыңам башында бар. Шуң ялыда, гудачылык гүррүңи йүзе чыкан ерде адамлары бир-бирине яманлап, хайыр ишиң арасына дүшүп, гуда билен гуданың гепини азашдырҗак болянларам хернә тапылайяр. Олар ялылары, догрусы, өзүмем халап барамок, оларың гепинем алга алмалы дәлдигине дүшүнйән. Йөне, догрымы айтсам, шу Маманың бизе гыҗалат берип чыкып гидиши, «Гызыңызы он йыл түрмеде отуруп чыкана бермәңизде, гызыңыз әрсиз галар өйтдүңизми» диен гепи, нәмүчиндир, хич ядымдан чыканок. Белки, шонуңам айдян затлары җуда бир бимамла дәлдир? Белки, сен Огултәч билен тәзеден бир гүрлешип гөрерсиң?! Иш ищден гечмәнкә, хеммәмизем ымыклыҗа ойланып гөрәйсег-ә, кем дәл ялы...

Көссек ага аялының айдянларына бада-бат гаршы чыкҗак болмады-да, гиңгөврүмлилик билен гүрледи:

– Марал, мен сениң диййәниңе дүшүнйән. Элбетде, Маманданам гаты гөрмәли, о-да өз билйәнинден, өз акылының етен еринден гүрлейәндир. Онда-да, пылан

зат пылан болар я-да болмаз дийип, хемме задың өңүни өлчерҗек болмагам дурс дәл. Онсоңам, язгытдан гачып гутулып болмаянлыгам хак. Шу ерде мен саңа көне дөврден эшиден гүррүңлеримиң бирини айдып берейин. Гадым эйямда, бир улы патышаның екеҗе оглы болупдыр. Онсоң патышаның гулагына бир якымсыз хабар дегипдир, оңа «Сизиң оглуңыз он секиз яшанда, оны мөҗек иймели, себәби, ол дүнйә иненде, кысматында шейле язылыпдыр» дийипдирлер. Бу шум хабары эшиден патыша «Ханы, гөрели бакалы!» дийип, өз раятлыгындакы уссаларың барыны йыгнапдыр-да, телим гат гала салдырып, онуң эдил ортарасынданам белент көшк бина этдирипдир. Онсоң ол өз оглуны шол көшгүң ичинде өсдүрип етишдиренмишин. Оглы он секиз яшанда-да, шейле бир улы той тутуп, екеҗе перзендине оваданлыкда деңи-тайы болмадык бир гызы никалап алып берипдир. Тойдан соң огландыр гызы өз болмалы отагларына элтипдирлер. Көшгүң ичиниң-дашының саклавы, горагы болса өңкүденем беркмишин. Ине, онсоң, эртеси ирден патыша оглундан-гелнинден хабар тутмак үчин, оларың ятан отагларының гапысыны какыпдыр велин, ичериден хич хили җогап болмандыр. Патыша гапыны хас гатырак какып, ахырам болмансоң, оны итипдир велин, гапы ичери ачылайыпдыр. Патыша ичери гирсе, тәзе алан гелинлери бир бурчда аглап отырмыш, оглы болса гөрненокмыш. Патыша алланичигси болуп:

– Ери, гызым, нәме болды, нәме аглаяң, ханы янёлдашың? – дийип сорапдыр.

Гыз шонда:

– Бир чемче ганымы гечсеңиз, айдайын, шахым! – диенмишин.

– Бар, гечдим ганыңы, айдыбер!

Ондан соң гыз:

– Эй, патышахым! Агшам бизи көшкде ятырып гидениңизден соң, ярыгиҗелер асмандан бир оваз гелдиде, шол оваз мени-хә мөҗеге, оглуңызам яшаҗык бир токлуҗыга өврди, маңа оны иймели диен буйрук болды, менем ийдим. Даң саз беренде, мен ене-де ынсан сыпатына гелип, ынха, шу гелинлигиме өврүлдим. Сизиң оглуңызың сүеклери болса, ханха! – дийип, отагың бир бурчунда, үсти мата билен өртүлгиҗе ятан бир үйшмеҗик сүңки гөркезип, ене аглаберипдир.

Шу ерде патыша:

– Эй, гудратлы таңрым! Сенден гелән «Язгыт шейле!» диен сөзе мен ынанмадым, мениң гүнәми өт! Әхли галан мөмин-мусулманлары өз пенаңда аман сакла, мениң инди башга дилегим ёк! – дийип, ер багыртлап ятыберенмиш.

Көссек ага сөзүни тамамландан. аялы:

– Вах, аллажан! Өзүң говусыны эдевери! Сениң гудратыңа шүбхәмиз ёкдур. әхли эденлериңе-де нәшүкүр дәлдирис! – дийип, улудан демини алды.

Көссек ага өз гетирен мысалының ерине душенини билип, соң ондан чыкян нетиҗәни хетҗикләп отурмадыда, гүррүңини адаты ягдайында довам этдириберди:

– Хава, Марал, менем Огултәҗимиз шол Салых диен оглан билен халашяныны дуйдуранындан бәри, усуллык билен ол огланы сынлаян, нәхили ериң адамылыгыны, өзуниң нәхили адамлыгыны биркемсиз аныклаҗак болярын. Догры, биз Огултәҗе эйле-бейле дийип, нәгилелик билдирен болсак, онда, белки, гызымыз ондан чекерәгем дуруп билерди. Йөне геп онда дәл-де, эсасан, дурмушда өз тайыңы тапмакда. Онсоңам сен хич зады гөвнуңе гетирме велин, мен ене бир эдйән пикирими айдайын. Ынха, шу ере дүйн-өңңин түрмеден гойберилен адамларың көпусини ише иберйәрлер, себәби, бу ерде, гөрйәң-ә, зәхмет-дузедиш бөлуми бар. Обамыз улы болмаса-да, пагта арассалайыш заводы, ене биртопар кәрхана бар. Догрусыны догры айтмалы, шол ише иберилйән адамларың ичинде-де хер хилиси душуп дур. Көпүси гөзенегиң аңырсындан чыканына бегенип, индем обасына-илине говушмак үчин чыны билен ишлейәндир велин, арасында өмүр тоба гелмеҗеклерем ек-түк саташман дуранок. Йөне, нәме, аздырмасын – азана дучар этмесин диенлери. Хер бендәни, чага-чуганы худайың өзи горайсын. Хер ким ирден ише дийип чыкып гидйәр... Мен эсасы гүррүңден бирнеме совлайдым өйдйән. Йөне мениң бу гепи гозгамакдан максадым – Салыхың шол биринҗи топардакы адамлардандыгына өзүмиңем ынанядыгымы айтҗак болярың. Галанынам, нәме, худай оңарсын. Догры, Огултәч билен Салыхың арасындакы яш тапавуды хас көпрәк, Салых гызымыздан хас улы. Йөне, ким билйәр, белки, шейле боланы бир тарапдан бәхбитдирем. Эркек дийлениң әхли сынаглардан гечип, акылы гоялансоң, машгаланы эклә п-саклар ялы, гораглап билер ялы дереҗә геленсоң өйленсе, кемем дәлмикә диййәрин. Онсоңам, Марал, херки задың өз вагты бар. Анха, обада

Мыратдурдулар гызыны дурмуша чыкарып билмәнем йөрлер-ә, ёгсам, гызлары эййәм отуз бәш яшады. Ери, олар нәтсинлер, «Гызымызы киме берели? Ким алҗак-хав?» дийип гыгырып билмезлер ахырын. Эркек адам-а отуз – отуз бәщде саллахам болса, гаты бир гөзе дүртүлип дуранок велин, гыз машгала бир мөвритини өтүрмесин, оңарса. Галыберсе-де, Марал, херки бенденин маңлайы ачылсын. Эсасы зат – яшларың гөрҗеги говы болсун! Оглан өз сөени билен, гызам өз халашаны билен дурмуш гуруп, сүйҗүликде яшашсалар, адама шу җаханда шондан башга багтам герек дәл – эшретем, шонда яшам гөзе гөрүнмез – бейлекем. Йөне, гынансагам, бу дурмушда хемме зат ислейшиң, ниет эдишиң ялы болуп дуранок. Ханы, ядыңа сал, хол Омар агалар гызыны иң белет ерлерине – гоңшы обадан өз гарындашларына чыкардылар. Шол гыз билен йигидиң яшларам деңди, икисем йигрими яшында, өзлерем сөйшүп-халашып дурмуш гурдулар. Эмма бары-ёгы дөрт ай төверегн яшашыбам, оңушмадыксыран болшуп, айрылышдылар. Анха, инди, Омарың гызы яш халына, атасы өйүнде дул гезип йөр. Ери, муңа нәме дийҗек?

Огултәҗиң эҗеси диңе кәте якасыны тутуп, «Тоба, тоба! Гең гөремзок. Догры айдяң, какасы! Худайҗаның өңүнде шүкүримиз кәндир» диййәрди.

Көссек ага ене-де бирнәче гүрруң айдып берип, ил ичинде габат гелйән хер хили ягдайлары мысал гетирип, аялыны мазалы кешещдиренден соң, иң ахырында:

– Ким нәме дийсе дийсин, эсасы зат – бизиңем оҗагымыз ил-гүнүмиз билен биле, агзыбир болсун! Төверекден гелйән геп-гыбатлары диңлеме-де, той шайыңы говы тут, кейваны! – дийип, дөвлетли маслахат билен сөзүни җемледи. Шол вагтам Огултәч ишинден гайдып гелди. Эҗели-гыз, агшамлык нахарыны тайярламак үчин, ашхана гечдилер.

Көссек ага болса шол отурышына, хенизем бир затларың пикирини эдйәрди. Онуң пикириниң арасыны, янына гелен гоңшы-голамлар бөлди.

Хер геленем:

– Ишиңиз илери, той тутумыңыз оң болсун! Гызыңызың маңлайы ачык болсун! – дийип босагадан әтлейәрди.

Элбетде, илчилик-дә, мунда хер дүрли пикирли, дүрли хәсиетли, дүрли ниетли адамлар нәче дийсең габат гелип дур. Бир ере баранда геплиҗе барып – геплиҗе

гайтмаса, чөрегини гуры иен ялы болуп йөренлерем бар. Йөне мыш-мыша, хышы-выша ынаныл, эшиденини тотыгуш ялы гайталап йөренлерем ёк дәл. Онсоңам, хер обада той тутулян ер вагтлайынча-да болса, үнс меркезине өврүлйәр, хеммәниң гөзем-гулагам шол тарапда боляр. Той бир говы зат болансоң, оңа гөрүбилмезчилик эдип, дил етирҗек болянам тапылман дуранок. Мунуң шейледигине Көссек ага-да, Марал эҗе-де, Огултәҗем, шу той гүррүңи чыкалы бәри, хас говы гөз етирдилер.

Догрусы, көнелеримизиң «Хайыр иши эглесең – шере дөнер» диймелерем йөне ерден дәл экен. Огултәч билен Салыхың дурмуш тойлары вагтында тутулман, бираз гайра гойлупды. Шол себәплем, ил ичинде бирнәче агзыбошлара гүрләре гүррүң, май болупды. Оларың бар агыз долдурып айдян гүррүңлерем Салыхың он йыл түрмеде отурып чыканлыгы барадакы геплерди. Эмма, обада нәче гүррүң дөрәп, довам эденем болса, олар ики ынсаның арасында дүйби тутулан сөйги ымаратына зепер етирип билмеди, гайтам, ол ымарат гүн гелдикче беленде галярды.

Ахырсоңы, ника язгыдының амала ашмалы пурсады голайлап гелди, тоюң болмалы гүни-сагады белленилди.

Салыхам өзүниң ковум-гарындашларына, дост-ярларына, кыяматлык доганлары Дерядыр Мереде тоюң белли гүнүни хабар берди. Даш ерлерден гелмели мыхманлар эййәм еке-екеден гелшип ниградылар. Дерядыр Мередем той гүнүнден ики гүн озал өтип гелдилер-де, той аладасының арасына гошулып гитдилер. Салыхың калбындакы хәзирки шатлыгы, шадыянлыгы хат үсти биленем, дил үсти биленем беян эдерден агдыгракды. Онуң йүрегиндәки, тутуш дүркундакы бу шатлыгы, шейле үйтгешиклиги дөреден зат болса сөйги дийлен гудратлы гүйчди. Эблетде, ики саны яш җуваның арасында яшлыкда дөрейән сөйгиниңем өз артыкмачлыклары бардыр. Йөне Салыхыңкы ялы, энтек сөйги дийлен эшредиң леззетини дуюп гөрмедик йүрекде, Салых ялы отуз бәш яшандан соң тәзе дурмушың босагасындан әтлән, ондан өң болса өмрүниң иң говы он йылыны эрксиз яшайышда гечирен адамың калбында дөрән сөйгини хич бир меңзетме билен деңещдирмек мүмкин дәл. Онсоңам, отуз бәш яшында, яңы йигрими үче гадам басан гызың сөйгүсине мынасып болмагам хер бир кишә етдирип дуран багт дәлди. Икинҗи тарапдан, Салыхың хут өзүндәки Огултәҗе болан эгсилмез, арасса мәхри, онуң

сөйги меселесиндәки пәклиги, вепалылыгы Салыхың дуркунда айратын бир ынамлылык дөредйәрди.

Салых өз өмрүнде сөйги хакдакы биртопар хекаядыр роваятлары, дессанлары окапды. Эмма ол хәзир шол роваятдыр дессанлардакы – гой, «Зөхре-Тахыр», «Шасенем-Гарып» я «Саятлы-Хемра» болсун – васп эдилйән бейик сөйгүлери өз йүрегинде мөвч урян, Огултәҗе болан сөйгүси билен чалышҗак дәлди. Хәзир ол өзуни Тахырданам, Гарыпдыр Хемраданам он эссе бетер, ышк оды билен ловлап туташан бир ашык гахрыман хатарында дуйярды.

Көссек аганың җаныгып айдян гүррүңлериниңем җаны ёк дәлди. Төверекде, хут «Сен Лейли-де, мен – Межнун» болшуп сөйушйән, соңам бир йыл төвереги яшашыпяшашманка айрылышып, ил масгарасы болуп йөренлерем аз дәлди. Шейдип, сөйги адына ыснат гетирйәнлер санардан кәнди. Олар ялылары геплетсең болса, өзүнде асла гүнә гоймаз, я яссыкдашы гүнәкәрдир – я-да гайынлары. Бирек-биреге эглишик этмек герекдир диен ялы пикир болса оларың ядында-оюнда-да ёкдур. Бу затларың барына Салых инди артыгы билен дүшүнйәрди.

Адаты той дабарасы түркмен өйүни гелшигине гетирйән, оңа айратын бир гөрк гошян затларың бири. Түркмен халкының көнеден гелйән дәби боюнча, тойдан бир гүн өң, әхли өтен-геченлериң рухуны ятлап, бүтин мусулман ымматының хорматына садака берилмеги болса бу дабара хас-да салыхатлылык берйәр. Салыхларың өйүндәки дабараныңам башы шол оңат дәп билен башланды. Ир билен мал сойлуп, газанлар атарылды. Гүнортанлар болса мәреке үйшүп, агзыбирлик билен бир сачагың башына гечилип, өтен-геченлериң рухуна аятлар окалды. Садаканың соңы той дабарасы билен утгашып гитди. Обаның гайратлы йигитлеридир гыз-гелинлери ики яна гатнап, той аладалары билен гүмра болсалар, өйүң төверегинде гиң эдилип язылан дүшеклерде орнашан гаррылар өзара гүррүңлерине, чагалар болса ойна гызыпды. Бир четде машынлы йигитлер үйшүп уграпды. Олар, несип этдигинден, эртир ир билен, гелҗекки гайын оба тарап йөриш эдип,ууграмалыды.

Салыхың какасы Вели ага өзи ялы яшулуларың арасында гүберилип отуран болса, эҗесем аял-эбтатлары дашына үйшүрип, мүң бир шүкүри дилинден дүшүрмән, кәте огрынча гөзлерине яш айлап отырды. Салыхларың песрәҗик җайларының гүндогар тарапында топ тутушып

дуран яш-елең огланларыңам өз гүррүңлери етик хем гызыклы болара чемелиди. Деря билен Мерет икиси, той эелери хатарында, биллерини берк гушап, той хызматыны эдйәрдилер. Оларың кимлигини билйән адамлар болса бир-бирине «Анха, дост диениң шулар ялы болайса!» дийшип, макуллайҗылык билен баш атярдылар.

Эсасы тайярлык ишлери бирйүзли болуп угрансоң, «А-хов, йигитлер, сизем бир дыз эпип, бирсалым дынч алайың!» дийип, Дерядыр Мереди чай башына чагырдылар. Ики достуң гелип чөкен еринде, дашындан гөрәймәге, намазхон адама меңзейән, гара сакгал бир яшулы гызыклы гүррүңлер билен төверегиндәкилери өз агзына бакдырып отыр экен. Шу аралыкда, гүррүң диңләп отуран обадашларың бири, элли бәш яш төверегиндәки, даяв, суңклек, бугдайреңк, чеп гөзүниң үстүне гара гайыш тасма чекилип даңлан яшулы – Недир ага:

– Халыпа, яңкы айдып берен гүррүңиңизи ене бир гайталасаңызлаң! Бу гечмиш бирхили гызыклы гечмиш экен. Муң ялы гүррүңи ики гезек диңлесең, ядыңда хас говы галяр, соңам, нәме, бизем сизден эшиден бу гечмишимизи ил-гүне гүррүң эдип берсек, оңат болҗак – дийип, хәлки гүррүңчи адама йүзленди. Бирвагт бир сәвлик билен чеп гөзүнден җыда дүшен Недир аганың йүзүндәки ол гара гайыш тасма онуң эпей кешбини бирхили горкунҗрак гөркезйәрди. Онуң эсасы хәсиетлериниң бирем – эшиден гүррүңини ики гезек гайталатмаса болмазды.

Яңкы гара сакгал, мыхман яшулы башыны атды-да, тәзеден гүррүңе башлады:

– Җемагат, бу бир гаты көне гүррүңем дәл, муны атам пахыр бизе айдып берипди, өзем бу гечмиши «Адамың небси өңе дүшенде» диен ат билен гүррүң берерди... Гаты ир вагтлар мениң атам пахыр Сарагт этрапларында дайханчылык билен мешгулланар экен. Ол боз ерлериң биринде гыш гаррыгыз гавуныны экипдир. Гавун дийсең хасыллы болуп, ине, бишҗек – ине, бишҗегиң үстүнде экен. Муңа, бүтин өй болшуп, «Худая шүкүр, бу-йә болайды, тә индики хасыла ченли иймәге гыш гавунымыз болҗак, артанҗасынам сатып, совалга эдинерис» дийип, бегенишип, гөзлерини дикишип отыр экенлер. Ана, шо вагтлар, энтек ёл улагам кәнбир ёкка, машын дийлен задың яңыбир онда-мунда гөрнүп угран дөврлери, Бәхерден этрапында бизиң агаларымызың бири, какамың доганы Эзиз билен биле ишлейән, Айтык атлы бир

җахыл киши яңкы агамыз билен атамыңка мыхманчылыга гелйәрлер. «Шол Айтык диййәним, машыны өзи сүрсе-де, гурама болуп ишлейән болара чемели, себәби оглумың шонуң янында өзүни алып баршындан бирхили шоңа элгарама ялы гердүм» диййип, атам гүлерди. «Онсоң оглум билен мыхман икисини гавун җояларына айланымда, оглум гулагыма «Кака, мыхманымыза бәш-үч саны гавун хөдүр этсене, чагаларына әкидер ялы» дийди. Мен, оны, айдылманда-да этҗек-ле, ерден енйән өнүмден гелен-гидене дадырмак, даданыңам «Чешмесине берекет!» диййип алкыш этмеси ата-баба бәри гелйән зат ахырын» диерди атамыз. Хава, онсоң атам: «Ханы, мыхман, оглум билен гелипсиңиз, ее, чагалара дадымлык үчин гыш гавунындан алып гидиң!» диййәр. Айтыгың йүзи ягтыляр, әдими догумланяр, «Яшулы, езүмиңем тамам шейледи» диййип, гавун пелли атызың бир четинден гирйәр-де, сайлама гавунлардан йыгып уграяр. Небир бияраларың тер голларыны, балдакларыны галдырыщдырып, гавуның улусындан-улусыны сайлап ёлярмыш. Атам билен агамыз икиси бир-бириниң йүзлерине середишселер-де, «Йүз отдан ыссы» диййлени, мыхмана хич зат диййип билмән дурлармыш. Айтык болса җоядан-җоя, пелден-пеле, атыздан-атыза әтләп, бияралары басгылащдырып, араларда үйшен гавунлары машына тарап чекищдирип, гарабашынагай диййә. Аз салымда, небир гезүңи докундырып ятан хасыллы боз мейданың ичине доңуз гирен ялы, агдар-дуңдер болуп, бияраларыңам яп-яшыл реңки солан ялы боляр. Машының янына үйшүрилен гавуның саны болса дерт йүзден дагам гечип гидипдир. Атам пахырам «Эй, бирибар, хернә, соңы говы болаверсин-дә!» диййип, доңуп дурмуш. «Меллекчә ер берсең, ер эесини ерден чыкарар» диййлиши ялы, Айтак «Эзиз, ханы, тизрәк бол, гавунлары йүклещдирели, ёлам дащдыр, басымрак угралы!» диййип, агама-да азм уярмыш. Эзиз агамам, диййлиши ялы, Айтыга гавун йүклешип уграяр. Атам «Бе, мунча гавуны нәдип машына ерлешдирҗеккә диййип отырдым велин, Айтык гаты өкде экен, асыл гавунларың хич бирини ынҗытманҗык, машына шейле бир режеләп басды велин, дашындан өзүм хөвес эдибердим» диерди. Гараз, гавунлар машына зордан ерлешйәр, онда-да Айтык кән дарыкман, машының өңки гапысыны ачып, «Эзиз, ханы, агзыңы ачып дурма-да, мун, шу ерде хәзирҗек болуп отур, аягың ашагындакы гавунлара кән аграм салмаҗак бол өзүңем!» диййип,

агамы зордан отурар ялы эдйәр. Шол бармана-да, чөп чатманың янында ятан, бурнуна шагал деген гавуна Айтыгың гөзи дүшмезми. Ол «Гавуның говусыны шагал иермиш» дийййәрлер велин, шол гаты догры-хов, онсоңам, зады исрип этмек хараммышын, Эзиз, ме, муны элиңде сакла, ёлда, несип болса, иерис» дийип, яңкы шагал деген гавунам алып, машының ичинде зордан отуран агамызың элине тутдуряр, Эзиз агамам, биалач, хәлки узадылан гавуны ики эли билен тутуп отурышына, атама сагболам дийип етишмәндир. Себәби, Айтык эййәм машының газына басып, тозан турзуп, ёла дүшүпдир. Ёлда ол «Шу ерденем бир зерур дерман алмалы» дийип, Говшут обасына совуляр, о тайда бир өе барып, өй эесине «Зерур бир чүйше спирт герек, машында бир уссам отыр, өзем агыр алкаш, ёлда ичирәймесем, өе етмән харам өлермикә дийип горкян» дийип, мундан бир чүйше спиртем ёнупдыр. Онуң бу гүррүңини агамам эшидәенмиш, онсоң ёлда «Ханы, Айтык, ол алкаш уссаңа алан спиртиңден дадып гөрелидә» дийсе, Айтык йүзүне алмадан гечен, «Эзиз җан, ол спирти өе барып билеҗе ичерис, мен болманда-да шоны сениң үчин алдым, йөне өке ичсең гызыгы болмаз» дийип, хайдап отырмыш. Бирденем, бармалы ерлерине етмәнкәлер, машыны саклап, «О-хов, Эзиз җан, мениң башга-да бир хөкман совулмалы ерим барды, якынам дәл, йөне зәрур-да. Мен сени гаты эгләрин, сен, говусы, хәзир бир зат тап-да, мүнүп гидибер. Бу гавунлары болса, ынха, эртир өзүм дост-ярлара пайлащдырып чыкарын» дийип, Эзиз агамызы машындан дүшүрип гидиберенмиш. Инди ызыны диңләң. Яңкы Айтык соң хич киме-де гавун дадырман, вас-васы кеселине дучар болуп, негөзел гавунларам гүнүне гойман, гүндиз ичерик, агшам дашарык дашап, тә гыш чыкянча сакланмыш, чагаҗыклары өзелениберсе-де, диңе чүйрәнлерини сайлап ийдирйәрмиш. Атам пахырың айдышына гөрә, шол Айтыгың аяк басан атызларындакы бияраларың бары соң вагтындан өң гурап гиденмиш. Иң эрбет ери, шол мейданда соңам еди йыллап экин битмәнмиш – дийип, мыхман яшулы сөзуни соңлады. Бу гүррүңи диңләп, гүлҗегинем-гахарланҗагынам билмән, хайран болуп отуран мәрекәниң ичинден бир яшулы ардынҗырады-да:

– Ай, ховва-да, «Адамың небси отугса, ол өзүнден мыдама бир әдим өңде йөрәрмиш» дийййәнлери шуң ялыда чын болуп чыкайяр – дийди.

– Чынлыгына-ха чындыр велин, йөне мунуң тоя дахыллы нәме ери бар? Салыха «Сенем өйленеңсоң, Айтыгың гүнүне дүшәйме» дийдигиңизми? – дийип, башга бири вәшилик эдип, гапдалдан геп оклады.

– Ай, ёк-ла, Салых инимизиң бу дөкүлип-сачылып, барыны орта гоюп отурышы-ха Айтык ялыларың мүңүсиниңем элинден гелҗек зат дәл. Сиз Салыхдан аркайын болайың, ол Вели аганың оглудыр – дийип, ене бири гепи алып гөтерди.

Гараз, бу гүн Салыха-да, аз-кем Вели ага-да дегилҗеги, хенек атып гүлшүлҗеги беллиди. Йөне хәлки дегшилип айдылян сөзлериң бир тарапы ойнам дәл-де, хакыкатды. Салыхлар, догруданам, бу той үчин хич зады гайгырып-гысганҗак дәлди. Тоюң тутумы гаты улудан тутулыпды. Эртирки болҗак той үчин хәзирден тайярланян затлары, түркмен тоюна өңден белет дәл адам гөрсе, «Бо-хов, мунча зады ийип-ичмек үчин нәче адам, нәче гүн герек боларка?» дийҗекди. Элбетде, хер бир халкың өзболушлылыгы гүнделик дурмушда, машгала яшайшында-да гөрүнйәндир гөрүнйәндир велин, шунуң ялы той тутумында шол айратынлыклар хас-да айдың йүзе чыкян болса герек. Салыхларың гапысында хәзирки тутулян той хем түркмен халкының шейле эли ачыклык, җомартлык, мыхмандан хич задыны гайгырмазлык ялы белент хәсиетлерини гөркезип дуран бир мысалды.

Энче йыллап гапыранында той шовхуны эшидилмедик, гайтам, он йыллап шу гамханада, огулларының ёлуна гарап гечирен ики гарры – Вели агадыр Җемал эҗе үчин болса бу гүнки тоюң белли бахасы ёкды. Буларың шадыянлыгы той дабарасына айратын өзболушлылык берйәрди.

Берейййәм гараңкы дүшүп, вагт гиҗигип барянам болса, той дабарасында отуранларың хич бириниңем ятып дынч алмак ятларына дүшенокды, гайтам, хер ким бир дүрли, гызыклы гүррүң тапып, өзара сөхбетдешлик барха гызышярды. Той шейле болмалыдам. Онсоңам, хәзирки гүррүңлериң аглаба бөлеги эртирки тоюң маслахатына сырыгып гидйәрди. Шол маслахатың арасында мыхманларың бири Салыха йүзленип:

– А-хав, Салых, эртирки тоюмыз нәхили той болар яда өңкүлер ялы комсомол тойы болармы? – дийип сорады.

– Несип болса, тоюмызы комсомол тойы я-да башга бир той дийип дурмарыс, хакыкы той, түркмен тойы болар – дийип, Салых мыхмана җогап гайтарды.

Мыхман ене-де:

– Багшымыз нәхили, дикдурма багшы болармыка? Шол бир хеңде тапыр-тупур, алагох эдип, узын гиҗе дүшнуксиз бир зада гыгырып дуран багшылар болмаса ягшыдыр – дийди.

Салых ене сыпайычылык билен гүрледи:

– Мыхман ага, несип болса, көне, яшулы багшыларымыздан, сазандаларымыздан гелҗеклери бар, олар какамың достлары. Өкде сазандамыз, өз обадашымыз Дурды ага-да тоюмызда саз чалып берер, онуң «Дурды көр» дийип лакамы бар, әлбетде, ил-гүн говы гөрүп шейле диенсоң, Дурды агамыз гаты гөрубем дуранок. Масгарабаз-дарбазчы болуп ойнаян, Патыша әке дийибем мыхманымыз бар, гараз, мәрекәниң ичини гысдырмазлар. Худай көп гөрмесин, шейле тутумлы тойлар хеммә-де несип этсин!

... Бу гүн даңың саз бершем, төверегиң кем-кемден ягтылып, әлем-җаханың турувбашдан уйтгешик нура гарк болуп у̇грайшам диңе говулыкдан хабар берйәне меңзешди. Туйс, «Сәхетли гүн догшундан белли» диенлериди. Көнеден отуран күрен обаның ортарасында ерлешен, кичеңрәҗик, дашына-ичине, төвереклерине тимар берлип, той шагалаңы билен безелен Салыхларың өйи дек яңы сычрап чыкан гүнуң тылла нурлары билен гошулышып, бүтин обаның дуркуна гөрк берйәрди.

Тутуш оба җан гирипди. Той чакылыкчыларының тигирлидир-у-пыяда, көчеме-көче, өйме-өй айланып йөрши, чопанын хер өйден гошуп ураpдылян сыгырдыр гөлелериң улы бир сурүсини сүрүп аҗып баршы, ек-түк өйлерден кичирәҗик майда мал сүрүлериниң ызандачуван болуп чыкышы, той башламанка ишлерини бирйүзли эдип гелмәге алңасап барян оба адамларының хем аладалы, хем шатлыклы кешплери – бу затларың бары гошулышып, обаның асуда дуркуна езболушлы безег берйәрди. Обаның ир билен гөрнүши хер гүнем шейледи. Йөне ең он йыллап тәлейи терс гелип, догдук депесинден айра дүшен оба йигидиниң ыкбалындакы бу гүнки уллакан еврулишлик хәзир әхли обадашларың йүреклерине, бүтин обаның дуркуна тәсирини етирйән ялыды. Бу ягдай, хеммеден бетер, Вели ага билен Җемал эҗәни телим яш йигделдип, оларың көнелишен

гөзлерине гайтадан нур чайыпды. Бу машгаланың бар гөз-гуванжы, еке перзенди Салыхды. Шол еке огул себәпли, гөр, нәче эзъетлер чекен бу ики гаррының худайың өңүнде-де, бендесиниң өңүнде-де чигит ялы гүнәлери ёкды. Шейле-де болса, Вели ага Салыхың илки тутулып, түрмә басылан йыллары, өз-өзүни дең-душларының арасында кемсидип, «Эй, бирибар аллам, Магтымгулының «Нәлеткерде огул догды-догмады» диен дана сөзлерини бизиң маңлайымыза язан экениң!» дийип, кән гезеклер жибринерди, йөне хер гезегем, бада-бат тоба эдип говы дилеглер билен эртирки гүне гарашарды. Ажы айралыгың мәхнет йуки энче йыллап бу ики гаррының эжиз әгинлеринден душмәнди. Асла, оларың өз огулларыны инди дирилиқде гөрмек умытларыны йитиреңкирлән вагтларам болупды. Себәби таңрының гүни кән, ыссысы-совугы, ягшы-гары, тозаны-ели, саглыгынәсаглыгы – гезеклешип гелип дур, шу гүн гөрениңем эртир ёк. Онда-да буларың яшындан соң, агшам ятсаң – эртир саг-аман өржегиңе ынам аз. Йөне буларың дилеги, ыхласы гүйчли экен, ынха, шу гүне-де етдилер. Шонуң үчинем, бу гүнки той бир той дәл-де, ики тойды – хем-ә Салыхың өйлениш тойы, хем-де бу машгаланың тәзеден дурмуша гайдып гелмегиниң тоюды. Бу тоюң гоша тойлугыны гелен мыхманларың көпүси билмесебилйәнем дәлдир, йөне оны ики гарры хем шу күрен оба говы билйәрди. Он йыллап гүлки сеси эшидилмедик ожакда, он йыллап гарры атадыр гарры энәниң гөзяшларының кепемедик ожагында, он йыллап биртопар агзыбош, ярамаз адамларың дилинде гыбатлы геплериң яссыгы болан ожакда, бу гүн күрен обаның улуданкичисини, узак-якыныны дашына үйшүрип отуран ожакда хәзирки тутулян той, элбетде, гошаданам артыкды.

Хатара гойлан улы-улы газанларың кәсиниң ашагында пазырдап от янса, ене бирнәчелериниң үсти сачак билен басырылып, эййәм бугуна гойлан палавың хошбой ысыны алыслара яйрадып дурды. Бир четде, яглыга товусжаклар үчин ер эдилип, агач дикилсе, ене бир гапдалда чәге дөкүп, гөреш тутжак пәлванлар үчин йөрите мейданча оңарылярды. Бирнәчелер болса гелналжы гитжек машынлар билен мешгулды, сүрүжи йигитлер машынларының елини, сувуны, ягыны барлащдырсалар, яш гелинлердир гызлар ол машынларың ичине-дашына тимар берип, гапдалларына атгулак барыны асыщдырярдылар.

Ине-де, иң соңкы тайярлык ишлерем гутараңкырлады. Көнеден гелйән дәп-дессура гөрә, Салыхың эҗеси ак бугдайдан биширилен бир тегелек череги алып, төверекдәки той мыхманларына, гелналҗа гитҗек оглан-гызлара дадырып чыкды. Соңра, пешенели, эгни гоша чәкменли оба яшулусы орта чыкып, гелналаҗа гитҗеклере бирибардан ак ёл дилег эдип, ак пата берди. Гелналҗы машынлар бир хатара дүзүлди. Ине-де, иң өңдәки беземен ак машын усуллык билен еринден гозганып, кервениң башыны чекип уграды. Гунбатара тарап созулып угран бу узын кервениң гапдалы билен шападаңлашып барян чагаларың шадыян шовхуны ал-асмана галярды. Машын тиркевлери кем-кем обадан араны ачды.

Иң өңдәки машының ичинде Салых отырды, онуң ызындакы машында Дерядыр чагалары, үчүнҗи машында Мерет ве ене-де икүч саны мыхман оглан гелйәрди. Машынларың айнасының гапдалындан асылан атгулаклар шемала елпеселенип, машынлара той гөркүни берйәрди.

Эсли вагт йөрән машын кервени Гарагум каналының алкымыны баг-бакҗасы билен безәп отуран, шәхер типли обаның демиргазык тарапында сакланды. Бу ер – Огултәчлериң өйуди. Гелналҗының гелмеги билен, бу ериң шовхун-шагалаңы хас-да артып, тоя гелен мыхман-ларың, гыз-гелинлериң, чагалардыр етгинҗеклериң, той хызматыны эдип йөренлериң гаймалашыгы йыгҗамлашды. Эгни тәзе чәкменли Көссек ага башлыклайын обаның яшулулары гелналҗы геленлериң өңлеринден чыкып, той сачагының башына мүрәхет этдилер.

Дуз-тагамдан дадылып, аз салым дынч алнандан соң, «Анха, гелйәлер... Чыкдылар...» диен сеслер эшидилип уграды. Хеммелериң назары Огултәчлериң гапысына тарап дикилди. Анха, гыз-гелинлериң арасында мермер дашың бир сыпайы бөлеги дейин месе-мәлим сайланып, эгни кетени көйнекли, башы күртели, аягы өкҗели көвүшли Огултәч сейкин басып гелйәр. Онуң дашыны галлашып гелйән гыз-гелинлер, ики яна зырмырылышып гечйән чагалар ёкардан сечилйән дүрли-дүмен сүйҗү-лери, ойнавачҗыклары улы шовхун билен гапып аляр-дылар.

Огултәч йерите язылып гойлан уллакан паласың орта-расына барып, әмай билен ашак отурды. Шол бада гыз-гелинлериңем биртопары онуң төверегине гелип чөкдүлер. Гүлки, галмагал, «А гы-ы-ыз, чекме сачымы...

Дур, дуравери... Ханы, сүйш-ле, гыз!» диен сеслер гөге галярды. Паласың үстүндәки гыз-гелинлериң херсине той серпайы етип башлансоң, узак вагт гечмәнкә, оларың хатары сөлчөңләп уграды. Шол вагтам, эдеп саклап, бейлөрәкде, той машынының гапдалында, чалаҗа йылгырып дуран Салых төверекден «Ругсатдыр!» сөзүни эшиденсоң, паласа тарап йөнелди, гелип, паласың үстүнде ере бакып отуран Огултәҗине элини узатды. Огултәҗиң янындакы җораларының бири усуллык билен гыздыр йигидиң эллерини тапышдырды. Улы паласың үстүнде гырмызы күртә чүмүп отуран Огултәч өз ашыгының йүзүни, дуркуны гөрүп билмесе-де, онуң элини тапып, эда билен еринден турды. Икисем гол тутушып машына тарап әдим әтдилер. Ики җуван дурмуш ымаратының илкинҗи басганчагына билеликде «Биссимылла!» дийип гадам гойдулар. Бу ерден герек гөвхерини алан гелналҗы машынлар, яшулуларың ак патасы билен, аз салымдан созангуйрук болуп ёла дүшдүлер.

Шол вагт, гөз гырпман, узаклара середип дуран Көссек ага:

– Эй, бирибар, сениң гөзе гөрүнмейән гудратларың бу дурмушы нәхили сүйҗүлиге, нәхили хормат-хеззетлере бай эдипдир. Чагалар... Эзиз чагалар... Ине, эдил дүйнем чагаҗыкдылар... Эмма гыз... гыз машгала киши машгаласы болян экени... Гой, алның-маңлайың ачың болсуң гызым! – дийип, эшидилер-эшидилмез дилленди.

Гелналҗы машынлар болса хәзир обадан-оба гечип, өңе тарап окдурылып барярды. Оларың сырдам бир сетир болуп, тертипли гидип баршы той кервениниң гелшигине гелшик, теверегиң асудалыгына асудалык гошярды. Эмма, «Сүри агсаксыз болмаз» я-да «Дәли тоя болмаз» дийлиши ялы, көпчүлигиң ичинде кәте хер дүрлүсем тапылайяр. Инө, хәзирем яшыл реңкли бир еңил машын сетирден зомпа чыкды-да, машынларың гапдалы билен өңе окдурылып уграды. Ичем чагачугадан, гыз-гелинден долуды. Үстесине-де, рулуң башында отуран оглан машының сигналыны алдыгына басып, төвереге өзүниң еңилкелле гөчмелигини гөркезип барярды. Өңденем хәли-шинди гаршылыклайын херекет билен йүк машындыр бейлеки улаглар гелип-гечип дурды. Олар хәлки яшыл машының деңинден алдыгына сигнал берип, тозан турзуп гечйәрдилер. Шейле халатда, бир келпең зерарлы улы бир бетбагтчылыга учралаймагының мүмкинлигине дүшүнйән хер бир асыллы адам

деррев шейле херекетиң өңуни алмалыды. Ине, бу гезегем Деря хөлки яшыл машынам, ыздан гелйән машынларам ышарат билен саклады-да, хәлки бозгак сүрүҗиниң янына барды:

– Җигим! Мумкин болса, хатардан чыкман, машыны хәзиррәҗик болуп сүрәйсең нәдйәр?!

Сүрүҗи оглан йыршарды:

– Агам! Сиз горкмаң, мениң акылым дүз. Онсоңам, гелналҗы дийилйән зат ата-баба, тарыхдан-тарыха ярыш билен җемленилер экен, бизиң гүррүңлерден эшидишимиз шейлерәк. Ай, онсоңам, тизрәк той ерине етип, «Илки гелди» адыны алып, тойдан серпай геесимизем гелйә-хов, агам!

Деря ене-де яш сүрүҗә дүшүндирди:

– Җигим, сениң айдяның өрән догры, тойдан серпай геймек говы зат. Йөне сен башга бир тарапынам пикир эдип гөр: шу ерде нәче машын бар, хеммесем адамдан, чага-чугадан долы. Шонуң үчинем, гелналҗының сылаг-серпайы той ерине илки бармак билен дәл-де, саг-аман, башыбүтин бармак билен кесгитленйәр. Шу тойы саг-аман, абрай билен совсак, бизиңем той эесине улы сылаг-хормат этдигимиз.

Сүрүҗи оглан «Бор, агам!» дийип, гепиң манысына дүшүнҗекдигини дуйдурды.

Машынлар ене-де шол башкы тертипде өңе тарап йөрәп уграды. Элиң аясы ялы, текиз хем гиң асфальт ёл машынлары ынҗытман алып барярды. Түркмениң гадымдан гелйән милли дәп-дессурына гөрә, бу той кервениниң өңүнден чыкан хер бир адам «Бизе-де худай етирсин!» дийип, оны йүзүне сылярды.

Узак йөрән машын тиркевлери ахырсоңы Салыхларың обасының четинден гирди. Инди машынларың хеммесем сигналларыны гыгырдып уграды. Бу болса «Гелналҗы саг-аман етип гелйәр, гаршы алың!» дийилдигиди. Ёлуң ики гырасында эллерини галгадып дуран чагалар, оларың «Гелдилер, гелдилер... Гелин гелди... Гелин гелйәр» дийип гыгырышмалары бүтин обаны, той мәрекесини аяга галдырды.

Ине, Вели агадыр Җемал эҗәниң өмүрбойы гөз дикип гарашан атбашчысы оларың гапыларына гелип сакланды. Ондан эллери гүл дессели Огултәчдир Салых йылгырышып чыкдылар. Оларың үстүне, эдил асмандан дөкүлйән ялы болуп, дүрли-дүмен сүйҗүдир ногул-набатлар, кичирәҗик ойнавачлар сечеленип уграды. Төвереги чага-

ларың шадыян шовхуныдыр гелин-гызларың овазлы гүлкүлери гуршап алды. Олар яш чатынҗаларың дашына эгеленишип, гапа тарап алып уградылар. Хәзир гөйә едигат асмандакы Гүлхерем багының солтаны Гырнай пери ере дүшүп, Салых билен гол тутушып, йөрәп барян ялыды. Шовхунлы чалнян депрекдир түйдүгиң овазы астында, чог гызыл лыбасда, йүзи йүпекперде билен өртүлен Огултәҗиң Салыха гол берип, дәхедем-дессем йөрәп баршы көплери йүзлерине сылдырярды. Төверекден «Хемме кишә-де худай етирсин!» дийишйәнлериң саны санардан кәнди. Шол вагт:

– А-хав, җемагат! Худая шүкүр, гелналҗымыз-а сагаман гайдып гелди. Ханы, дурмаң-да, дүшек үстүне, сачак башыны гечибериң! – дийип, Вели аганың сеси яңланды. Той гызып уграды.

Салых өзүниң дурмуш тоюна өң түрмеде биле отуран адамларынықам биртопарыны чагырыпды. Олардан, эййәм азат яшайышда зәхмет чекип, чагаларының арасында яшап йөрен Черкез агадыр Мерген палчы бу тойда өз-өзлери болуп, айратын дүшекде ийип-ичип отырдылар. Деря билен Мередем кәте буларың янында отурып, кәте-де туруп, төвереге гөз-гулак болшуп йөрдүлер.

Хәзир тойда отуранларың көпүсиниң назары биыгтыяр Огултәчде эгленйәрди. «Он йыл түрмеде отуран» дийлен сөзлериң үстүнден батыргай әтләп, әхли гыбатларың, гаршылыкларың үстүнден атанак чекип, ез сеен йигидине гол берип гелен бу гызың сыратлы хем салыкатлы дуркы көплер үчин сөйги дийлен белент ымаратың сарсмазаклыгының субутнамасыды. Ол бу гүн өзүниң сөйгүси хем пайхаслы акылы билен, биртопар сеййән-де-сөййән болшуп, сәхел гаршылыга габат геленде-де бир-биринден эллибизар гечйән яш огландыр гызлара сөйгиниң нәмедигини субут эдип берди. Дурмуш гурандан соң сәхел вагтың ичинде оңшуп билмән, бир-бирине эглишик эдип, дүшүнишип билмән, айрылышып, биртопар гүнәсизҗе чагаларың етим өсмегине себәпкәр болян кәбир масгарабаз яшлара ол өз сөйгүлиңе душүнмегиң, оны голдамагың нәхили боляндыгыны субут эдип гөркезди.

Тойда отуран мыхманларың ичинде-де Огултәҗиң кимлигини билеслери гелйәнлер аз дәлди. Хер кимде-де огул бар, гыз бар. Шоларың өзлерине мынасып, вепадар янёлдаш тапмаклары – көп эне-атаны алада гойян, гайга батырян зат. Өз доганының ыкбалыны алада эдйәнлерем аз дәл. Көнелеримизиң «Гызыл йүзли йигидиң гыз до-

ганы болмасын, гыз доганы болса-да, гызыл йүзи солмасын» диен накылыны биыгтыяр ядыңа салян ягдайларам болайяр.

Оглы барларың аладасы гызлыларыңкыданам кәнди. Өвүт-несихата гулак гоймадан-а гечен, гайтам, атасына акыл өвретҗек болуп дуран огуллара-да хәли-шинди душулып дур. Шу затлар хакда пикир өвүрйәнлерем, «Нәмүчиндир, азгын көпелди, гыбат эдйән, гөрип, күмсүк көпелди» дийип, өз яныңдан хайран галып отуранларам хәзир аз дәлдир велин, бир говы гөрелдәни гөренде, шол гөрелдәни ыхлас билен йүзүңе сылан вагтың, дурмушдан нәгиле ерлериң ядыңа дүшүп, ичинден я дашыңдан зейрененинңем билмән галярсың. Үстесине, хәзир тойда, хол багың көлегесиндәки мәхелләниң ортасында ширинден-ширин, данадан-дана айдымлара тутуп отуран багшының бейик Магтымгулының эгсилмез хазынасындан гетирип санаян дүрдәне сетирлерем адамы хер хили чуңңур пикирлере итерйәрди.

Ардынҗырап, ики яна гезмеләп йөрен Вели ага кәте, нахар бишйән газанларың янында аяк чексе, кәте өзи ялы яшулы адамларың арасына барярды. Шол бармаша, хол бейлерәкде, көпчүликден узңерәк, айратын дүшекде, умумы шагалаңа кәнбир гошулыбилмән отуран бирнәче адама онуң гөзи дүшди. Вели ага юващҗадан йөрәп, оларың янына барды-да, гапдалларында отурды, өзүне узадылан бир кәсе чайы элине алып, дилленди:

– Түвелеме, огланлар, хеммәңизден чәксиз миннетдардырын. Бизи сылап, Салых җаны сылап гелипсиңиз, тоюмызың мыхманы болуп отырсыңыз, таңрыялкасын, бизи сыланы худай сыласын... Йөне, гөвнүмеми, бирхили йыгрылыбрак отырсыңыз... Сиз хич затдан чекинмән, эдил өз тоюңызда отуран ялы гөрүң, айдым айдың, саз чалың. Онсоңам, би Салых җан «Бир достум бар, езем палчы» диййәди, араңызда бармыдыр шол?

Мерген палчы лох-лох гүлди-де:

– Ховва, атам, шо палчы дийилйән-ә биз болмалы. Йөне инди маңа пал атдырян ёк, себәби огланлар мениңем яланымың соңуна етдилер. Ай, онсоңам нәме, мусулман бендесиниң шол харам түрмә несибеси атылмасын, атам! Ол ер бир довзахдан алнан нышанмыка диййәрин. Адам үчин иң эрбет зат – дири айрачылык. Онсоңам, ол диййән еримде иң эрбет герелделер хөкүм сүрйәр. Ол ерде улы-улы сөвдагәрлер отыр, онсоң шоларың ичинден хас догумлырак бири тапыляр-да,

сөвданәрлигини шол ерде-де йөредип башлаяр. Оңа, атам, ол ерде «Барига» диййәрлер. Йөне «Барига болмадык түрмеден түрме болмаз» диййәнлерем бар. «Вор закон» дийибем бир бөласы бар онуң. Эмма, «Пишигиң йындамлыгы саманхана ченли» дийлиши ялы, адалат дийлен зат ол ерде-дө яңкы ялыларың тиз соңуна чыкяр. Йөне шоңа ченли, өзүнден эҗизе ганымлык эдйәнем, бирек-биреге сүтем эдип, хөкүм сүрҗек болян харамзадаларам тапыляр-да. Шонуң үчинем оңа түрме дийилйәр. Элбетде, шу эшретли дурмушың гадырыны билмейәнлер үчин шонуң ялы ер герекдирем. Ине, менем шу эшретиң гадырыны билмән, түрмә душдүм. Ол ерде-де бир зада гүйменмели-дә, хем төверегиндәкилери гүймемели. Гараз, кырк бир гумалакдан пал атан болуп, огланларың гөвнүни авлаярдым. Кәте-де, өзүмче казылык эден болуп, «А-хав, огланлар, шү хөкүмет менден түрмә кимлери басып – кими басмалы дәл дийип сорайса, шу Мерген ялы гөкнар ичйәни, тиръек сөвдасыны этмән диңе өзи иййән-чекйәни басмалың диердим» дийип, огланлары гүлдүрердим.

Мерген палчының вәши гүррүңлери Вели аганам йылгыртды, төверегиндәкилериңем бирхили суссуны галдырды.

Хәзир буларың янында, өң түрмөде биле боланларың ене бири – Беки багшам отырды. Онуң лакамы «Беки кечҗеди». Ол радиода я телевизорда чыкыш эдип йөрмесе-де, той-томгыны совуп билйән, белли багшыды. Йөне онуң кечҗелиги вөлин түйс ериндеи гелмеди. Муңа онуң билен биле түрмедө отуранлар өң гөз етирипдилер. Ол айдым айдып дурка, «Пылан айдымы айтсана!» дийилсе, бирхили кеҗирлиги тутуп, өңкүҗе айтмасынам гоярды-да отурыбирди. Бир гезек шейле вака болды. Төхмет зерарлы, бәш йыл азатлыкдан махрум болуп, тәзерәк түрмә дүшен бир яш йигидиң ызындан «Оглуң болды!» дийип хош хабар гелди. Ол өз бегенҗини ёлдашлары билен дөң пайлашмак үчин дынч гүни чай ичишлик гурады. Бөки багшынам чагырдылар. Шонда огланларың бири «Беки багшы, «Дүнъе сен» дийип бир айдым бар, шоны айдып берсене!» дийип, хайыш этди. Беки багшы хонданбәрси болуп, «Дүнъе сенем» айтмады, гайтам, кесерилен болуп, зордан бирки айдым айтды-да, дутарыны йыгнамак билен болды. Нәме, отуран ериң түрмө болса, сениң нәзиңи чекҗек бармы, бирки саны бозгак «А-хов, багшы, гөрйәс велин, сениң табың кынрак

ялы-ла, түрмеде-хә сениң айдымыңы диңләнем болмаз велин, сен шу отурышлыкда көп адамың лапыны кеч эдермикәң өйдйәрис» дийип, Бекини отуран еринден ики болуп чекип алдылар, төверекдәки огланларың «Дуруң, дуруң!» диенлерине-де бакман, Беки багшыны ит енҗен ялы енчдилер-де, соңам оны багың ичиндәки сувлы салма гапгардылар. Соңра-да: «Огланлар, сиз бизи багышлаң, биз, белки, гүнәкәрдирисем, бу ишимиз учин теммимизем алмалы болса аларыс. Йөне Беки багшыңам шу алмыты ерликлидир, биз муны түрмә дүшмезинден өңем танаяс, ол говы багшы, йене мунуң кеҗирлигинден яңа көп тойларда нәгиле болан адамлар кәндир. Биз муны инди дүзелендир өйдйәрдик велин, онуң шол кеҗирлиги экен» дийдилер-де, гидибердилер.

Шол сувлы салма окланан кесир багшы хәзирем Салыхың тоюнда мыхман болуп отырды. Онуң бир говы ери, «кечҗе» лакамыны йүзүне айтсалар-да, гаты гөрмезди. «Пылан вагт пылан ерде шейле-шейле кесирлик эдипдиң...» дийселер-де, өйкелемеси ёк, гайтам, «Әй, догрудыр!» диерди. Хәзирем огланларың бири геп арасында:

– А-хов, Беки, гаты гидиберме, ёгсам, шу «Дүнъе сени» айтдыраярыс-а – дийди велин, ол аграслык билен йылгырды-да:

– Ай, мениң ялы кесир багшылара герегем кәте шолдур. *Йөне мен бу гезек Салыхың тойы дийип йөрите* гелдим, айт диен айдымыңызам айтҗакдырын. Мениң кесирлигиме серетмәң, мен кесирем болсам, ыхласымумыдым, адамлара гарайшым дурсдур – дийди.

Шол вагт Мерет сөзе гошулды:

– Вели ага, эгер диңлесеңиз, Беки багшың «Дунъе сен» диен айдымың хеңине айдян «Сен дәлми» дийип бир айдымы бар, онуң сөзлеринем достумыз Деря шол түрмә багышлап языпды. Гелиң, той гүни геченлери гечди билип, шол айдымы айдып бермегини Беки багшыдан хайыш әделиң.

– Ай, той гүни бир түрмәң адыны тутмалың-ла, гүмүне гитсин-ле, түрме диен ады гурмуш – дийип, Черкез ага элини галгатды.

Мерген палчы ара дүшди:

– Мередиң гөвнуни йыкып болмаз, адамлар, арамызда иң көрпәмиз шу. Онсоңам, шу Беки кечҗәниң җошуп отуран вагты, өз сөзүнде тутуп, айтдыралың-ла, шуны!

– Ханы, онда, диңләлиң – дийип, Вели ага-да җайлашып отурды.

Беки багшының бу гезек дутарыны элине алып, киришлерине батлы-батлы какып башлайшында, богазыны арчап, гөзлерини юмшунда хениз гөрлүп-эшидилмедик бир хыжув барды. Бу отуранларың көпуси онуң айдымларыны өң диңе түрмеде диңләп гөренденми я-да тоюң адамлара гоп берйән елгининденми, хәзир Беки багшының сазам, хеңем дүйпден уйтгешик эшидилип уградьı. Элиндәки дутарам электродутар болансоң, сазың дүңңүрдәп чыкан белент сеси деррев хеммәниң үнсүни чекди. Эйледен-бейледен бу ширин саза, якымлы хеңе имринип гөлйән адамлар багшының төверегине уйшүшип башлады. Беки багшы, Мерединң хайышы боюнча, илкинжи айдымы «Сен дәлмиден» тутды:

Адам оглы, уйтгедип сен пәлиңи,
Бендилере вагшы болан сен дәлми!
Сәхел ерде бор-болгусыз ырсарап,
Туссагларың багрын якан сен дәлми!

Кимселери «шмон» эдип барланам,
Кимселери «шизо» салып харланам,
Ничелери уруп-сегүп хорланам,
Ил ичинде дейюс чыкан сен дәлми!

Мундан соңам дынгы бермән хер сайын,
Депгиледиң чекип намартлык яйын,
Сен дөрәпсиң бу гүн ынсанда хайын,
Туссаг геймин йыртып- якан сен дәлми!

Не габахат, илден чыкып, бейле сен,
Хәзирем бир пилле, пушман эйле сен,
Гөр, нәмүчин, пәлияман шейле сен,
Бир бөндәниң өйүн йыкан сен дәлми!

...Яңы бишип дуран тайын палавы
Аяк билен депип, дөкен сен дәлми!

Айдым гутаран-да болса, төверекде отуранларың барысы Беки багшының озал хич ерде эшидилмедик бу тәсин айдымына аңк болуп, лал-жим отырдылар. Багшының шейле якымлы сеси, зарынлап айдан айдымының сөзлери тоя гелен мәрекәни хайрана гойды. Көплериң гөзүнде, туссаглыкда отуран адамлара небсагырыжы гарайыш билен дуйгудашлык барды.

Шол вагт Мерген палчы отуранларың үнсүни езүне чекип, шейле дийди:

– Адамлар! Түрмеде әхли зат эдил шейледир ейдүп отурмаң. Бу айдымың язылышында Деряның өзболушлы пикири болупды. Көпчүлигиң ичинде ярамаз адамларың болшы ялы, түрмәниң ичинде ишлейәнлериңем ярамазлары, ил гезунден дүшйәнлери боляр экен. Ине, шолар ялыларың бирине багышлабам Деря достумыз шу гошгыны языпдыр. Беки багшы болса оны саза гечирип, айдым этди.

Багшы ене бирнәче айдым айтды, саз чалды, гараз, эчилибиленини эчилип, алкыш барыны алды.

Тоюң шовхуны тәзе-тәзе нахарлар, дүрли-дүмен ичгилер билен утгашып, барха беленде гөтерилйәрди. Той шагалаңы, агшамара, оба яшларының үйшен вагты хасда артды. Ызы үзүлмән чалынян сазларың, айдылян айдымларың овазы обаның депесинден хас беленде галып, энче мензил алыслардан эшидилйән ялыды.

Хатара гойлан узын столларың төрүнде, айратын столуң башында гоша гумры ялы болуп отуран Салыхдыр Огултәҗи гөрмәге гез герекди. Огултәҗиң эгниндәки ак йүпек лыбаслары, ики гошарындакы түркмен күмүш билезиги оны гадым эйямларың гөзеллеринден галан нусгалыга чалым этдирйәрди. Онуң дөрт өрүм гара сачларына дакылан шай-сеплер, келлесине геен гупбалы бөрүги, аягындакы гүлли йүң җорабыдыр ялпылдап дуран гара резин галошы, чыраның ягтысына өвшүн атып гөрүнйән долмуш яңаклары – буларам өңки гөзеллигиң үстүни етирйәрди. Огултәҗиң эгниндәки хәзирки шай-сеплериң әхлиси Салыхың эҗесиниң бүтин емрүне хөвес, арзув эдип саклап гелен затларыды. Олар несилден-несле, асырлардан-асырлара гечип, бу агзыбир оҗагың аҗысына-сүйҗүсине шаят болуп гелен, Җемал эҗә-де ез эҗесинден мирас галан шай-сеплерди. Мундан, гөр, нәче йыллар озал, Салыхың эҗеси дурмуша чыканда, бу шай-сеплери эҗесиниң элинден совгат хөкмүнде алып, той гүнүнде-де дакыныпды. Шондан бәрем булар тарыхы ядыгәрлик ялы, сандыгың дүйбүнде, тәзеден ягты җахана ловурдап чыкҗак гүнлерине гарашып ятырды. Бу гүн олар Огултәҗиң гөркүне гөрк гошса, Огултәҗиң гөрмегей гөрки оларың нуруны, ловурдысыны хас артдырян ялыды. Бу шай-сеплер Огултәч билен Салыхың дурмуш ёлуна гошулан эгсилмез мирасың бир чешмесиди.

Той дабарасы довам эдйәрди. Топар-топар гыз-гелинлер өз бойдашлары билен той сачагының бир тарапыны безәп отуран болса, бейлеки тарапыны яш йигитлердир

орта яшан адамлар долдурыпды. Шовхун-шагаландан бираз четрәкдәки узын дүшеклериң үстүнде болса яшулулар ерлешипди. Вели ага бир ерде отурып канагат тапман, той тутумының төверегинде шәхдачыклык билен ики яна гезмелейәрди, тоюң шанына гутлаг айдян адамлара өзүниң миннетдарлыгыны билдирйәрди. Салыхың әҗеси Вели агаданам бетер, бегенҗинден яңа гуш болуп учайсам дийййәрди. Себәби эййәм он йылдан бәри той дийип гапысы ачылмадык бу оҗагың депесинден гудраты гүйчли бирибар бу гүн ене мәхрем назарыны айлапды. Аталарымызың «Өңүм геленден, соңум гелсин» диен дана сөзүниң хакыкы манысы шунуң ялыда хас айдың гөрнер экен.

Догрусыны айтсаң, шу тойда отуранларың ичинде, Салыхың тутулан йыллары буларың өйлерине гелип;

– Оглуңыз инди гайдып гелмез... Сиз бир багтыгара экениңиз, еке оглуңыз сизи нә гүнлере салды – дийип, гыҗалат берип, гарры энәниң йүрегини чиширип гиденлерем болупды. Эмма гарры эне өзүниң мердемси башыны эгмеди, эртирки гүне болан умыдыны биртопар агзыбошларың гыҗалатлы геплерине чалышмады. Ол бу баша гелен апаты илден-гүнденем гөрмеди, гайтам, «Эдениңизе шүкүр, бирибарым, бу-да, белки, хас улы белалардан совдугыңыздыр!» дийип, бейик гудратлыдан өзүниң надыл дәлдигини, отурса-турса, ныгтап айдарды. Шол ынам, шол ыхласам гарры энәниң гөзлерине нур, билине тәзеден кувват берйән ялыды. Шейдип, ол эне ыхласының нәхили гудратлы затдыгыны улы иле субут эдипди. Шонуң үчинем, онуң бу гүнки шатлыгына, шадыянлыгына тойда отуран мыхманларың, гарындашдыр дост-ярларың хеммесем гошулышярды.

Вагт ярыгиҗә якынланам болса, той довам эдйәрди. Тоюң, той себәпкәрлериниң шанына айдылян ягшы сөзлер ызлы-ызына гайталанярды. Ине-де, яш чатынҗалара багтлы дурмуш, агзыбир яшайыш, узак өмүр, гоша-гоша огул-гыз арзув эдип, олары өе угратдылар. Той болса шол бир акымы билен довам эдйәрди.

Яш чатынҗалар өзлериниң яшамалы отагының босагасындан ичерик әтледилер. Ичине биргеңси тимар берлен бу арасса отага, йүзүне галайы чекилен кещдели сандык, ере язылан гүлли түркмен кечелери өзболушлы гелшик берйәрди. Вели ага мундан бирнәче йыл озал, илки хәзирки җайының дүйбүни тутанда, «Ине, шу отаг Салых

жаныңкы болар» дийип, ниет эдипди. Гөр, нәче йыллардан соң, ине, ол арзувам хасыл болуп, Салых бу отага өзүниң сөйгүли янёлдашы билен билеликде гадам басды.

Эҗеси, какасы, оларың шу он йылың ичинде чекен дири айрачылыгы, өзүниң шейле бивепа огул болуп, гаррылара берен эзъети хакдакы пикирлер хәзир Салыхың үстүне гайтадан лабырыны атды. Бу затларың барыны Салых өң Огултәҗе кән гезек җаныгып гүррүң берипди, шонуң үчинем, ол хәзир йүрекдеш ярының өз ягдайына, пикирлерине дүшүнип отурандыгына шүбхелененокды. Салых аз салым дымандан соң, Огултәҗе йүзленди:

– Сөйгүлим, Огултәҗим! Мен илки билен, дурмуш ёлумызың илкинҗи әдиминде шундан бейләк өз сөйгиме, өз оҗагымыза, машгаламыза вепалы болҗакдыгыма, икимиз ики ерден эне-атамыза рухы сөйгет болуп дурҗакдыгымыза касам эдйәрин.

Огултәҗем Салыха буйсанч билен җогап гайтарды:

– Салых җан! Гой, бизиң максадымыз хәзирки довам эдип дуран дурмуш тоюмыздакы мыхманларымызың бизиң адымыза айдян ягшы арзувлары, умытлары, сөзлери билен гошулышып, бизи эне-атамыз, ил-гүнүмиз билен билеликде максат-мырадымыза етирсин! Гой, хер бир ынсан өзүниң янёлдашы, чагаҗыклары билен сүйҗүликде өмүр сүрсүн! Бизем шоларың арасында сагаман болалы, сөйгүлим!

Гоша гөречлер бир-бирине тәзеден саташды. Ыхлас оҗагы ики җуваны өмүрлик бирлешдирип, мисли деңиз толкунлары дейин түкениксиз хем дүйп-гыраксыз дуйгуларың гуҗагына атарып гойберди.

Дашарда болса мыхманлар той дабарасы билен гүмрады. Кимси бирек-биреге шу тоюң тарыхы барада өзүче гүррүң берсе, кимси чалынян той сазына гошуп, танс эдйәрди. Дерядыр Мерет, Мергендир бейлеки огланлар өз топлумы билен ийип-ичишип, дегшип-гүлшүп отырдылар. Гарры эне болса тойдан гайтмакчы болян мыхманлара той яглыгыны говшурып, таңрыялкасын айдып галярды.

Вагтың гиҗигмеги билен, оба адамларының рахатлыгыны бозмазлык үчин, гүйчли сесде ишлейән энҗамлары өчүрдилер. Йөне оңа гарамаздан, той дабарасы энтек соңлананокды. Мыхманлар, гарындашдыр дост-ярлар бир-бирини йитирип тапан ялы болшуп, ичгин-ичгин гүрлешип, дердинишип отырдылар.

Хәзир Мерет дагыныңам гүррүңлери гызышыпды. Олар түрме дийлен габахатлыгың ятламалары билен гүмрадылар, болан-гечен затлары бир-бирлерине гүррүң берйәрдилер. Шол аралыкда Мерген палчам гечмишдәки бир ваканы гүррүң берермен болды:

– Огланлар, ханы, маңа бир гулак салың, мен ол ерде Деря үчин атан бир палымы айдып берейин, оны шол вагт сизе айданам дәлдирин. Хава, бир гезек түрмәң ичиндәки дугтархана барсам, дугтарханада Деря отыр, нобата гарашып. Өзүниңем шейле бир рухы өчгүн, мисли, ынха-ынха, аманадыны табшырып, дүнйәден гайдыберҗек ялы, отургычда зордан отыр. Менем, өз ёлдашларымың бири ямаран шол ериң кеселханасында ятансоң, ищден соң, гел, шоны сорайын дийип баршымды. Ине, гөрсем, Деря, йүзи ак-там, яңкы айдышым ялыда... «Ер-ов, дост, нәме болды?» дийип сорадым. Деряда «Ай, билмедим, йөне менден разы болуң, гаты гөршен еримиз болса, кине сакламаң... « диййәр. «Ери, ери, айдып отур, ханы, нәме боланыны бир айт!» дийдим...

Шу ерде Деряның өзи сөзе гошулды-да:

– Ай, Мерген палчы, ол гүнлери инди сен ятлама, хәли-хәзирем шол яравсызлыгым ядыма дүшсе, ене гидип бaряна дөнйән-хов – дийип, вәшилиге салды.

Төверекдәкилерөм:

– Ханы, Мерген палчы, шоны бизе долы гүррүң берле. О нәмүчин Деря бизден гизледикән? – дийищдилер.

Мерген палча гүррүңини довам этдирмәге мүмкинчилик дөреди:

– Ховва, онсоң, менем угруна гойман, «Ханы, нәме яравсызлыгың бар, герек болса, дәри-дерман тапалы» дийип гыссабердим велин, ол өзүниң шу гүн ёлуган дердини гүррүң берди. «Хәли ирден иш еримизе огланларың ызындан иер ялы зат гетирипдирлер, шонда менем чекизеден чал эдинип, яңы етишен тәзе сарымсакданам үч токганы ийипдирин. Ондан соң болса өз-өзүм ховсала дүшүп, «Бе, сарымсак бир гүйчли затдыр, ядыма дүшйә, өйде-де мунуң екеҗе дишини наның йүзүне чалып иердик велин, мен бу ерде тутуш үч улы токганы ийәйипдирин-ле, бу нә болдугы, бирибар, шейле гүйчли иймити көп иймеклигим, хернә, говулыгың үстүнден элтәйсе ягшыдыр» дийип, галдым бир басга. Ховсала үстүне ховсала, ез-өзүм алҗырабердим, бирхили эндамыма-да аҗы дер гелйән ялы, соңабака демимем

тиз-тизден алян ялы болубердим. «Эй, худай, гел-гел, индишу ерде, түрмәң ичинде өлмели болд-ов, эҗем җаны, сөйгүли аялымы, чагаҗыкларымы гөрмән гидибермели болҗаг-ов» дийип, хич киме-де өз учран дердими айтман, диңе өзуме харай ислэп, бир яшулының янына бардым. Ол яшулы өң тиръек сөвдасы билен тутулып, дөрт йылдан бәри түрмеде отырды, лакамам Башагайды. Өзи хортабрак, яшы алтмыш төвереги, гөзлери өчүгси, чалымтыграк сакгаллы, өзем хачан гөрсең, аладалы, шол хасанаклап йөрендир. Башагай лакамам шондан болса герек. Хава, онсоң, мен онуң янына бардым-да: «Башагай ага, сиз бир көпигерен, ягшыны-яманы башдан гечирен адам, мениң шу саташан дердиме бир дерман салгы берип билмермисиңиз?» дийдим велин, «О нәхили дерт, айдып отур» дийди. Менем барыны болшы ялы гүррүң бердим велин, Башагай ага «Бе, Деря, ол-а болмандыр, билмедим велин, сарымсак бир гүйчли зат, ядыма душйә – огланкам, уруш йыллары, эдил гөзүмиң алнында бир өзбек адам сарымсак ийип, дарка ярылыпды. Соң ачлык йылларам, обамызда, иере зат тапылмансоң, ики саны чагаҗык сарымсак ийип, ярылып елди, соң ене бир сарымсаклы вака ядыма душйәр» дийип эңтерип отыр. Мен зордан «Дур, Башагай ага, соңкы өленлери айдып отурма, олары мениң өзүмем танаян» дийдим-дө, ызыма гайтдым» дийип, Деря шонда маңа гүррүң берди. «Ине-де, дугтарың нәме диерине гарашып отурышым. Ай, онуңам нәме дийҗегини аңян» дийййә. Менем онсоң «Деря җан, бу ерде дугтарам герек дәл – тебибем, сарымсак дийилйәни чал билен, чекизе билен нәче ийсең ийибермелидир. Башагай аганың өзем шу вагт чалдыр чекизе, сарымсак тапса, онуң бир халтасам болса, еке ези иер» дийдим. Деряның бирхили йүзи ягтылан ялы болды. Йөне әнтек маңа ынанмаяны белли. «Ай, онда-да дугтара бир гөрнәйин-ле» дийип, ойканҗырап отыр. Мен муны гөрдүм-де, «Онда, Деря җан, нобатың етйәнчә, мен саңа бир пал атып берейин» дийдим. Деря-да «Ханы, ат!» дийди. Мен бейләме бакып, җубимдәки гумалаклардан чыкардым-да, хич киме гөркезмән, эшитдирмән, бир затлар хымыр-сымыр этдим-де, соңам «Ай, Деря дост, сениң ягдайың, догруданам...» дийдим. «Нәме, пал эрбет чыкдымы?» дийди. «Ховва, гаты эрбет чыкды, бу дерт сени эдил хәзир алайса-да ахмал» дийдим. Шей диенимден, Деря тарса еринден галды-да, «Эгер сениң палың шейле чыкан

болса, онда маңа хич девем чалмаяр. Себәби сениң палың энтек дүрс чыкан вагты ёк. Йөр, гитдик!» дийди. Анха, шейдип, мен-ә Деряны улы бир дертден гутарандырын – дийип, Мерген палчы гүррүңини гутарды.

Отуранларың бары, арасында Деря-да ичлерини тутуп, гызыл-гыран гүлүшйәрдилер. Шунуң ялы вәши гүррүңлер, гечмишиң гызыклы ятламалары тоюң хезиллигини артдырып, вагтың нәхили гечйәнинем дуйдурданокды. Гоңшы-голамлар гайдышса-да, дашдан гелен мыхманлар өзлериниң сүйджи дегишме гүррүңлери билен бир-бирини гүймәп, тә эртире ченли ятмадылар.

Эртеси ирден, агшам той еринде галан мыхманларам, ягшы дилеглер билен, бируджундан өйлерине гайдыпуградылар. Деря-да, Мередем, Мерген палчыдыр Беки багшам Салых билен, Вели агадыр Джемал эдже билен хошлашып, херси өз обаларына тарап ёла дүшдүлер.

Көнелериң «Тоя гаррама ёк» диен сөзүне эерип, дүйн сай-себәп билен тоя гелип билмедиклериңем хәзир тойы гутлап гелип-гидип дуранлары барды. Тоюң ызыны йыгнашдырмага көмеклешмек үчин геленлерем аз дәлди. Хер гелен ем: «Түвелеме, гаты оңат той этдиңиз. Хер киме шу хили той тутмак несип этсин!» дийййәрди. «Худая шүкүр, «Өңүм геленден соңум гелсин» дийип көнелеримиз йөне ерден айтмандырлар. Белки, инди бир бирибар бизе шу эшрети рова гөрсүн-дә!» дийип, Вели ага-да өз дең-душларының янында хәли-шинди бегенчли гайталаярды. Шейле шовхунлы, дабаралы тоя Вели агадыр гарры эджесем бегенмек бегенйәндир велин, йөне Салыхың бегенджини сөз билен суратландырмак мүмкин дәлди. Себәби, перилериң периси ялы болуп, өйүң дулуны безәп отуран Огултәч, мисли, шу он йыллап айрачылык эджирини чекен бу оджага бирибарың эмри билен индерилән бир гудрата меңзешди. Йөне Огултәч өйде узак сүлмүрәп отурмады, өйүң ичлерини сырыпсүпүришдирип, өй ишлери билен гүмра болуберди. Бүтин өмрүне диңе арасса ыхласың хем-де ягшы умытларың үстүнде дуран бу оджага ахырсоңы хакыкы эйәниң геленлигине Салыхың болан бегенджи өлчегсизди. Ол бир ерде отурып билмән, хер әдиминде: «

– Огултәджим! Сен мениң депәмиң тәджи! Мениң эджем джан үчинем, какам джан үчинем йөрите асмандан инен гудрат сен, перилериң периси сен, Огултәджим! – дийип гайталаярды.

Огултәҗиң элиниң деген ери гүл өвсүп, әхли затлар ерли-ерини тапып барярды. Өзүниң шейле өлчегсиз багта ээ боланлыгы үчин, сөйгүлиси Салыха, гайын энесидир гайын атасына миннетдар болмалыдыгына, шонуң үчин, өзүниң бу оҗага җаныны гайгырман хызмат этмелидигине, бу затларың барының диңе сөйги билен сылашыгың мивесидигине Огултәч догры дүшүнйәрди.

Элбетде, бирек-биреги долы танамак үчин эп-эсли вагт, кән сынаглар герек. Йөне, көпленч, кимиң-кимлиги той гүнүниң эртесем айнада гөрнен ялы гөрүнйәр. Тәзе дөрән машгаланың хайсы угурдан, хайсы акым билен гитҗекдиги шол гүнденем билдирип башлаяр.

* * *

Той дабарасындан бәри эййәм бирнәче гүн гечипди. Салых эртир ирден ише чыкып гидишине, агшамлык өе гелйәрди. Дынч гүнлери меллеге гирерди я-да даш-төверееклери оңарыщдырарды.

Шол гүнлериң биринде, Огултәҗиң өйлеринден гарындашларыдыр җоралары чагырыҗы болуп гелдилер.

Элбетде, көне ата-бабадан бәри гелйән түркмен дәбине гөрә, бир ере чыкан гызың ызындан чагырыҗы болуп гелен хоссарларыдыр җоралары онуң янёлдашының нәхили адамлыгыны гөрҗек болуп чалшардылар. Эмма хәзирки гелен мыхманлар Салыхы өңрәкден танаярдылар. Шонуң үчинем, олар бу гезек Салых билен кәнбир гызыкланыбам дурмадылар-да, буларың яшайышлары, даш-төвереклери билен таншып ухрадылар. Олар билесигелиҗилик билен төверееге гөз айлаярдылар. Төверек-дашың хич хили кеми ёкды. Диңе төверекде селеңлешип отуран, бишен керпичден салнан, минара ялы җайларың янында Огултәчлериң пессеҗик җайларының бирхили эгнини гысып дуршы гезе дүртүлйәрди. Йөне шейле-де болса, бу пессеҗик җай өзүниң өзболушлы бир гөрки билен үнси чекйәрди. Бу җайың хәзирки болуп дуршы: «Сиз менден айып-сын этмәң, мен он йыллап дири айрачылыгы герденимде гөтердим, гапымың диңе эртир хем агшам ачылып, галан вагт баглы дуран гүнлерем кән болды, ягыщдыр гар, елдир тупан, гыҗалатдыр гөзяш мениң бар гөркүмем гачырды... Йөне, худая шүкүр, ене мен сана гошулдым, ене бирибар өзүниң рехнет нуруны бизиң үстүмизе эчилди. Перилериң периси гелип маңа ээ болды. Мен әхли гөрен гөргүлерими бу гүн «гөрдүм» диемок, гайтам, «Эдениңе

шукур» диййәрин» диййән ялыды. Бу ышарат Огултәчлериң өйлериңден гелен гарындашларыдыр җораларының гөвнуни гөтерипди. Хер бир зенан машгала гелен еринде саг-аман ерләп, гоңшы-голама, даш-төверәге «түвелеме» дийдирсе, шол баран ериниң оды билен гирип - күли билен чыкса, җан саглыгы билен агзыбирлик, юрт парахатчылыгы болса, ынсана, ине, шу затлардан, шу багтдан башга нәме герек! Бу өйде хут шейле дурмушың бардыгына Огултәҗиң гарындашлары бада-бат гөз етирдилер. Шонуң үчинем, буҗагаз пессеҗик, самансуваг билен суваланҗа җайың төверекдәки минара ялы җайларың арасында эгнини гысып дуршы инди кәнбир гөзеде дүртүленокды.

Чагырыҗы мыхманлар гөвнүгалкынма билен өз обаларына ъградылар. Огултәҗем гайын энесидир гайын атасының, сөйгүли адамсы Салыхың җан саглыгыны дилег эдип, өйүң ишлерине гүмра болуберди.

Бир өе тәзе гелин гелсе, төверек-дашдан билесигелиҗилик билен мыхманчылыга гелйәнем аз боланок. Ине, бир гүнем, шу обада яшаян, Аҗап атлы бир севдегар гелин Огултәҗиң янына гелди. Ол хем-ә өзүниң ненеңси абрайлы, ишбашарҗаң гелиндигини, хем-де сатмак үчин айлап йөрен бөлек-бүчек матадыр яглыкларыны гөркезмәге гелипди. Аҗап гелин гетирен затларыны гөркезишдирен болуп, дерревем месавы гүррүң ачмага чалышды:

– Түвелеме, түвелеме, Огултәч! Дашыңыздан гуванып отурандырыс биз-ә. Менем гүнде бир яныңыза гелейин, ягдайларыңызы сорайын диййән-де, хич элим дегмеди. Ине, шу гүнем йүзугра «Гел, тәзе гелнимиз билен бир ичгин таншайын хем герек-ярак затлары болса эшидейин, гөркезишдирейин» дийдим-де, совлайдым...

Огултәч докмәделик билен:

– Таңрыялкасын, гоңшы, хәзир-ә хич зат герек дәл – дийип-дийменкә, Аҗап гелин ене-де сөзе башлады:

– Огултәч, сен эййәм энче гүнден бәри, шол өй иши билен башагай болуп, дашарык чыкман отырсың. Сен бейле этсең, тиз гаррарсың. Ынха, ислесең, мен сени өзүм билен оба, сөвда-сатыга айлайын. Сөвданы өвренсең, зыяны дегмез. Сатува герек затлары болса нәче дийсең мен саңа тапып берерин.

Огултәч Аҗап гелниң айлавлы сөзлерине өзүни майыл этмеди. Ол:

– Гоңшы, сылаг-хорматыңыз үчин көп саг болуң, йене мен сөвдагәрлиги, онда-да аял-гызларың, яш гелиндир

гарташан аялларың яшмага букулып севда-сатыг эдип йөрмесини халамок. Онсоңам, мен бейле иш этсем, Салых маңа нәме диер – дийди.

Ажап гелнө-де Огултәжиң шейлерәк сөзлери герекди:

– Вий, Огултәжиң айдяныны, Салых маңа нәме диер дийип, оны бир хонданбәрси этдиң-ле, гыз!

Огултәч гоңшы сылашыгыны элден бермеди:

– Ажап гелнөже! Мен севда-сатыгы халамок, адамым Салыхы болса чын йүрекден сөййәрин!

– Вах, адамсыны эрбет гөрйән бармы, гыз! Йене эркек адамдыр-да. Булара сен-сен дийип, ищден геленде авулыгыны еңүнде гойсаң, башга нәме герек...

Огултәжиң сабыр кәсеси долды, ол ичинден: «Ятаның үстүне туран гелмесин» диенлери чын экен. Худайым, мениң гөвнүме бир гиңлик беревери!» дийип, Ажап гелниң сезлерине жогап гайтарман, ондан совулжак болды. Йөне Ажап онуң дыммасына өзүче душүнип, енеде көне хеңе башлады:

– Огултәч, онсоңам, түвелеме, сен бир асмандакы айың белеги ялы овадан, той гүни сениң тарыпыңы етирдилер, «Еди гат асмандакы Гулхерем багының Гырнай перисини ядыңа саляр» дийшип. Мен муңа сенденем бетер бегенйән, түвелеме, түвелеме! Йөне сен бир яш, улугыздың, сөйшүп баран огланың болса он йыл түрмеде отурып гелен, өзүңденем он яш говрак улы. Хий, саңа бу затлары озалында дуйдуран адам болмадымы...

Огултәч бу сезе үнсем бермеди, йөне Ажап гелин өзүниң гепи диңленйәндир өйдүп, гүррүңини довам этдирди:

– Огултәч, сениң хич кимден кем ериң ёк, артык болаймасаң, түвелеме, акыл-хушуң еринде, бой-сыратың, герк-гөрмегиң диермиң... Йөне бу болшуңа геркденем дынарсың – гөрмекденем, диңе сүйжүже жаныңы ода атаның галар. Ынха, несип болса, мен эртир гайракы Гоңур обамыза севда-сатыга гидип гелжек. Гел, билеже гидели, говы севдагәр жораларым бар, олар билен танышдырайын – дийип, ол Огултәже хас ичгинсирәп уграды.

Огултәч геп алып галмады:

– Гоңшы! Ажап гелнеже! Сиз мени багышлаң, мен сизе бир зат айдайын. Догры, мениң сөйүп баран адамым өзүмден он, он ики яш улы, өзем он йыл түрмеде отурып гелен. Йөне ез аялларының яшмагыны

башына орадып, сөвда-сатыкдан гөзлерини ачдырман, эденлерине хай дийип билмән йөрен биртопар эркексумаклардан, ол-а он йыл түрмеде отуран экен, бүтин өмрүни түрмеде гечиренем болса, Салых сизиң әр диййәнлериңизден көн говудыр. Онсоңам, Аҗап гелнеҗе, сиз менден гаты гөрмәң, мен сизе ене бир зат айдайын – дийип, Огултәч сөзүни довам этдирди. – Гыз-гелин, аял, эне диймеклик – ол бир вепадар, оҗагың эеси диймекликдир, олар бүтин яшайшың башлангыҗыны дөредйән арасса, пәк ниетли перищделер болмалыдырлар. Йөне, гынансагам, хайсы бир оба барсаңам, я-да базар гүни базара сер салсаңам, әхли алып-сатарларың яш гызлардыр-у-яш гелинлердигине, гарры энелердигине небсиң-җаның агыряр. «Ханы, ол яш гызларың акыллыбашлы эҗелери-какалары ёкмука?» диениңи, яш гелинлерем герениңде, «Ханы, оларың сөйгүли әрсумаклары?», гарры энелери гөрениңде, «Ханы, оларың янёлдашлары я-да ар-намыслы огул-гызлары?» диениңи дуйман галярсың. Мениң «Салых нәме диер?» диййәнимем шонуң учин. Онуң нәме дийҗегини мен сораманам билйән, о-да хут мениң диенлерими айдар. Өзүмиң-ә өңденем пикирим шейле, яңкы дийилйән аял-гызларам, оларың әрсумакларынам өмрүме халаман гечдим. Йөне, худая шүкүр, ыхласыма гөрә, Салых җана душурды. Он йыл түрмеде отуранам болса, «Бир языкдан әр өлмез» дийипдирлер. Салыхың шу гүнки ынсап арассалыгыны, пәк сөйгүсини мен хич байлык билен чалшып билҗек дәл.

Өзи ялы бирнәче еңилкелле гыз-гелниң башыны-гөзүни айламага өкделәнем болса, бу ерде палтасы даша деген Аҗап гелин Огултәҗиң янындан лапыкеч болуп чыкып гитди.

Агшамара Салых ищден геленде, Огултәч оны шол өңки гүлер йүзи билен гаршылады. Шу гүнки Аҗап билен болан гүррүңлери болса оңа айдып, келлесини агыртҗак болубам дурмады. Дүнйәден, гелнинден, машгаласындан, өзүниң гиҗем болса чүвен ыкбалындан гөвнүхош Салых элини ювуп, сачагың башына гечди. Өй-ичерилер эййәм гүл ялы сырылып-сүпүрилги, чай демленги, нахар гуюлмана тайяр. Гарры энедир гарры атаның болса өңлерине эййәм чай-нахар әберилипдир.

Бу дүзгүн гүнде гайталанып дурды. Агзыбир, ыхласлы оҗага Огултәҗиң аягы дүшүпди. Ики гаррының он йыллап дөзен дири айрачылыгы, бу гүнки сүйҗи,

эшретли дурмушда, бир гүнем болмадык ялы дуюлярды. Ил ичинде диңе «Түвелеме, Салыхың гелни ялы гелин хер бир машгала миессер этсин-дә, хернә, худайым!» дийлип, дилеглер эдилерди. Кәбир агзыбошлардыр Ажап гелин ялы башына гиден сөвдагәрлер болса «Хамана, башга әр тапылмажак ялы, түрмеден гелене-де бир дурмуша чыкылжак экен» дийишйәрдилер. Йөне бейле геплери Огултәч илкинжи гезек эшитмели дәлди, олара өңем, хәзирем гулак асыбам дуранокды. Огултәч гепе-гүррүңе гулак габардян болса, ол энтек гызка-да, дайзасы өйлерине гелип, эжесиниң-какасының янында, гөр, нәче гезеклер эңеклешип гидипди. Эмма бу гаршылыкларың барысыны Огултәжиң хем-де Салыхың бир-бирине болан пәк сөйгүси еңип гечипди. Шейле сынагдан саг-аман гечен ынсан сөйгүси үчин болса индики болгусыз геплерден, гыбатлардан ховп ёкды.

Огултәч эййәм бир айдан говрак вагт бәри гайын өйлериндеди. Көне дәп-дессурлара гөрә, бир ай – кырк гүн төвереги геченден соң, тәзе гелен гелин гайтарма болуп атасы өйуне гайдарды. Эмма Огултәч бир гүн адамсы Салыха гарап:

– Салых, мен гелелим бәри эййәм кырк гүн төвереги гечипдир, мениң хачан атам ейүмизе гайтарма болуп гитжегими, бизиң хеммәмизденем бетер, төверегимиздәки гоңшулар, гыз-гелинлерем сорашып дурлар велин, мен-ә, эзизим, сен оңласаң, гаррыларымыз гаршы гелмесе, гайтарма ады билен атам өйүмизе гитмекчем дәл. Өзум-ә шу яш гызларың зол «Атам өйүмизе әкидиң» дийип, гелин болуп гелен ерине азар берип йөрмелерини халамок. Гыз машгала киши машгаласы боляр, шонуң учинем ол баран ери билен болса говудыр. Сен гаршы гелмесең, вагт тапсаң, өзүң билен билеже өйүмизе бир гүнлүк гидип геләели – дийди.

– Огултәч, мәхрибаным, сен нәме дийсең, шолам болар!

Эртеси Салых сөйгүлисиниң сөзүни эжеси-какасы билен маслахатлашды-да, оларың разылыгыны алып, Огултәч билен билеликде гайын обаларына тарап ёла дүшди.

Бу оба – Салыхы Огултәч билен сөйги әлеминде душуран оба. Бу оба – Салыхың он йыллап түрмеде дөврүниң иң соңкы гүнлерини жемлән обасы. Бу оба – Огултәчлериң обасы.

Салых гич өйләнлер сөйгүлиси Огултәч билен гайын өйлерине гелди. Огултәҗиң какасы еке гызы билен гиевисини гөренде, бегенҗинден яңа тас гуш болуп учупды. Ол деррев мал өлдурип, сөвүш этди. Бада-бат нахар атарылып, гоңшы-голамларам чагырылды.

Агшам гичден соң, Салых езуни бирхили ядав дуюп, өзи үчин язылып гойлан дүшеге гечди.

Геленлериң бары гайдышып, төвереги үмсүмлигиң пири – укы өз элине алып башлапды. Салых нәхили иркиленини дуйман галды. Шол вагт, эгни ак геймли бир адам гелип, онуң гашында чекди:

– Мен сениң дайың болмалы... Сениң Салых адыңы мениң өзүм дакыпдым. Бу ат – мениң урушда вепат болан эдермен достумың ады. Бу ат эбедилик яшамалыдыр, себәби мен ез гуҗагымда, душман гүллесинден вепат болан достумың янында касам эдипдим. Салых дийлен ат бу гүн сениң адың, сен хем бу ады оглуңа, оглуң оглуна гечирмелисиң... Шонда мен ез габрымда рухы абат болуп ятарын... Йөне саңа ат даканым үчин вада берлен халат-серпайы, шол гырмызы доны ятладяндыр дийип пикир эдәймәң. Ёк, маңа хич хили халат-серпай герек дәл. Сен шу белент ады, мениң хатырам үчин, белентлигине сакласаң, шол мениң үчин бахасына етип болмаҗак серпайдыр, хеззет-хорматдыр...

Бирденем, җахан йүзи җув-ак болуп гитди-де, төвереги ене үмсүмлик гаплап алды. Салых, гара басан ялы, тисгинип оянды. Бирсалымдан соң, яңкы гөрен затларының дүйщдугини хакыдасына айлады, өзүне Салых адыны дакан дайысы хакда эҗесиниң берен гүррүңини ятлады. Ол ичинден өз-өзүне: «Эй, бихепбе Салых, сен бир ат йитирен, адына ыснат гетирен йигит экениң. Илки сөз берме, эгер сөз бердиңми – ызында дурарлар ахырын!» дийди...

Эртеси ир билен, Салых агшамкы гөрен дүйшүни Огултәҗө айдып берди. Огултәч бирсалым оюрганып отурды-да:

– Мениңем ядымда, Салых, хеммеси ядымда! – дийди. – Несип болса, дайың арзувларыны, максат-мырадыны хөкман ерине етирерис.

Гун гушлукдан агансоң, ики яш чатынҗа бу мәхрибан өйден ак пата алып, бейлеки өйлерине тарап уградылар. Ёлда, машын дуралгасына тарап йөрәп баряркалар, Салых бирден сакга дурды:

– Огултәч, сейгүлим! Ине, шу ер шол гиҗе сен
тракторың отланман ятан, мең болса багтымың оян
ери. Мениң саңа илкинҗи гезек габат гелен ери
Икимизиң бир-биримизе тарап әдимлеримизиң илкин
башланан ери...

Огултәч эда билен йылгырып, башыны атды:

– Хеммеси ядымда, Салых!

Шейде-шейде, гечен гүнлери ятлап барышларын
булар машын дуралгасына етдилер. Аз салымдан бол
ёлагчы машыны яш чатынҗалары өз угурларына тар
алып гитди.

Агшамарарак, саг-аман өйлерине доланып гелен ба
ларына, гаррылары билен саламлашып, саглыклары
сорадылар-да, Салых-а мал-гара от-сув бермек бил
болды, Огултәҗем чай-нахарың угруна чыкды.

Агшамлык, нахар башында, Салых әз гөрен дүйшү
эҗесине-де гүррүң берди хем-де, макул билселер, б
гырмызы доны алып, дайыларыныңка гитҗекдиги
яңзытды. Гарры эне оглуның дөвлетли маслаха
ятланына бегенип;

– Индики хепдәниң учунҗи гүни, хемме зада сәх
говы гүндүр, анха, шо гүн гелниңем ал-да, биле
гидәйиң – дийип, ругсат берди.

Салых вагт йитирмән, эртеси базара чыкды-да, ке
деси ерликли душен, оңат бир гырмызы дон сатын ал
Сәхетли гүн геленде-де, Огултәч билен, ниредес
дайымларың обасы дийип ёла дүшди. Йөне ёла дүшс
де дүшди велин, уграмазының өң яны, дайыларын
обасының долы салгыны эҗесинден җикме-җик сор
дурмага Салых чекинди. Эҗеси бирден «Вий, оглу
шонам билеңокмы?» дийсе, Огултәҗиң янында утанма
боларын өйтди. Йөне Салых сораянда-да, көп йыллард
бәри гарындаш аралыгында гатнав-гатнашык болманс
эҗесем ол обаны долы салгы берип билҗекми – би
межекми – о-да белли дәлди. Ине, шу пикирем Салы
җикме-җик сораглардан саклады. Адамың башына аг
гүн дүшенде, онуң ёлуна ыкбал йитгилери бил
шовсузлык кесе боланда, ондан гарындашдыр дос
ярларам чеке дурмага чалышян ялы. Бу, белки, бей
дәл болса-да дәлдир, йөне адам пахыр чиг сүйт эме
соң, кеп ерде кән затлар догры болса-болмаса-д
шейледир өйдәййәр. Йөне Салыхың энтек яш вагтлар
какасы деңли-дережели ищде ишлейәркә, булар
өйлерине гарындашдыр дост-ярларам, чала танышлар

гүнде-гүнаша мыхманчылыга гелер дурарды, хер гүн буларың газанында дүрли-дүмен нахарлар бишерди. Гараз, хеммелерем сүйҗүлик билен гатнашык сакларды-лар. Эмма пелегиң чархы терсине айланып, Салыхы ыкбал айрачылыгына сезевар эдип, оны зындана ташлан гүнүнден башлап, бу оҗакдан гелим-гидим сайпаллап ограды. Илки-илкилер, «Йуз отдан ыссы» диенлерине эерип, бирлән-икилән доган-гарындаш, таныш-билиш «Шөйле болайыпмыш, ол-а болмандыр» дийип геленем болса, соңабака бу гапының ягшыдан-ямандан ачыла-ныны ики гарры гөрмәнди...

«Сорап – Кәбәни тапанмышлар» дийлени догры экен. Салых Огултәч билен эртирки өйден чыкышына, сорап-идәп, агшамара дайысының ейлерини тапып барды. Улы болмадык буҗагаз обаның демиргазык-гүнортасында ерлешен пессеҗик җайың дуркы энче йыллап идег гарасыны гөрмедиге меңзейәрди. Җайың ичинде-де екеҗе гарры өз ишҗагазлары билен гүмра болуп отуран экен. Салых салам берип, босагадан әтләнде, хәлки гарры эне кимиң мыхман геленини бада-бат аңшырыбам, танабам билмеди. Салых шөйле болҗагынам билйәрди. Гарры эне-де, алейик алан бадына, түркмен гөнүмеллиги билен гөнүләп дилленди:

– Худая шүкүр, отырыс, оглум! Йөне мен сизи танап билмедим.

– Эне, мен Салых, менем сизиң бир оглуңыз, янымда болса гелним Огултәч бар.

Огултәч эдеп билен:

– Эне җан, саг-гуругун отырмысыңыз? – дийип, энәниң янына барып гөрушди.

Салых ене гүрледи:

– Эне, мен Вели аганың оглы Салых. Биз йөрите сизи, дайымларың өйүни гөрмәге гелдик. Мен догламда, дайым маңа өз сөвещдеш достуның адыны дакан экен. Мунуң үчин мен дайымдан өмүрлик миннетдар. Йөне шу гүне ченли өз миннетдарлыгымы айтмага хем дайымың шу сөрпайыны гетирип эгнине япмага менде мүмкинчи-лик болмады... – Салых сәгинди-де, ювдунҗырап, ене сөзүни довам этдирди. – Ынха, индем, несип этдигин-ден, шу гүн сизө Огултәч билен биле мыхманчылыга гелдик, дайыма ниетленен шол гырмызы донам алып гелдик.

Гарры эне нуры өчен, көрҗүмек гөзлерини төверегине айлады, аз салым хич зат геплемән, нәмедир бир

затлары ятлаян ялы, пикире чүмди, бирденем, гөзлеринден чыгҗарып чыкан яшҗагазы яглыгының уҗы билен чаларак сүпүришдирип, сөзе башлады:

– Оглум, Салых җан, мен инди сени танаян, дайың пахыр сени эртир-агшам ятларды, сениң шум тәлейиң гирдабына дүшениңе гынаныл, хич чәре эдип билмейәнине-де өртенип отурарды, диңе бирибардан саңа говы дилеглер эдерди... О пахырыңам дүнйәден гайданына инди секиз йыл дагы болды. Дайың пахыр дирикә, даявка, сизиң биленем гатнашык говуды. Соң, шол урушда алан яраларам дайың яныны ере бердирди, яралары азар яманыны берди. Көп вагтлап өйде, еринден галып билмән ятды. Шонданам гитди. Онуң арадан чыкан хабарынам, догрусы, бада-бат сизе етирип билмедик. Диренип дуран догандыр иниң, хоссарың болмаса, ким сениң аладаңы эдип ылгаҗак... – дийип, гарры эне өзүниң халы гачан сүңңүне эрк эдип билмән, ене гөзлерине яш айлады.

Салых хич зат геплемән, ере середип отырды. Огултәҗиңем шол бир отурышыды. Аз салымдан гарры энәниң өзи Огултәҗе гарап:

– Гызым, өзүң чай гоюп, нахар атарышдырай! – дийди. – Салых җан, сенем ички җая геч-де, аркайын отур. Ёлданам ядап геленсиңиз.

Эмма Салых хәзир дынч алмак хакда пикир эденокды. Ол гүрруңи нәмеден башлаҗагыны билмән, аз салым отурды-да, дилленди:

– Эне, биз бу гүн сизиң яныңызда болмакчы, эртир болса, ругсат берсеңиз, мен Огултәч билен биле гонамчылыга гидип, бизиң өйүмизиң дайыма ниетлән гырмызы донунам онуң янына элтип, аят-төвир этмекчи... Мен өз адым билен багланышыклы гечмиши эҗемден эшиделим бәри, хер гүн өзуме ыхлас эдип, дайым билен бир душсам, онуң маңа дакан ады үчин миннетдарлыгымы бир айтсам дийип арзув эдердим. Эмма шум тәлей маңа дайым билен душмага, бирек-биреге гуванмага мүмкинчилик бермеди. Йөне дайым пахырың өзи болмаса-да, өчмез рухы бар, белки, ол мениң идәп геленими эййәм билйәндир, белки, онуң рухы хәзир бизи герүп отурандыр... – Салых сөзуне дынгы берди-де, өз билйән аятларыны окап үграды. Эл галдырансоң, дайысының рухуның шат болмагыны, галанларың җанларының саг болмагыны дилег этди. Огултәч болса эййәм чай демлешдирип, сачак башына гетиришдирипди.

Эртеси ирден Салыхдыр Огултэч обадан бир яшулы-нам янларына алып, обаның четинде өрлешен гонамчы-лыга бардылар.

Гонамчылыгың бир четинден баранларында, Салых дайысының обаларының тутян мейданычарак ериң, хол гөзъетимден бәрисиниң хатар-хатар мазар болуп ятаныны гөрүп, аяк чекенини дуйман галды: «Эй, бирибар аллам! Бу нә болдугы? Мазар үстүне мазар, гөр, небир огландыр улы адамлар, гыз-гелиндир чагалар, энелердир гожалар – бары мазар болуп, гум болуп ятырлар. Буларың ичинде тәзе мазарларам бар. Адам пахыр шейдип, өлүп гидиберйәр-ов... Эй, бирибар, булара иман байлыгыны гысганмагын, гой, буларың рухы учмада болсун...»

Шол вагт янындакы яшулы ювашлык билен Салыхың еңинден чекип:

– Мыхман... Мыхман! – дийип пышырдады.

Салых пикирден айңалып, яшулының йүзуне серетди:

– Яшулы, бу мазарлары басгылап, буларың арасында гезмеләп йөрмәли-де, шу ерде отурып, бу ятан мөмин-мусулманларың барының рухуна багыш эдип, аят-тевир окалы.

Яшулы макуллайжы әхеңде башыны атды-да, [illegible] отурды, Салых, ондан ызракда Огултәҗем дызларыны эпдилер.

Аят окаландан соң, Салыхам пышырдап:

– Эй, бирибар аллам, сиз мениң өмүрбойы эдип гелен арзувымы, ыхласымы шу гүн шу гонамчылыкда кабул эдиң. Шу бенделериң арасында мазар болуп ятан дайыма ниетлән шу донумызам кабул болсун, мен муны дайым үчин йөрите гетирип, оны дайымың өйүнде-де гоюп гитмекчи... Ятан ериңиз ягты болсун, дайыжан! Мениң үчин эден аладаларыңыза, говы ниетлер, арзув-лар билен дакан адыңыза мен мыдама миннетдар. Маңа эден ынамыңызы болса мен, несип болса, өдәрин – дийип, элини тәзеден йүзүне сылды. Ене яшулының ызына дүшүп, оба доландылар.

Салых гетирен донуны дайысының өйүнде гоюп, гарры энеден ак пата алды-да, гүнортан төвереклери Огултәч билен өз өйлерине гайтды.

Ёлагчы машынында, Огултәҗиң гапдалында отуран Салых хәзир гүрлемесе-де, йүзүниң ягтылыгы, гөзлериниң нурлулыгы онуң арасса калбындакы галкынмадан сөзсүз хабар берйәрди. Догруданам, Салых шу

вагт эгнинден агыр йүк айрылан ялы, өзүниң агыр бир бергисинден дынан ялы дуйярды.

Салых өйлерине гелип, эҗесидир какасы билен саламлашанда, дайыларының обасындан иберилен саламы говшуранда, өз гаррыларының йүзүндәки макуллайҗылык, хошаллык аламатларыны гөрүп, ичинден хас-да бегенди. Онуң бу дурмушдан эсасы ислеги, максады – гарры атасыдыр эҗесини галан өмүрлеринде разы эдип яшатмакды, ене бир максады – өз Огултәҗини сөйги әлеминде гөрлүп-эшидилмедик дереҗеде сөйүп яшамакды, ене-де – ил-гүнүң алкышыны алып ишлемекди. Огултәҗиңем максады – шу ики гаррыны ынҗытман сакламак, сөйгүли адамсына голтгы-голдав бермекди. Ики гаррының болса эсасы максатлары – екеҗе перзентлериниң агзыбир дурмушына, гелҗекде-де, худай берсе, агтыҗакларына гуваныпяшамакды. Ине, шу максатларың бары бирлешип, бу агзыбир оҗакдакы яшайшың леззетини, сүйҗүлигини хас-да артдырярды. Белки, шонуң үчиндир, инди дашындан середене-де, ичинден гөрене-де бу пессеҗик җай төверекдәки белент ымаратлардан бирҗик-де пес отурмаян ялы, гайтам, олардан хас гелшикли, өзүне чекиҗи ялы дуюлярды.

Бу өй, бу хоҗалык инди деңли-дереҗели, гелим-гидимли, аркалы-дөшли бир галады.

* * *

Томус айларының солтаны болан август айы түркмен үлкесине өзболушлы бир безег берйәр. Мунда тебигат өзүниң адамзат үчин тайынлан эшретлериниң, назныгматларының барыны орта дөкйәр. Онуң бу сахылыгы адамларың ягшы ниетлери, говы арзувлары билен биригенде, бу затлар парахатчылык, агзыбирлик, канагатлылык дуйгусыны хер бир ее, хер бир машгала эчилйәр.

Шәхериң орта гүрпрәгинде ерлешйән колхоз базарының хәзирки дуркы хем шол берекедиң, болчулыгың шаядыды. Ине, бармагыңы гатырак дегирсең тарсылдап ярылҗак болуп дуран, дашы торлы вахарман гавунлар. Өзүниң терлиги, суйҗулиги билен, Теҗениң вахарман гавуны дийип ат алан гавун. Ине-де, гөзүңи докундырян, сарыяг ялы, сары гулабы, гуҗагыңы долдурып дуран ала гарпызлар, хыярдыр помидор, үзүмдир алма, хер хили гөк отлардыр мивелер... «Мегерем, бир ерде үчма бар болса, шо-да болубилсе шунуң ялыдыр» дийип, базарың ичиндәки бу болчулыгы сынлап, айланып йөрен Деря

ичини гепледйәрди. Ол бу ерде хич кими танамаса-да, мисли көп вагтдан бәри шу шәхерде яшап йөрен ялы, бу шәхер, бу адамларыңам көпуси, гөвнуне, таныш, якын ялыды.

Шол узнуксиз гелип-гидип, чар тарапа гаймалашып йөрен адамларың кимсиниң гавун-гарпыз я-да башга бир затлар алып, кимселериң болса хич бир сөвда этмән, ене-де базардан чыкып гидишлерини, кимсәниңем алҗак задының бахасыны ылалашҗак болуп, аркан-йүзин гайдышып, сөвдалашып дурушларыны кесесинден сынламагыңам өзболушлы бир гызыгы бар. Бу затлары сынлап йөрен Деря-да хәзир бирхили гең дуйгыны башдан гечирйәрди. Эмма ол «Бу адамларың болуп йөрүшлери нәхил-ай?» дийип дәл-де, «Гөр, бү мәхелләни! Херси өз аладасы билен, ислән тарапына хайдашып барярлар. «Эйләк гитме, оны алма, муны ийме!» дийҗек ёк. Хер кимиң өз эли – өз якасы. Эйсем, дүнйәде шундан улы багтың ёкдугына, эрканалык-азатлык, саглык, агзыбирлик, юрт парахатчылыгы ялы түкенмез байлыгың хич ерде ёкдугына, хич бир пула сатылмаяндыгына шу адамларың хеммеси дүшүнйәрмикә? Белки, душүнйән дүшүнйәндирем...» дийип, ичини гепледйәрди. Өзуниң аҗы гечмишини гөз өңүне гетирип, бирден-бирден хырчыны дишлейәрди: «Эй, бирибар аллам, сенде екеҗе-де хасапсыз, нәхак зат болмаянлыгына мен шу гун ене-де бир гезек гөз етирдим. Бу эшретлери, бу болчулыгы сен адамзат үчин эчилипсиң. Шу затларың гадырны билмән я канагат этмән, ишгүнүнден сайланҗак болян кәбир башынагиденлере сен дириликде гөз гөркезйәң. Шол башына гиденлериң бири хем, ынха, мендим. Йөне сен ене-де мениң билен дең болмадың, ене-де мени илиме-гүнүме, чагаларыма говшурдың...»

Шол айланып йөршүне, бирден Деряның назары вахарман гавунының улы бир үйшмек болуп дуран еринде отуран пешенели, ак сакгаллы, даявдан суңклек, эгни меле чәкменли яшулуда эгленди. Деря бирхили болуп гитди. Яшулының дуркы, дашракдан сынланында, Деряның какасының дашкы кешбини ядыңа салярды. Деря аяк чекип, яңкы яшулыны өвран-өвран сынлады. «Эй, бирибар аллам... Дашкы кешби, отурышы какам пахыра чалым эдип дур... Өзем бирхили гайгылы, аладалы ялы гөрүнйәр. Бе... дашгынрак гарындашымыззадымыз болаймасын бирден? Ай, ёк, какам пахырың

айтмагына гөрә-хә, бизде кә бир гарындаш болмалы дәл. Ёк-ла...»

Шу вагт Деряның тутуш дүнйәсини гечмишиң ятламалары гаплап алды. Бирденем какасының сөзлери гулагында яңланды:

– Оглум, Деря! Сен, түвелеме, инди оглан-огланҗык дәл, эсе-боя галыпсың. Бизиңем бар гөз-гуванҗымыз сен, сенден башга бизе хоссар чыкҗак, гөз-гулак болҗагам ёк. Мениң өзүмем бир атадан еке галан, йөне худая шүкүр, мен инди өзүми еке дуямок, себәби, ызымда неслимизи довам этдирҗек – сен бар. Шонуң үчинем, сениң маңа догры дүшүнмегиңи ислейән... Хәзир-ә ил-гүн «Түвелеме, пылан агаң оглы ялы оглуң болсады» диййәр. Йөне гөз-дилден бирибарың өзи сакласын. Мен муны гиҗе-гүндиз, хер намазымда дилег эдйәрин, «Эй, бирибарым, ил-гүнүң ичинде бизем өз пенаңда аман саклагай!» диййәрин. Йөне, Деря, сен догры дүшүн, соңкы вагтларда сениң шу тиркешйән ёлдашларыңы халамок... Онсоңам, «Йигиди достундан тана» дийленем бир дана сөз бардыр. Сен гөвнүңе гетирме – какам мениң дост-ярсыз, гарасөймез бир зат болуп етишмегими ислейәр-ов дийип. Ёк, адама достам герек, дең-душам. Йөне досты танамак герек. Сен болсаң, достларың билен бир чыкып гитсең, ярыгиҗеден бәри өе көвлененңок. Сениң хер гиҗә галып гелен гүнүң эҗең икимиз аркайын ятып, дынч алып билемзок. Биз сениң гезениңи гысганып дурамзок. Йөне херки задың чени-чакы бар. Сен энтек өйленмедик яш оглан, яңы он секиз яшың долды. Бу дүзгүнде сен акылыңа айланмасаң, өзүң-ә бир сандан чыкарсың, бизиңем өмрүмизе палта урарсың... Бизем инди гаррадык, оглум, билимизде өңки кувват ёк, «Сен болмасаң – җәхеннемә» диер ялы, он саны оглумызам ёк, болаянда-да, бейле гелеңсиз дуйгы сениң каканда я эҗеңде болҗак зат дәл. Мениң бу айдянларыма сен шу вагт дүшүнмесеңем, ынха, несип болса, өйленип-илленип, биртопар чагаң атасы болаңдан соң дүшүнерсиң, шо вагт мениң айданларыма хә-де диерсиң, йөне гич болар, оглум! Шонуң үчинем, сен иш-ищден гечип, «Инди гич!» дийилйән дереҗә етмәнкәң, саклан, ойлан! Илки билен-ә, вагтрагында өе доланҗак бол...»

Деряның гулаклары шаңлап гитди, ол тисгинип, өзүне гелди. Гөрсе, базарың эдил ортасында дикилгазык болуп дур. Хәлки яшулам өңки еринде, гавун сатып отыр. Онуң

кешби, эпей гөрнүши өне-де Деряның назарыны өзүне чекди. «Бе, аллаҗанларым, ол яшулының янына барып, саламлашайсаммыкам?!» дийип, Деря ичини геплетди. Эмма, өз пикирине эерип, яшула тарап әтләймәге ол, нәме үчиндир, айгыт эдип билмеди.

Эсли вагт геченден соң, Деря базардан чыкып, өе тарап йөрәп уграды. Шәхер ичинде ёлагчы автобуслары кәнем болса, онуң хәзир пыяда йөрәси гелйәрди. Шәхер яшайшының ичине ол тәзерәк гиренем болса, оба билен шәхериң арасында ер билен гөк ялы тапавудың бардыгына әййәм аньк гөз етирипди. Обада яшасаң, ишден соң мал-гара серетмели, одун-чөп тайярламалы, гараз, ишден гелип енеише гиришибермели. Шейдип, даңың нәхили атып, гүнүң нәхили батанам билдиренок. обаның гиҗеси билен гүндизи бир-бирине гошулышып гидйәр. Эмма шәхер дузгүни, мунуң терсине, ишден геленсоң, дашарык чыкыбам билмән, диңе пенҗиреден әлем йүзүне сын эдип, ичиңи хүмледип отурмалы. Эртирем ирден туруп, белли вагтда ише бармалы. Шейлеликде, гиҗе билен гүндизиң арасына пугта серхет чекилги. «Мыдама шәхерде яшап йөренлер үчин бу, белки, бейле-де дәлдир, себәби, олар өйлерине геленсоңам ишсиз отурян дәлдирлер. Элбетде, соңабака маңа-да ишден соң гүйменере бир гүйменҗе тапылса тапылар, йөне эдил шу гүнүң ягдай-а шейлерәк» дийип, Деря ичини гепледип баршына, яшаян ерине етенинем дуйман галды.

Сона әййәм чай-нахарыны тайын эдип, чагаҗыклары билен билеликде, Деря гарашып отыр экен. Сонаның эдәхеди, белки, иң белент адамкәрчиликли тарапларының бири-де шуды – Деря хачан гелсе гелсин, ол дузчөрегини тайын этсе-де, дуз датман, гарашар отурарды. Чагаларам оңа эерерди. Хәзирем шол ягдайы гөрүп, Деря мылайым игенч билен аялына йүзленди:

– Сона җан! Мен әййәм нәче вагтдан бәри сын эдйәрин велин, сен маңа гарашып, чагаларам ач-сувсуз саклаярсың, өңем-ә айдыпдым, сиз маңа гарашмаң-да, ийип-ичибериң ахырын...

– Деря! Сен гелмесең, сен сачагың башында отурмасаң, бизиң-ә бокурдагымызада хич зат геченок. Сен хачан гелсеңем, нәчеде гелсеңем, биз гарашарыс.

Деря нәме дийҗегини билмән, чалаҗа йылгырды-да, элини ювуп, сачак башына гечди, чагаларына лак атып, оларам йылгыртды.

Нахардан соң, Максатҗыкдыр Нәзиҗек икиси китапдепдерлерине, өзара «гүррүңлерине» гүмра болдулар. Деря болса яссыга тирсегини берип, пессай сес билен хәлки гүррүңи довам этдирди:

– Соңа җан! Маңа билдирйән дуйгудашлыгың, арасса, пәк сөйгиң үчин сени худайың өзи ялкасын! Хернә инди бир айрачылыгы башымыза салмасын...

– Деря, бу затларың барысына сен өзүң говы гөз етиренсиң, ине, гөр, гечмишиң нәче ажы ахмырларыны кимлер үчин өз суйҗи җаныңа рова гөрдүң. Инди диңе, ынха, гөзмонҗугы ялы, саңа гарашып отуран ики саны чагаңа хем халдан гачан гаррыҗа эҗеңе небсиң агырсын...

– Сонам! Бу затлары инди маңа ятлатмасаңам, дост ким-душман ким – өзүм сайгарарча болдум. Йөне шонада сен өз маслахатларыңы менден гайгырма, мен диңләрин. Себәби шу үч йыл говрак вагтың ичинде сизден айра яшалан яшайшың нетиҗеси менде саңа болан тәзе бир ынам дөретди. Догра догры диймели, дурмушың көп меселелерине аял чалт хем дүрс дүшүнйән экен. Аял машгала хемме зады аграмлап, еди өлчәп – бир кесйән экен. Шонуң үчинем, шу гүнден шейләк мениң әхли рухы дуркумың өлчегини өзүң өлчәп, өзүң кесерсиң, Сонам!

Сона адамсына җогап гайтарды:

– Ёк, Дерям! Бу оҗагың хоҗайыны сенсиң, сениң айданың мыдама-да ерине етирилер. Гечмишдәки ялңышлар үчин бу гүн сен өзүңи пес тутма, белент башыңы ил ичинде белент тутуп гез, эзизим!

– Сениң айдянларың догры, Сонам! Оҗакда эркегиң өз орны бар, аялыңам өз орны. Йөне эркек адамлар көп ерде бивепалык этмәге ятын болярлар, аҗыны-сүйҗини сайгарман, ерликсиз ерлерде-де отурып-туруп, эртирки гүнүң пикирини этмән йөрен эркеклер аз дәл. Догры, эркек адамларың хеммесине бейле дийип болмаз, йөне көплер шу гүнки гүн шейлерәҗик ынамы газаныпдырлар. Анха, шолар ялы эркеклерден аялың иң эҗизем мертдир дийҗек болян...

Әр-аялың өзара, деңли-дережели гүррүңлери тә ятар вагта ченли довам этди. Гиҗәниң бир вагты Деря ука гитди. Йөне хер гүнки алада, адамларың Деря болан гарайышлары, өң ядыңа-оюңа гелмеҗек пәсгелчиликлер, гечилен дурмуш ёлуның ятламалары Деряны укудака-да сыпдыранокды.

Бу гиҗе Деряның дүйшүне какасы гирди. Бүтин ер йүзүни гаймалашып йөрен акҗа тегмиллер гаплап алан алыды. Ак сакгаллы, узын ак дон гейнен какасы шол акҗа менеклериң арасы билен йөрәп, Деряның янына гелди:

– Оглум, Деря! Сениң гечмишиң, гөр, нәхили гечмиш болды... Мен саңа нәче өвүт-несихатлар берсемем, сениң маңлайыңа дири айрачылык язылан экен. Язгытдан чыкып болмаз. Гой, бу затларың инди гечдиги болсун, оглум! Йөне сен хич вагт өзүңи гайгы-гама батырма, какам менден нәразыдыр дийип. Мен сенден разыдырын, оглум! Гайтам, сен мени багышла, мен саңа етерликли, герекли тербийәни вагтында берип билмәндирин. Мениң саңа яшлыгыңда эден дөзмезчилигим соң сени көп мушакгатлыкларың үстүнден элтди... Йөне муңа-да шүкүр! Биз өңем сени кән гезеклер йитирип тапдык, оглум... Бир гезек, сен яңы он яшлыҗа огланкаң, обамызда, улы ёлуң гырасында сени ат депипди. Билмедим шонда нәче дишиң дөкүленини велин, сени шонда худайың бизе гайтарып беренә чын... Соң он уч яшларыңдакаң, сен гарахасса кеселине учрадың, кән вагт ятдың айңалман. Онда-да, гараз, дири галдың... Бу затларың хич бири, белки, сениң ядыңа-да душйән дәлдир. Йөне, ынха, шу вака велин ядыңда болса герек, сен о вагтлар эййәм эсе-боя галыпдың. Сен шонда улы бир сувуң ортарасында аякларың дамары чекип, гарк болупдың. Мунда-да, бирибарың ялкамагы билен, бир гечип барян нәтаныш бенде сени халас эден экен. Ине, шунда-да бирибар сени бизе, гөр, нәчинҗи гезек гайтарып берипди. Ынха, иң соңунда-да сен өз гелеңсизлигиң, чалбейнилигиң билен, төверегиңдәки ёлдашларыңы танаман, ил-гүнүңден үзңе душүп, небир яш өмрүңи бендилиге рова гөрдүң... Йөне, худая шүкүр, «Азашан ызыны тапса – ягшы» дийипдирлер, сен сагаман ызыңы тапдың, бу-да бирибарың сени ене гайдып бердигидир. «Мерт өзүнден гөрер, намарт – ёлдашдан» дийлени бардыр. Мен сениң мертлигиңе ынанян, өз тәлей йитгиңи хич хачан ил-гүнден, ёлдашларындан гөрмейәниңи билйәрин... Ене-де бир зат. Сен түрмедекәң, мен агыр хасса болуп, ярамаан кән ятдым. Саңа кән гаращдым, «Бирибар аллам, Деря җан гелйәнчә, мениң аманат җанымы өз эркиме гой!» дийип, ярадана кән ялбардым. Эмма кысмат язгыт билен биле геленде, онуң өңүнде дуруп билҗек зат ёк экен. Мен иң

соңкы демиме ченли бирибардан сениң жаның саг болуп, саг-аман чагаларыңа говушмагыңы дилег эдип ятдым... Ене бир зат ядыма дүшди. Оен о вагтлар ёкары окувдадың. Мениң гөзүме гарасув инип, зерур операция этдирмели болупды. Шонда мен сени окувыңдан үзңе гоймайын дийип, саңа айтман гөзүми операция этдирипдим. Йөне сен, билмедим, нireден, нәхили эшидипсиң, операциядан үч гүн гечменсоң яныма етип гелдиң. Мен шо вагт гөзүм саргылы ятамсоң, сениң диңе сесиңи эшидип, ичимден дидарыңа гуваныp оңдум. Ата дийлен, гөзи хич зат гөрмесе-де, өз оглуның кешбини гөрүп билйән экен. Мен хәли-хәзирлерем сени гөрйән, оглум! Түрмеден чыкып, ез ожагыңа ээ боландан соңам көп адамларың саңа пәсгел берип үгрындыкларынам билйән. Саңа ишем бермедилер. Сен мениң достларымың янынада боюн буруп, көмек сорап барыпдың. Олар көмек этҗекдилер, йөне ене пәсгел беренлер тапылды... Нәмучиндир. азгын көпелди, оглум... Йөне көпүң ичинде говы адамларам кәндир. Сен хич заты гайгы-алада этмегин, несип болса, сениң ёлуң акдыр. Йөне арасса ыхласыңы элмыдама арасса-пәк саклагын, шонда сен җемгыетде хемише өз орнуңы сакларсың. Мениң саңа ене айтҗак затларым кән, себәби мен өңлер саңа нәче өвүт-несихатлар берсем-де, сен яшлык этдиң – диңлемедиң, диңлесеңем – дүшүнмедиң. Инди, ынха, айдылан гепден маны аларча дережә етипсиң... Мен муны сенден өйке-кине эдип айтдыгым дәл. Ата билен оглуң арасында пайлашмаз ялы дава, дүшүнишмез ялы геп болуп билмез. Мен о вагтлар сениң огланлык эдйәниңе дүшүнсем-де, өз-өзүме шунча басалык берсем-де, кәбир болушларың мениң халыс лапымы кеч эдйәрди. Ядыңа дүшсе, бир гиҗе сен вагты билен гара бермедиң, ярыгиҗә ченли сени төверекден гөзледик, эмма, сен хич ерден тапылмадың. Өйде гыз җигилериңдир эҗең, гоңшы-голамларам кирпиклерини гатман отырдылар. Ине, даңданлар сен өзуң ялы биртопар оглан билен тиркешип бир ерден-ә гелдиң. Йөне нәмучиндир сен шуң ялыда мениң билен геплешмездиң, көпленҗ-ә бир зат айтҗак болсаң, эҗең үстүнден эшитдирердиң. Сен хернәче ләлик болсаң-да, мениң сең билен гүрлешесим, дердинишесим гелйәрди, көп затлары икичәк отурып айдасым гелйәрди. Эмма гелмездиң. Шол гезегем геләгеде, бир гезеҗик «Багышла, кака!» диймедиң. Шо гүн мен сени эрбет

урдум, гара өйде еке өзүңи гүйлүп ташлапдым... Йөне хер гезек эҗең сениң әхли гүнәңи өз бойнуна алып, мениң гайнап дуран гахар газаныма совуклык гуярды. Бир гезегем, гахарың бадына саңа дийип салан тут чыбыгым шо вагт ара душен эҗеңе дегди. Ана, шонда «Гүнәлиң одуна бигүнә янар» диен накылы ядыма салып, эҗеңден өтүнч сорапдым... Хава-да, гечени ятласаң ятлап отурмалы. Йөне, Деря җан, сен мениң ялы болма-да, өз чагаларың билен ыснышып, хер бир меселәни билеҗе отурып чөзгүн... Инди маңа диңе бир зат герек – о-да сизиң саг-аман яшап, бела-бетерлерден дашда дурмагыңыз... Менем элмыдама сениң, агтыкларымың дашларыны гораҗак боларын!

– Кака... кака җан... – Деряның хопугып гыгырмасына Сона оянды:

– Деря! Деря! Ери, ери... нәме? Басырганярмың? – дийди.

Деря оянды-да, бүс-бүтин дере батан сүңңүни саклап билмейән ялы, өзүниң болуп отурышына хайран галып, хәзирки гөрен затларының орашан дүйщдүгине акыл етирди:

– Сона җан! Какам пахыр дүйшүме гирипдир... Мен элмыдама ахмырлы болуп бу дүнъеден өтүп гитмели болдум. Себәби какам пахыры өлдүрен бизиң гайгымыз болды. Мениң шум маңлайымда түрме диен ыснатгетириҗи язгыт болмадык болса, какам пахыр бу вагт, белки, дирем боларды. Мен бир атаның еке оглы боланам болсам, илиме-гүнүме ыснат гетирен огул болуп етишипдирин... Сона җан, мен сизиңеп гүлер йүзүңизи ере салдым... Чагаҗыкларым, гөр, нәче вагтлап өзи ялы деңдушларының арасында мөн зерарлы эгинлерини гысышып гезипдирлер... Какам пахыра дерек мен өлүп гиден болсам, бу затларың үстүнден барылмаздам...

– Деря җан, хемме зада шүкүр эт, нәшүкүр болма, хер бир зат ерли-еринде болса, оңа етеси нәме бар, йөне муңа-да йүз-де-мүң шүкүр, хер ким өз гезегинде гитсе ягшыдыр... Гайын атам энтек-энтеклер даявды, йөне гайгы-алада, ганым кесел пахыры айңалдырмады-да... Йөне хер бир мусулман бендеси пыгамбер яшыны яшап, дүнъеден өтсе, ол өзүни ахмырлы хасап этмелем дәл. Хернә, худайым, бивагт аҗалдан өзүң сакла-да...

Сонаның җаныгып айдян акыллы сөзлери Деряның йүрегине җүңк болупды. Шонуң үчинем ол өзүниң мәхрибаны Сона өмурлик миннетдарлыгыны, хер бир

әдимде дуйгудашлыгыны билдирйәрди. Ине, хәзирем яңкы гөрен дүйшлериңден аңк болуп, шол затлар хут хакыкатда болуп гечен ялы, какасының ятламаларыны эдил хәзирки гөрүп отурышы – бу хем тебигатың бир гөзе гөрүнмейән хадысаларының бириди. Себәби Деря эдил дүйн базарда дашракдан сынлан, гавун сатып отуран яшулусының өз какасына чалым эдйәнлигини өйдө Сона-да гүррүң берипди. Хут агшамкы нахар башында өз какасы хакындакы ятламалары, орашан дүйш болуп, бу гиҗе Деряның дүйшүнде гөрүнди. Бу затларың көнелеримизиң «Өлә аян – дирә гуман» дийлен сөзлерине догры гелйән затдыгына Деряның акылы етйәрди.

Деря бу дүйшден соң тәзеден уклап билмеди. Ол бу гүн иррәкден туруп, чай-нахар эдинди, ондан соңам ише тарап ёла дүшди.

Деряның илки-илкилер иш еринде хич хили дост-яры, таныш-билши ёкды. Ол бу ерик чөкгүн ыкбалдан соң, көп ерлерде иш берилмән, дост-ярлары йүзлерини өвруп, саламдан даш дурансоңлар, алач тапман, гөчүп гелип, ишө дуран адамды. Шонуң үчинем Деря бу эдарада өзүни шейле тибит, эдеп-экрамлы, хүшгәр алып барярды. Көнелеримизиң «Сүйтде агзы бишен – сувы үфләп ичер» диен дана сөзлери Деряны хер әдимде гошмача хүшгәрлиге меҗбур эдйәрди.

Деря бу гүнем, адатдакысы ялы, өз иш өринде бирто-пар кагыза гүмра болуп отырды. Тәзерәк гелен, геплеме-зек, хич киме, хич гепе гошулман, ез угруна ишләп отуран Деряның болшы төверегиндәки ишгәрлериң үнслерини белли бир дереҗеде өзүне чекйәрди. Көплериң мунуң билен гүрлешеси, ичгинрәк таншасы гелсе-де гөлйәндир, йөне үйтгешик ыкбаллы Деря башардыгындан өзүни көпчүликден үзңерәк саклаҗак болярды. Эмма дурмуш-дурмуш-да, бир җайда хер гүн биле ишләп отурсаң, шу гүн болмаса эртир – бирек-бирек билен геп алышмага, дердинишмәге, себәп, мүмкинчилик дөрейәр.

– «Ынсан сораша-сораша» дийипдирлер – дийип, Деряның янында биле ишлешип йөрен, орта бойлы, сыпайы гейнүвли йигит гүнлериң бир гүни Деря хабар гатды. Бу йигидиң ады Мыратды. Ол ёкары билимли, шу эдарада өңрәкден бәри ишләп йөрен адамды. – Деря, ине, инди сизем эсли вагтдан бәри шу бөлүмде биз билен биле ишләп йөрсүңиз, өзүңизем танадаңзок,

бизденем хич хили танышлык соранзок – дийип, Мырат йылгырды.

– Догры, Мырат, сиз догры айдярсыңыз, мен бир геплемезегем дәл, йөне оба адамлары билен шәхер огланларының дүнйәгарайшы деӊ гелмейән ялы...

– Деря, бу шәхерде яшап йөренлериң көпуси обада өнүп-өсен огланлардыр, сен диңе өзүм оба огланыдырын өйдүп, өзүңи бизден четде саклама!

– Ёк, ёк, Мырат, мен дегшип айдярын. Мениң өзүм өрән шат, сизиң билен бир бөлүмде ишлейәнлигиме! – дийип, Деря Мырада җогап берди.

Эсли вагтдан бәри бирек-бирек билен геп-гүррүң алшып билмән, ичини гепледип йөрен Мырат ене-де Деря йүзленди:

– Деря! Гой, бизиң шу гүнки танышлыгымыз икимиз үчин ага-инилик дережеси болуп, белленилсин. Мениң езүм төҗенли... Теҗенли дийсем, эдил Теҗендир өйдәйме, онуң бирнәче обалары бар, ана, шол обаларың бириңден. Эҗем-какам ёк, өзүмден башга бир иним, бирем гыз җигим бар, өзүмем өйленмедик. Гечен йыл ёкары окув җайыны гутарып, ине, шу ерде ишләп йөршүм.

Деря Мырадың сөзүнден соң өзи хакда нәме гүррүң берҗегини билмән отырды. Сөзүң, танышлыгың гердишине гөрә, өзүң хакда-да геплемели гезегиң гелҗекдиги икучсузды. Ине-де, Мырат гепини соңлап, Деряның йүзүне сораглы гарады:

– Деря! Сизем өзүңизи ичгинрәк таныщдырың!

«Бе, җанларым, мен өзүми нәдип таныщдыраркам... Түрмеде отурып чыкан диерми кәм я-да айтмасаммыкам? Бирден, соң эшитселер... Барыбир, билйәндирлер» – Деря өзүни өрән оңайсыз дуйды... Йөне җогабам бермелиди.

– Мырат! Менем шу шәхере Дарганатадан тәзерәк гөчүп гелдим. Гаррыҗа эҗем, аялым, ики санам чагам бар...

Деря шу җогап билен танышлыгы тамамлап, гүррүңи башга бир угра совҗак болды велин, Мырат ене-де сорагыны довам этдирди:

– Деря, окувы хачан гутардыңыз, ниреде, хайсы институты гутардыңыз?

– Мен сөвда институтыны өңрәк гутарыпдым... Йөне, нәме, ыкбал чолашыкларының хер хили сынагларыны гөрүп гелдим.

Мырат бирбада Деряның җогабына дүшүнип билмеди, ол ене-де гайталап бир затлар сораҗак ялы этди, эмма столуң үстүнде дуран телефон җыңңырдап, Деря үчин оңайсыз ягдайдан сыпалга дөретди. Мырат телефон трубкасыны галдырып, геплешип отырка, Деря-да отагдан бираз салымлык дашары чыкды. Хәзир Деря дашарда ики яна ювашҗа гезмеләп, хер бир сорага-җогаба нәхили чемелешмелидигини пикирленйәрди. Эдил хәзир онуң өзүни шейле аркайын дуясы гелйәрди. Эмма, ханы, сениң диениң хер махал болайярмы нәме... Йөне диңе догры сөзлемелидигине ол дүшүнйәрди. Шоңа гөрә-де, Деря өзи үчин бу сораглары нәче агыр хасап этсе-де, сораланда, догры җогап бермели диен нетиҗәни өз гөвнүне җайлап, ене-де иш ерине доланып гелди. Бу вагт Мырадам өз иш еринде бир затлара гүмра болуп отырды. Деря, ерине гечип отурандан, Мырат ене дилленди:

– Деря, сиз багышлаң, мен яңы догры дүшүнип билмедим...

Деря ене сөзе башлады:

– Мырат, мениң өзүми ил-гүнден чекерәк саклаҗак боляныма себәби – гечмишде, яш деврүмде көп ялңышлыклар гойберип, түрмә дүшдүм, үч йыл говрак түрмеде отурыбам, обама гелдим. Хич ким мени ише алмансоң, алач тапман, шәхере гөчүп гелип, ине-де, сиз билен ишләп йөрүн.

Мырат эдеп-экрамлы, ялыкда көп затлары гөрен оглан болмага чемели, ол Деряның өзүни оңайсызсайып берен гүррүңлерине бирхили болды, дессине Деря гарап:

– Багышлаң, Деря, мен сизе зол совал берип, сизи оңайсыз ягдайда гоюпдырын... Йөне, Деря, сиз бу гечмиш үчин хич өзүңизи йыгра сакламаң, бу затлар дурмушда, илде-гүнде болян затлардыр... Түрмеде отурмаклык айып дәл, айып зат – түрмә дүшеңсоң, ондан саг-аман чыкып билмән, онуң ичинде-де бозгаклык эдип йөрмеклик я-да түрмеден чыкып гелеңсоң хич ерде ишлемән, ене-де бозгаклык этмекликдир дийип дүшүнйәрин өзүм-ә. Онсоңам, «Бир языкдан әр өлмез» дийипдирлер. Сиз инди эртириң аладасыны этмели, ине, бизем яныңызда, нәхили көмек герек болса, чекинмән айдыбермели – дийип, Мырат дуйгудашлык билдирди. Мырадың сөзлерине Деряның дүнйәси гиңәп гиден ялы болды. Себәби Деря үчин иң бир агыр җогап – шу гечени ятлап, «Мен түрмеде болуп гелен» диен сәзи

гайталамакды. Кичиҗик бир яраҗыгыңам битип барян *кесмегини дырмаласаң, ол яра* ене-де тәзеленйәр ахырын. Деря-да хер гүн суйҗи-суйҗи арзувлар билен ише башлаяр велин, шол яраның дырмаланмагы үчин, *гараз*, бир себәп тапыляр. Хич ким хич зат диймедик халатында-да, Деряның гөвнүне, кимдир бири бармагыны чоммалдып, «Халха, шол түрмеде болуп гелен Деря!» дийип гөркезәйҗек ялыды.

Хер хили гүнделик аладалар, эркин яшайыш, төверекде достдур таныш адамларың көпелмеги Деряны тәзече дурмуш, тәзе иш билен барха өвренишдирип барярды. Ол инди өзүниң тәзе досты Мырат билен аркайын гүрлешип, герек еринде Мырада дегерли маслахатлар берйәрди. Гүнлериң биринде Мырат билен Деря иш ерлеринде гүнортанлыгыны биле ийдилер. Шонда Мырат өзүниң гечмишини, дурмуш ягдайыны Деря гүррүң берди:

– Деря, бу дурмушда хер кимиң бирхили ыкбалы, яшайшы бар. Ынха, сен түрмеде болдум дийип өзүңи кемсиндирйәң. Ине, мениңем өзүме етик дердим, хесратым бар... Мениң башыма дүшен гүнлери бирибар хич киме гөркезмесин! – дийип, Мырат улудан демини алды. – Деря, мен саңа илки өзүми таныщдырамда, «Эҗемем, какамам ёк» дийипдим... Бирвагт менем эҗели, какалыдым. Эмма ер йүзүнде учуп йөрен белабетерлер адамзадың башындан иненде, дуйдансыз инер экен. «Адам башы дашдан гаты» дийленем догры экени...

Шол вагт Деря сөзе гошулды:

– Мырат, эсасы зат – җаның саглыгыны, җигилериң саглыгыны диле... Яңы «Эҗемем, какамам ёк» дийдиң велин, мен долы дүшүнмедим. – Ол ене-де бир затлар дийҗек боланда, Мырат сөзе башлады:

– Деря, мениң дурмушым, ине, шейле болды: Мундан бирнәче йыл озал, эҗем билен какам, хәзирки гыз җигим – үч болуп, өз машынларымызда Теҗенден Чәрҗеве, дашгынрак гарындашларымызыңка тоя гидипдилер. Апрель айларының ичлериди. Мениң какамам, эҗемем обамыздакы мекдепде мугаллым болуп ишлейәрдилер. Гыз җигим болса шол вагтлар яңы *алты-еди яшларында*ды. Мен обада, гаррыҗа энемиң янында галыпдым... Билмедим, нәхили боланыны велин, шол гүн мениң үчин, бизиң өйүмиз үчин тәҗи-тагтың *йыкылан гүни болды*. – Мырат бирден гезүне яш айлады, бираз салым гепләп билмән, хашлап демини алып отурды, аз салымдан ене-

де гүррүңини довам этдирди. – Хава, Деря, мен ир билен какам дагыны диңе ураданымы билйән, олар тоя дийип гитдилер... Эмма, намарт пелек... Какам дагы Чәрҗеве етип баряркалар, аңырдан бир улы машын, билмедим, нәхили болуп гелипдир, шол бады билен гелшине-де, бизиң машынымызы мынҗырадып гечип гидипдир. Батлы урғының зарбына, кичиҗик җигим, билмедим, нәхили болуп, хонда зыңлып дүшүпдир. Эҗемдир какам пахырлар болса шол вагт җан берипдир... Улы ёлуң үстүниң гырмызы гандан көл болуп ятаныны гөруп, гыз җигим өзунден гидипдир... Агшамаларды. Нәтаныш, ресми адамларың бирден гапымыздан гирип гелмеги бизиң үчин гарашылмадык ягдай болды. Соңра... гырмызы гана боялан мата доланғы ики саны гөврәни машындан дүшүренлеринде, бизе бар зат аян болупды... Эй, бирибар аллам, бивагт гелен аҗалдан бүтин халкымы, ягшыны-яманы, якыны-яды өзуң өз пенаңда саклавери! Мениң, бизиң хоҗалыгымызың чекен йитгисини хич ким гөрмесин, худайым! – Мырат шу гүррүңлери айдып отырка, онуң рухы дүнйәсинде гопян харасады сөз билен беян эдип я-да язгы билен язып, ынсан аңына ол йитгини аңдырып билерден адам оглы эҗиз гелерди...

Деря Мырадың гүррүңлерини диңләп отурышына, доңуп галыпды. «Бетеринден сакласын» дийип яшулуларың айдяныының йөне өрден дәлдигине шу пурсатда ене бир гезек гез етирип, ол өз гечмишинден надыл болуп йөршүне йуз-де-мүң гезек тоба этди. Йөне ол Мырада эдил хәзир өз дуйгудашлыгыны билдирмәниң оңайыны тапман, диңе саг элини онуң эгнине етирип, чалаҗа гысды. Мырат ене-де, ондан соңкы болан вакалары, өйлеринден ики җеседи табыда мүндурип, гонамчылыга алып гидишлери, улы, агзыбир бир машгаланың яныл дуран отлы оҗагының өмурлик сенши, элмыдама той умыды билен ачылып дуран гапының яс билен япылышы, бүтин оба, тутуш мекдеп болуп, какасыдыр эҗеси пахырларың белли гүнлерини совушлары, соңкы болан көсенчликлер... хакда екән-екән гүррүң берди. Деря шу ерде, илки таншанларында, Мырадың «Шу гүнден бейләк биз бирек-биреге хем ини, хем ага болалы» диймесиниң себәбине дүшүнди. Ол шонда Мырадың сорагларына догры җогап берип билмән яйдананлыгына инди утанды. Өз яныдан, шу гүнден бейләк Мырат үчин ага орнунда дурҗакдыгына сөз

берип, улудан демини алды. Эййэм аракесме вагты тамамланыпды.

Деря агшам ищден геленде, өзүниң биле ишлешйән ёлдашының кеч ыкбалыны Сона-да гынанып гүрруң берди. Соңра икисем дымып, бирибарың адамзат калбына гуян гудратына – эртире болан ынама шүкүр этдилер.

Гүнлер гечип, айлар айланып дурды. Чагалар окува гатнаярды. Оона болса энтек бу ерде ише башламага мүмкинчилик тапып биленокды. Кеч гелен ыкбал Деряларың машгаласына улы бир ургы болуп, онуң ызасы энтек бу өйүң сүңңүнден айрылып гидиберенокды. Сона өзүне иш тапып, адамсына, хоҗалыгына голдав берип билмейәнине ичинден гыйылса-да, кәте-кәте ызыны – обаны күйсесе-де, ят ерде, ят шәхерде шунча йүреги гысса-да, сесини чыкаранокды. Ол Деряның ягдайының энтек-энтеклер еңил дәлдигине, адамсының хениз тәзе ер билен өвренишип билмән көсенйәнлигине говы дүшүнйәрди.

Деря, хакыкатданам, энтек көпчүлиге гошулып гидиберенокды. Гайтам, адамларың уйшуп отурян ерлеринден ол езуни дашракда сакламага чалышярды. Диңе, эли бошрак вагтлары, базарлара сын эдйәрди. Сөвда эдип, гөк-бейлеки алмаса-да, оларың бахаларыны сорашдырып, өз угруна гызыкланарды.

Бу гүнем, ол өңки эндигине гөрә, колхоз базарына айланып, бахалары деңешдирип йөрди. Ине, бир серетсе, шол какасына чалымдаш яшулы ене-де базарда гавун сатып отыр. Деря бу гезек ол яшулының янына барды, гавунлары сынлашдырды, бахасыны сорады. Шол вагтам, яшулының гапдалында гавун сатып отуран башга бир адама Деряның гөзи дүшди, гөренденем, оны танады. Ол – Деря билен бир түрмеде отуран, Бос лакамлы пыядады. Хич ким онуң хакыкы адыны билмезди, билҗегем болуп дурмаздылар, диңе «Бос» дийәййәрдилер. Бос түрмеде болан йыллары, хич бир иш этмезди-де, диңе түрмәниң ичинде майда-чүйде сөвда билен мешгул боларды. Бирден бир зат герек болса, меңми, тирьекми, аракмы – пархы ёк, гараз, говулыкдан башга нәме зерурың болса, Боса хабар эдәймелиди. Ол узак эглемән, ишиңи битирерди. Түрмедәкилериң хеммесем, хатда ресми адамларам Босуң пыссы-пыҗурлыкларындан хабарсыз дәлди. Шондада, оңа «Эдйәниң нәме?» дийип, бадына какып билйән

ёкды. Шонуң үчинем ол түрмеде серкердеди, «Босды». Догрусыны айтсаң, түрмеде «Бос» дийлип атландырылян бир адам болмаса, онда оңа түрме дийип отурасы ишем ёк ялы. Сөбәби биртопар пәлазан огры-җүмрини бир ере үйшүрип, соңам олары тәзеден адам санына салаймак аңсат дәл. Сен өзүңи адамкәрчиликли, гох-галмагалдан, дава-җенҗелден дашракда саклайҗагам болсаң, сениң үстүңе чөвҗәп, хор-хор этҗек болян адамлар көпди. Догры, түрмәниң ичиндәки ягдая җогап берйән ресми адамларам түрмеде ишлейәрди. Йөне түрмәниң ресми дүзгүнинден башга-да, онуң ичиниң өз «кануны», «серкерделери», гизлин «пәлванлары» барды. Өз-өзүне өзүче ат гоюп, дөшлерини ачышып йөрен, гөзлери ичине чөкүшип дуран айылганч адамларам аз дәлди. Анха, шол тетеллилерем небир песпәл огландыр орта яшан адамлары, хатда яшулуларам кәте өз гирдапларына долап алайян вагты болярды. Йөне, эгнини гысып йөрен эҗизлериңем кәте сабыр кәсеси пүре-пүр болуп, улы бир бетбагтчылыгың үстүнден барян халатлары гаты бир сейрек дәлди.

Деря хәзир аз салымың ичинде көп затлары гайтадан гөз өңүне гетирмәге етишди. Ол энтек Бос билен саламлашманка, шу гиден ятламалар Деряның аңында, ары сүрүси ялы, гүвләп гөтерилди. Догры, бирвагт ызда галан түрме яшайшы эдил шу пурсат Деряның ядына дүшмесе-де-дүшмезди велин, бу ерде Босуң габат гелмеги биртопар эҗизи, биртопар кеззапдыр огры-җүмрини гайтадан ятламага оны мәҗбур эдипди. Шол ятламаларың арасында бири, хәзирем ядa дүшенде, Деряның йүрегини җиглетди... «Вах, Алик, Алик... Сен өзүңи, өз мертебәңи горажак болуп, нәче вагт эҗирем чекен экениң велин, еке хем эҗиз болупсың-да... Элбетде, сениң ыкбалың шейлерәк экени...» дийип, ол ичини геплетди.

Алик дийилйән – Чәрҗев шәхеринде доглан, чепиксиҗе, азарсыз-бизарсыз, өз гүнүни өзи гөрүп йөрен рус огланыды. Яңы он секизден гечөнем яшы барды. Ол энтек чагаҗыкка, эҗесидир какасы айрылышып, ол эҗесиниң элинде галяр, ата мәхрини гөрмән улаляр. Эҗесем өзүни тертипли саклап билмән, болгусыз ишлере, ичгә йүз уряр. Чагасына дерекли тербие-де бермәндир, гөз-гулагам болмандыр. Нетиҗеде, Алик яшлыгындан биртопар бозгагың арасына дүшүп, бир гезегем майда огурлыгың үстүнде тутуляр-да, үч йыл азатлыкдан

махрум эдилйәр. Анха, шол Алик түрмә геленде, Готур лакамлы бир дейюс муны дилсиз-агызсыз, ювашҗа оглан дийип, өзүне хызматкәр эдинҗек боляр. Алик бәш-үч гүн онуң хызматында-да боляр. Соң Готурың иңирдиси, азары халыс этинден өтүп, сүңңүне етйәр-де, Алик гүнлериң бир гүни, элинө илен бир арматур кесиндисини аляр-да, яңкы Готурың бөврунден сокяр. Готур бада-бат җан берипдир. Эгер адамчылык канунлары эсасында середилсе, онда, биртопар небир бигүнә, ювашҗа огланларың гаргышына галан Готур ялы харамзаданы өлдүрени үчин, Алиге сагбол айтмалы велин, женаятчылык нукдайназардан аланыңда, харамзаданы өлдүрсеңем, адам өлдүрдигиң боляр-да. Шонуң үчинөм, Алик түрмәниң ичинде суд эдилип, өңки мөхлетиниң үстүне ене он йыл иш кесилди, өзем башга түрмә гечирилди...

Деря Босы гөрүп дурса-да, онуң янына бармага ховлукмады, догрусы, ол хәзир ичинден, муңа душанына пушман этмәнем дуранокды. Йөне Босам эййәм Деряны гөрен экен. Гөрен дессине-де:

– Бо-хо-ов, түвелеме, Деря! Сен нире, бу ерлер ниреxов! Нәме, гезеленҗе-зада гелдиңми? Ханы, геч бәрик, гавун иели! Ине, Ишан ага, мен сизи өз гуллукдашым билен таныщдырайын – дийип, Деряның хәлиден бәри сын эдип гелйән яшулусына тарап элини узатды.

Деря *садалык билен дилленди:*

– Хә... Салавмалейким, Бос!

– Пах, ядыңдан чыкармансың-ов! Салам, салам!

– Өйлөр, чагалар гургунмы?

– Худая шүкүр! Гургундыр, Деря!

– Түвелеме, Теҗен гавуны базара безег берйәр...

– Ховва, Деря... Менем, ынха, Ишан ага гавун сатышян, өзүмизем Теҗенде гоңшы отуряс.

– Ай, Бос, илки саңа гөзүм душенде, геңем гөрдүм-ле, би Бос нире – гавун экип, гавун етищдирме нире дийип...

– Деря, сен бизи танамаян ялы-лай. Гуллукда Бос ады иш эдилип алынмад-а, инди бү ерде ол ады өдәп, хөзирини гөрмели-дә!

– Бос, бу затлар сениң үчин шейле болмагам мүмкин, йөне зәхметден гача дуруп, бу ерде Бос лакамыңы йөретҗек болуп дурмагың гереги ёкмука дийиәрин.

– Ёк, ёк-ла, Деря, сениң-ай, шол өңки болшуң-ай.. Сен шол түрмәниң ичинде-де, дүнйәни еке өзүң алайҗак

ялы, бетон гуймакмыдыр, ене бир затмыдыр – ниреде агыр иш болса, эдер йөрердиң...

– Эсасы абраям шол агыр зәхметде-дә, Бос!

– Пах-ай, Деря, сенем шол бир хеңиңи хәзирем гайталап йөрсүң-ов. Бизе дерек биртопар башлыксумакдыр бейлеки адамлар ишлейәр-ә. Биз бир кын дурмушы гөруп гелен адамлар, инди галан өмрүмизи бир аркайынчылыкда гечирели-дә!

– Ёк, Бос! Эгер биз индиден бейләк ене аңсат ишиң угруна гидип, тәзеден түрмә дүшсек, соң ызымыза гайдып гелмейәс.

– Ай, Деря, түрмә ким дүшсе, шо дүшсүн, биз инди дүшмерис.

– Бос, зәхметден гача дурулса-ха, ёл екедир – диңе шол дашы симли ховла, гөзенекли җая бармалыдыр. Адам диңе өз зәхмети билен адам. Ине, түвелеме, сен гавун сатып отырсың-а, иң болманда, шу хем зәхмет-ә.

– Догры, Деря, сен догры айдярсың, себәби сениң өйүң, чагаларың бар, бизде болса не өй бар – не-де чага...

– Бос, ханы чагалар, гелнеҗем дагы ханы?

– Ай, Деря... Гелнеҗең-ә, мен түрмә гидемсоң, ызымда үч йыл төвереги отурыпдырам велин, соң о-да туруп, әре гидипдир. Чагаларам маңа гаршы өҗүкдирип, «кака» диймез ялы эдипдирлер өйдйән... Өзүм барып гөрәйин дийсемем, олары маңа гөркезмән йөрлер. Менем, нәме, өзүң билйәң, шу затларың аладасы, гайгысы билен, ичимиң янгыҗына, түрмедекәм хич затдан гайтмадым, тиръегинем чекдим, меңинем, бөлекбүчек сөвдасынам этдим. Йөне инди бу ерде меңтиръегини эдемогам, сатамогам. Диңе шу Ишан аганың янында, шуңа гавүн сатышян, иш болса эдесим геленок, ищден бүтинлей элим совапдыр.

– Бос, йигит башы говгалы болса говы, йөне хемме затдан баш чыкармак, кынчылыклары еңип гечмек – ол сениң гайратыңа баглы, сениң өзүң гөрешмели. Догры, дурмуш – кын иш, мундан баш алып чыкаймак аңсадам дәлдир. Эркек үчинем, аял үчинем... Эркеги адам эдйәнем, оны адамчылыкдан, сандан чыкарянам аялдыгына көп кишилер гөз етирендирлер. Йөне, нәмучиндир, бизиң аялларымызың кәси, янёлдашының башына иш дүшенде, өзлериниң вепалылыгыны субут этмәниң ерине, кынчылыга дөз гелип билмән, өзлерини хер хили чаркандаклы ёллара урярлар. Шоңа мен нәче гынанян

велин, нәтҗек-дә, ил ичинде, аялда-да, эркекде-де хер хили хәсиетли адамлар бар-да. Сениң башыңа дүшен гүне-де мен гаты гынанян, Бос...

– Дуйгудашлыгың үчин саг бол, Деря! Бу затларың көпүсине мениң өзүмем гүнәкәр. Догрусыны айтсам, илкә этмесиз иши эдип, түрмә дүшдүм, ол ерде-де Бос дийлен лакамыма өз-өзүм гуванып, биртопар азгының арасында, эртирими алада этмән, гүнүми гечирдим. Инеде, көнелериң «Өлен-ә өлени, гөзүни гарга чокмасы нәме» диенлери болды. Инди бу ящдан соң, аял нирде, өй нирде, чага нирде... Йөне, иллериңки ялы деңлидережели яшайшы гөвнүң ислейәр велин, инди гич-дә. Көпитгөрен адамлар «Ахыр ящда адам саллах-дул галмасын» диййәрдилер велин, шол өрән догры айдылан зат экен. Яшайшың иң сүйҗи дөври, мениң пикиримче, элли яшлардан соң гелмели экен. Хер кимиң огул-гызы етишип, агтыкларына гуванян дөври, дурмушың әхли сынагларындан гечип, ахыр ящда өз башдашың билен икичәк дөвран сүрмели дөврүң... Йөне мен гарамаңлая ол затлар несип этмеди, асла шу дүнйә инелим бәри мен сүйҗүлик дийлен зады гөрмедим, Деря...

Шол вагт Деря Босуң сөзүни бөлди:

– Ёк, Бос, «Өңүм геленден – соңум гелсин» дийипдирлер. Сен өрән ялңышярсың. Онсоңам, аллатагаланың бир гөзе гөрүнмейән, хич ерде язылмаян кануны бар, ана, шол канунда «Хер бир бендәме еди гезек багт берерин, шол еди гезекдәки багты габадында гапып билмесе, онда хер ким өзунден гөрсүн» дийленмиш. Белки, сениң пайыңа дүшйән еди багт – еди сынаг шу гүнден бейләк башланҗакдыр, ол багтлара етмек, ол сынаглардан өтмек сениң өзуңе баглы. Хемме зада гич дийип, ичиңи тутуп, диңе пушман эдип отурсаң, онда ол багта, догруданам, етмерсиң. Шонуң үчинем, сен хәзирки яшыңа, яшайшыңа гараман, саглыгыңа шүкүр эдип, эртириң аладасында болмалы.

Босуң калбындакы толгунманы, өзгеришлиги онуң йүзүнденем аңмак болярды. Ол ичинден «Эй, бирибар аллам, шейле дуйгур адамлары маңа нәме үчин өңрәкден саташдырып, адам ялы сөз алыщдырмадың... Я мениң өзүм гүнәкәрмидим? Шейледир... Деря гаты догры айдяр. худая шүкүр, җаным саг, гепими-сөзүми дүшүндирип билйәрин... Энтек гич дәл» дийип ойланярды. Бос шол дуршуна, хәзирки дуран ериниң базардыгынам уну-

дан ялы, бир тарапа йөрәп гидиберҗек ялы этди-де, бирденем, Деря гарап:

– Деря, сен энтек менден кән кичи, сен мениң оглум хатарындакы адам, йөне сен маңа ене-де бир маслахат бер... Ине, мениң өзүм теҗенли, йөне ол ерде өйүм-өвзарым ёк. Ынха, инди ики йыл төверегидир – шу ерде Ишан агама гавун сатышып, гүнүми гөрйән. Йөне шу шәхерде бир рус аялы бар, өзи менден үч-дөрт яш-а улы, шонуң билен гошумы бирикдирәйсем, ил-гүн нәме диеркә...

Деря җогаба көп гаращдырмады:

– Бос, ил-гүн «Ол-а өзүнем оңаранок, өйсүз-өвзарсыз, нире габат гелсе ятып-туруп йөр түрмеден геленсоң. Оңа шол болшам аз» диенден, гой, «Бос-а өйли-ишикли экени, ол ниреде болса-да, башыны чараҗак!» дийсин. Ил ичинде деңли-дережели, оҗаклы болсаң, хей-де, оңа етеси зат бармы.

Шу сөзден соң Босуң йүзи хас-да ачылды, ол:

– Йөр, дост, әгленмән, тёта Машаныңка баралы! – дийип, Деряның элинден чекди, Ишан ага-да: – А-хов, Ишан ага, сиз гавунлара середиң, биз, ынха, дессине гелерис! – дийип, өңе душүп уграды. Деря-да, өзүни герекледип, «Мен гидип билҗек дәл» дийип дурмады-да, онуң ызына душди.

Босдур Деря икиси тиркешип, колхоз базарының гүнбатар тарапында ерлешен җайларың бирине бардылар. Бос хайдап баршына, җайың үчунҗи гатына чыкды-да, бир гапының җаңыны басды. Ине, гапыдан орта бойлы, йүз-гөзи нурана бир рус аялы гөрүнди-де:

– Гирибериң! – дийди.

Бос ичери гиренден:

– Маша! Иңе, бу йигит бизиң инилеримизиң бири! Шу вагта ченли мен сениң янында той меселесини агзап билмедим, себәби инимиң гелерине гаращдым. Ынха, инимиз Деря-да гелди. Инди маслахат билсеңиз, гелиң, той сәхедини эртире беллэлиң! – дийди.

Маша дайза-да бу теклибе гарашман дурмадык болара чемели, ол:

– Иниңиз Деря оңлаян болса, той тутубирис – дийди-де, ашхана гирип, чай-нахарың угруна чыкмак үчин, гапгачлары алыщдырып уграды. Эмма, Деря оны саклады:

– Маша гелнеҗе, Бос! Өйүңизи-ишигиңизи гөрдүк, таныш болдук, мен инди өйүмизе гидейин. Тоюңыз тоя улашсын!

Бос гүлди-де:

– А-хов, Деря, энтәк мен сен хакда долы маглуматам алмадым-ла, өз аладам билен башагай болуп, сени ятдан чыкардым-ла, хов! – дийди.

Деря:

– Бос, менем шу ере *тәзерәк гөчүп гелдим, энтек* өзбашыма җайым-задым-а ёк. Йөне, несип этсе, җаям, хемме задам болар. Ине, сенем өйли-ишикли боларсың, несип болса, гатнашыберерис – дийди.

Бос Деряның эртирки тоя чагалары билен биле гелмегини хайыш этди. Деря булар билен сагболлашып, чыкып гитди.

Шу гүне ченли, өзи үчин шейле чылшырымлы гөрүнйән меселәни чөзмәге айгыт эдип билмән, ййданып йөрен Бос, шу гүн Деряның душаныны оңатлыга ёрды, онуң билен маслахатлашанына бегенди. Ол хәзир өзүниң күл болуп гечен ярым асырлык өмрүндәки әхли көсенчликлери, кынчылыклары унудып, тәзече яшайша башламага тайярды. Маша-да онуң гөзүне хәзир эдил мекдеп йылларындан бәри сөйгүсини сөйгә гошуп гелйән, арзувлы магшугы, ёк, көп йыллардан бәри бир яссыгы деӊ пайлашып, яшашып гелйән янёлдашы ялы гөрүнйәрди.

Дөря шол гүнүң эртеси Босдур Маша гелнеҗәниң тойларына гелип билмеди. Йөне ол булары ядындан чыкаранокды.

Ине, гүнлериң биринде-де, Деря автобус дуралгасында дурка, гапдалына гелип дуран троллейбусың сүрүҗисиниң Босдугыны танады. Бос болса, машынының гапысыны шакырдадып ачды-да, хениз ере душмәнкә гуҗагыны герип, Деря тарап гайтды. Гелшине, йитирип тапан ялы, оны гарса гуҗаклады:

– Деря җан, бармысың-хов? Ине-де Бос агаң! Инди болярмы? Шу дурмуша сен өзүң себәпкәр болдуң, Дерям! Мениң ыкбалымың шов алмагына, шу кын бөведи бөвсүп, тәзе ёла душмегиме себәп болан сенсиң... – дийип, ызыны үзмән гүрләп, миннетдарлыгыны билдирди. – Ынха, инди гөрсең, адам дашап, алкыш алып йөрендирис. Бу ише-де мени Маша гелнеҗең ерлешдирди...

Бос Деряны ене өйлерине мыхманчылыга чагырды. Деря-да Босуң тәзе, сүйҗи дурмуша угруганлыгына бегенип, онуң билен хошлашып дурка-да:

– Боля, боля, дост! Несип болса, хөкман мыхманчылыга-да барарыс – дийип, гайталады. Бос монча болуп, машынына бөкүп мүнди-де, Деря элини салгап, өңе

угрaды. Ики саны симден япышып барян троллейбус кем-кемден гөзден йитди.

Шондан эп-эсли гүн геченден соң, Деря билен Бос икиси ене-де саташдылар. Деряның мүнен троллейбусының сүрүҗиси Бос болуп чыкды. Бос машыны эмай билен сүрүп баршына, өз бегенҗини Деря аян этди:

– Деря, бизиңем инди дөрт чагамыз бар, икиси огул, икиҗигем гыз...

– Тувелеме, Бос, түвелеме, болубилйә! – Деря илки оны Теҗендәки чагаларыны янына гетирендир өйтди. – Туйс оңарыпсың, Бос!

Бос болса йылҗыраклап баршына:

– А-хов, Деря, сен «О нәдип эййәм дәрт чагаңыз боляр?» дийибем сорамадың-ла – дийди. Сорага-җогаба гарашманам, ене өзи дилленди. – Билер болсаң, Деря, биз-ә Маша гелнеҗең билен Теҗендәки чагалар ейүнден дөрт саны чаганы – ики гыз, ики огланы алагада, өзүмизе огуллык-гызлык эдинәендирис. Етим чагалар экени...

Деря макуллайҗылык билен башыны атды:

– Сиз гаты догры эдипсиңиз, Бос! Ине, сен дурмушда илкинҗи гезек иш башарҗаңлыгыңы, онда-да говы ише башарныгыңы, адамкәрчилигиңи субут эдипсиң. Ырсгалдөвлет дийилйән задам адамың езуне, ниетине-пәлине гөрә боляр. Өзүң юкайурек болуп, етим-есире хоссар чыксаң, бирибар сениң ёлуңы мыдама ачык эдер!

– Белки, шейле болсун-да, Деря! – дийип, Бос онуң сөзуни алып гөтерди, – Деря диййән-ә, мен бир зада дүшүнемок, бирнәчелер-ә шү нерессе чагаҗыкларың дырнаҗыгына зар болуп йөр велин, биртопар бихепбе, улалып-оңалмадык, яш-елеңдир яш чатынҗаларам өзлериниң небир чагаларыны өсдүрип етишдирмекден йүз дөндерип, олары чагалар өйлерине ташлап гидйәрлер. Ери, олар, нәме, ярадамың өңүнде, ынсан җемгыетиниң борчлулык кануныың өңүнде гүнәкәр дәлми? Бизиң ялы сөвда-сатык эдип тутуланы басандан, гайтам, шолар ялы, нерессе чагалары ташлап, хайынлык эдип йөренлери бассалар, говы болмазмыды?

– Бос, олар ялылар басылмасаларам, ил ичинде, басыланлардан бетер биабрайдыр. Олар ялылары шол етим гойлан чагаҗыкларың гөзяшлары тутяндыр, адама шондан бетерем җеза болармы! Олар бир рухы дүнйәси гапышан адамлар, дирикә өленлердир оларың барысам.

– Деря, олар, догруданам, шейледирлер, оныңа мен хә диййән. Йөне мен ене бир ягдай хакда соңкы вагтда

хас көп пикир эдйән, өз мәхрибан энесини я-да атасыны ахыр яшында эклэп-сакламакдан боюн гачырып, гаррылар өйүне табшырып йөренлерем бар, ине, олара нәме дийҗек. Бу яланчыда, өлмесең, хер зада габат гелинҗек экен, гең-таң гөрмели дәл... Йөне, ынсан адыны гөтерйән адамам, хей, өз эне-атасындан гечерми дийсене! – дийип, Бос җаныгып гүрледи.

Деря онуң гүррүңлерини диңләп баршына, онуң дүнйә-гарайшының соңкы дөвүрде диңе говулыга тарап үйтгейәндигине ичинден бегенди, буйсанды. Ине, яп-яңам Бос ез-өзүне мүңкүрлик эдип, гидере ер тапман, өз гоңшусының *гавуныны сатышан* болуп, шонуң экленҗине мәтәч, элгарама болуп отуран адамды. Ынха, инди болса, эсли вагтдан бәри, Босам өйли-ишикли, чагаларына гуванып, ил деңинде эртир-агшам өз оҗагындан өрләп йөр. Өзи түрмә душүп, ызында машгаласы дарган адамың соң тәзеден азат дурмуша гайдып гелип, тәзеден ёла угругып гитмесине бейлекилерем-ә бегенсе-бегенйәндир велин, мунуң нәхили улы шатлык, нәхили багтдыгына диңе түрмеде болуп гелен адамлар долы дүшүнйән болса герек. Себәби илки түрмеден геләенлериңде, оларың көпүсиниң ыкбалы Деряныңка чалымдашрак болярды. Адамларың саңа болан ынамсызлыгы, әсгермезчилиги, иш бермән, йүз бермән, сен хамана, бинамыс кеселине учран ялы, сенден гачмалары... Бу затлары Деря-да, Салыхам, хатда Босам илден сорап я-да китапдан окап билмели дәлди. Хәзир Мередем бир ерлерде ярымгөвүн болуп, эгнини гысып, ишләп йөрендир, белки, өзүне лайык ишем энтек тапып билен дәлдир. Бу яланчыда яшалып йөрүлсе, мунуң шовлы гүнем – шовсуз гүнем болуп билер. «Маңа хич бир бела-бетер кәр этмез» дийибем хич ким улы гүрләп билмез. Шонуң үчинем, бу дүнйәде бирек-биреге гечиримли, пәхимли, рехимли болмалы...

Деря ёлда, Босуң сүрйән троллейбусында, онуң гүррүңлерини диңләп гелйәркә, ине, шейле пикирлериң, гөр, нәчесини бейнисинден гечирди.

Хер гүн сере гелип гечйән дүрли пикирлер, аладалар, тәзе-тәзе адамлар билен душушмак, олар билен гүрлешип, пикир алышмак – бу затларың бары гүнделик гүн тертиби ялы, гайталанып дурды. Эмма бу душушыклар, месавы гүррүңлер, хас ичгин гатнашмага болан чагырышлар инди Деряны гозгап биленокды. Шовхунлы отурышлыклар, мейлислер онуң үчин диңе гечмишди. Ол ниреде, нәхили ягдайда болса-да, иш гутардыгы,

дессине, ее, чагажыкларының янына етмәге ховлугарды. Энче йылың дири айрачылыгы гөзлериниң одуны алансоң, Сона-да, чагаларам, Деря сәхелче эгленәйсе, онуң ёлуна гөз дикер отурардылар.

Гүнлериң биринде, Деря өз иш отагында, обадан гелен бир йигит билен гүррүңдеш болды. Узын бойлы, аррык, сада гейнүвли бу йигит гаты гүррүңчил экен. Ол өзүни Ашыр дийип таныщдырды. Ашыр шәхере иш билен геленем болса, Деряның янында дүшеги юмшады. Адам бар еринде, узаграк отурылса, гыбатам болайяр. Гараз, Ашыр өзүниң гызыклы гүррүңлери билен, Деряның, төверегиндәки ищдешлериниң хем үнсүни чекип билди. Өз гүррүңиниң диңленйәнлигине гөзи етенсоң, ол барха гызышярды:

– Гең-таң гөрмели дәл, огланлар! Ине, агшам отлуда мениң яныма ики саны яш оглан мүнди. Дашындан гөрәймәге, бир сада огланлар ялам вели, иш йүзүнде бүлар башга хили адамлар болуп чыкды. Асыл, узак гиҗе икисиниңем эңеги дынмаса нәтҗек. «Бе, булары бейле дилевар эдип билйән зат нәмекә?» дийип, ичгинрәк сынласам, асыл, иңңе билен өз беденлерине тиръегиң сувуны гойберйән экенлер. Өзлерем небир яш огланлар, ери, нәме айдып – нәме дийҗек. Чакым чак болса, яңкылар түрмеде отурып чыкана меңзейәр. Ай, шолар ялыларың канун асла түрмеден гөзүни ачмасын дийсене. Онсоңам, догрусы, адам ярамазлык билен түрме дийлен ере бир дүшенсоң, гайдып оңдан адам болмаз, олар ялылары җемгыетиң төверегине гетирмели дәл...

«Түрме» сөзүни эшиден Деря отуран еринден тисгинип гитди, йүзи гызарып, ер ярылмады – о-да гирмеди. «Бе, аллаҗанларым, бу затлары маңа какдырып диййәрмикә... Түрмеде отурандан ары кеен ялы, бу мыхманың җаныгып гепләп отурышыны дийсене. Онсоңам, бу ерде башга-да отаг аз дәл ахырын, оларда болман, диңе бизиң яны-мыза гелип, түрмәниң гүррүңини эдйәр-ле. Белки, ол мени танаяндыр, маңа гыҗалат берйәндир... Ай, ёк, мениң бу чакламаларымам, шейтаның бөврүме дүртүп, гөвнүме салян ховсаласы болса герек...»

Мыхман болса шол гүрләп отырды. Деря нәче ичини геплетсе-де, дашындан сыр билдирмән, бир болшуны йүтгетмән отырды. Йене мыхманың өтгүр-өтгүр гүррүңлери велин, онуң йүзүни ерден галдырданокды.

Мыхман гүрлейәрди:

– Онсоңам-хов, ниреде болсаңам, төверегиңде болгусыз адамлар тапыляр. Дашындан гөрсең-ә, алланәмедир велин, сорап-идәп отурсаң, я-ха түрмеден гачан я-да зордан бошап гелен болуп чыкяр. Өзлерем хич ерде ишлемән, илиң эклен җине гез дикип йерендирлер. Ине, яңы-якында бизиң обамызданам бир бихепбе түрмеден бошап гелди. Илден чыкан бир огры-да... Хер ким «Би гелмән гечен азгын-а ене обада иле от якдырмаз» дийишйәр. Ери, шолар ялылары оба ибермек нәмә герек, барыбир, эрте-биригүн ене түрмә дүшҗек. Ол теҗеллилери түрмә-де дәл-де, ериң аңружуна сургүне ибер дийсене, гайдып гелмез ялы. Ана, шонда бозгакларың саны азалыбир...

Деря мыхманың гүрруңини диңләп отурышына, хич хили җогап гайтаранокды. Диңе, отагда отуран бейлеки адамларың кәте бир «Хә! Бе, шейлеми?» диен сеслери эшидилйәрди. Шонуң өзем мыхманы гылавландырмак үчин етерлик болара чемели, ол мысал үстүне мысал гетирип, түрмеден гелен адамларың белли кәриң башыны тутман, сөмпүлдешип йөрушлерини суратландырярды. Төверекдәкилер йылгырманка, өзи гүлйәрди. Деря болса, хәзир өзуни шейле оңайсыз дуюп отурышына, бу ерден туруп гидибермегиң эбетейини тапанокды. Туруп гитсең муңа-да бирхили душүнҗеклер. Арман, ери дәл, ёгсам онуң нәлер: «Мыхман, көп-кеп огланлар түрмеден саг-аман бошап гелселерем, ине, сениң ялы көрпикирлериң дердинден, иле гошулып, ише ерлешип билмән, көсөнишип йөрлер. Онсоң олар ичиниң, янгыҗына, тәзеден кануны бозярлар, олары сиз ялылар тәзеден түрмә гитмәге меҗбур эдйәрлер!» диеси гелйәрди. Эмма, хәзирки ягдайда, эшидениңи ичиңе алып, дымып отурыбермекден говусы ёк.

Йөне, ниреде болсаңам, нәвагт болса-да, нәче йыллар гечсе-де, сениң гечмишиң, түрмеде отурып геленлигиң адамларыңам, өзүңем ядыңдан-а чыкҗак дәл экен, билиб-ү-билмән, йүзүңе-де басылҗак экен. Ине, шуңа велин Деряның хәзир акылы чатыпды. Ол отуран еринден, диңе, ичинден: «Ах, харам ыкбал... Сен мениң өмүрлик йүзуми ерден галдырмаз ялы эден экениң. Мени ким-кимлериң янында йүзүгара, дилигысга этдиң! Ах, кеч гелен ыкбал... сен диңе мени ойнап дынмадың, какам пахырыңам өмүрбойы чемчеләп йыгнанҗа абрайыны сусаклап дөкдүң, екеҗе перзендиниң ыхласыны онуң иң соңкы деминде оңа рова гөрмедиң, онуң мазарына

бир пил гум атмагам маңа рова гөрмедиң. Эҗем җаның кувватлы билине палта урдуң... Көнелер мамла экен, хакыкатданам, бивепа дүнйә сен...» дийип, хырчыны дишлемек билен оңды. Шондан соңам, ол хич зат геплемән, еринден турды-да, дашарык чыкып гитди.

* * *

Арадан докуз ай, докуз гүн гечип, Деряларың машгаласында ене бир огул бәбеҗик дүнйә инди. Эмма «дүнйә инди» диймек – дилде аңсат. Шол сөзе ченли Сона гөргүлиниң гөрен азаплары велин... Шү дүрмүшың, аҗы айрачылыгың әхли хесретлерини мертлерче чекен гелин ене бир ёвуз сынага сезевар болды. Ол бир гиҗегүндизләп, өлүм билен яшайшың, ёклук билен барлыгың арасында урнуп, гөрешип ятды. Ахырсоңда, чага догрулян өйүң догторларының дәри-дерманлары, башарныклары бир яндан, Сонаның эртире болан арасса ыхласы, умыды бир яндан гошулышып, аҗалдан үстүн чыкылды. Операция нетиҗесинде, Сонаның гөвресиндәки чага халас эдилди. Эсли вагтың чекелешикли гөреши чаганыңам бар ысгыныны алан экен. Ол инди догторларың берк гөзегчилиги астындады. Йөне Сона гелин хенизем өзүне гелип биленокды. Ол операциядан соң тас бир гиҗе-гүндизи гечирип, гиҗәниң бирвагты гөзүни ачды. Әхли затдан умыдыны үзен гелин, хәзир нәмәниң-нәмедигине дүшүнип билмән, диңе өчүгси гөзлерини кәте бир чалаҗадан гырпылдадып ятырды. Ол бир затлар дийҗек болян ялы, кәте додакларыны гымылдатса-да, хәлиден бәри янында отуран энеке ондан сес-үйн эшиденокды. Соңа, гөйә, янында отуран энекәни гөрмейән ялыды.

Дашарда гарашып дуран Деря догторлардан хәлишинди Сонаның хал-ягдайыны сораярды. Ине, ахырсоңы энеке даш чыкды-да, Сонаның өзүне геленлигини, гөзүни ачанлыгыны бушлады. Деря бада-бат өйлерине энди-де, Максатдыр Нәзиҗеге бу хош хабары айдып гайтды. Ол нересселерем, огул җигилериниң боланына бегенселерде, энтек эҗелериниң ягдайының песдигини эшидип, улы гайгы билен, гөзлерине укы гелмән, ейде отырдылар. Какаларының «Эҗеңиз өзүне гелди, гөзүни ачды» диен сөзи оларың эгинлеринден галдырып, өйде тәзе бир рухубелентлик дөретди. Нәзик өзүниң огул җигили боланына бегенип бөкҗеклесе, Максат өз инисиниң басымрак өе гелерине ховлукды.

Деря инди ики гүнден бәри, чага догрулян ейүң төверегинден айрыланокды. Энтек, тәзе доглан чаганыңам эдил хәзирки ягдайы онуң үчинем, гаты айдың дәлди. Догторларам диңе бир агыз «Элден геленини эдйәрис» дийип гечиберйәрдилер.

Сона-да, аңы-хушы бираз дурланандан, чаганы гөрмәге, онуң хакыкатданам, дирилигине гөз етирмәге гыссанды. Эмма догторлар онуң янына чаганам гетирденокдылар, белли бир маглумат бермекденем сакланярдылар. Чаганың өмри учин гөреш энтек довам эдйәрди. Әхли герекли дәри-дерманлар оңа вагтлы-вагтында эдилйәрди.

«Ыхласа – мырат» дийлени. Бәшиленжи гүн дийленде, чагажыгың реңки бирнеме дурланып, онуң йити сеси төверәге яң салып уграды. Деряның гөвнуне, бу мәхрибан сес энче мензиллерден эшидилйән ялыды. Чага аглаярды, какасы болса гүлйәрди. «Вах, шу сеси Сона-да эшидйәрмикә?» дийибем, Деря ики яна зовзулдаярды. Шол вагт, хем чаганың, хем эжесиниң халындан минутсайын хабар алып дуран хүшгәр энекәниң эййәм Сонаның янына бушлуга ылганындан ол хабарсызды.

– Бушлук, бушлук, оглуңыз өзүне гелди – дийип, энеке Сонаның гулагына пышырдады. Сонаның өчүгси гөзлерине тәзеден нур инди. Ол бегенжине, еринден туржак ялы этди. Эмма ысгынсыз гөвре бегенчли калбың ислегине амал эдип билмеди. Ол диңе чалажадан:

– Даш ишикде какасы Деря бардыр, шоңа бир эшитдириң, хайыш эдйән... – дийип, пышырдады.

Даш ишикде интизар болуп дуран Деря, энеке даш чыкандан, өзүниң ялңышманлыгыны, яңкы чакының догры чыканлыгыны онуң гөзлеринден аңды. Ол, энеке сөзуни гутарып-гутарманка, өйлерине энди.

Максатдыр Нәзик, өз гарры энелери билен, тас гуш болуп учупдылар. Гарры эне-де агтыкларыны гужаклап отурышына:

– Максат жан, Нәзик жан... Сизиң огул жигиңизиң ады, гой, Ата болсун... Бизи шу багта етирип, өзи дүнйәден өтүп гиден атаңыз тәзеден доланып гелди! – дийип, гайталаярды.

Шейлеликде, бу тәзе болан чаганың адына Ата гойдулар. Деря-да, Сона-да муңа «Түйс ерине душен ат» дийшип, бирибара алкыш барыны айтдылар.

Сона тизара аяк үстүне галып, даш-ич чыкып уграды. Бир ай төвереги вагтдан соң болса сагалып, өз мәхрибан ожагына доланды.

Шол гүн Деряларың гапысында тутулан той, бу машгала дахыллы адамларың, айратынам, гарры энәниң эгнинден галдырып, онуң әртире болан хөвесини артдырды. Деря бу тоя езуниң тәзеден бәри ишлешип йөрен кәрдешлеринем чагырды. Тәзе болан бәбежиге узак өмүр билен җан саглык, Ата диен ада ээ болмагыны арзув этдилер.

Ай-гүнүң гезеклешмеси өңкүденем чалтлашаян ялы, вагт шейле бир тиз гечйәрди. Деря өзүниң гүнделик ишлери билен гүмрады. Максатдыр Нәзик гүн ырман окувларына гатнасалар, гарры энедир Сона тәзе болан бәбежигиң аладасы билен гүнлерини гечирйәрдилер.

Гүнлериң биринде-де, Салых билен Огултәч икиси тиркешип, гапыдан гелдилер.

– Ай, эне! Деря! Сона гелнеҗе! Огул яшы узын бол-а! Биз-ә, ынха, эшитдик-де, учдук гайдыбердик! – дийип, Салых геле-гелмәне гыгырды.

Деряларың машгаласының депеси гәге етди. Гарры энедир чагаҗыклара ченли, бегенҗинден ики болуп билмедилер. Деря дессине җанлы өлдүрип, сөвуш этди. Салыхың гелмеги, онуң үчин, йөне бир мыхманың дәлде, доганың гелдигиди.

Максатдыр Нәзиҗек «Дайы-да, дайы!» болшуп, Салыхың янындан айрылмасалар, гарры эне:

– Салых җан, оглум, мен Деряны еке огул хасаплаян дәлдирин, ынха, сенем бизиң бир оглумызсың, сен онуң агасысың – диййәрди. – Огултәч җанам бизиң гызларымызың биридир – дийип, гуванярды.

Агшам нахар башында Салых Деря йүзлени:

– Деря дост, шу чакларда Меретден хабар-хатыр ёкла? Би, Шекер билен аралары ене говулашдымыка диййәдим, нәмучин той тутаноклярка? Хей, сениң хабарың ёкмы о затлардан? – дийип сорады.

– Бе, догруданам, «Докуң ачдан хабары ёк» дийлиши ялы, биз Мереди бүтинлей ятдан чыкарайдык-ла. Диңе душан вагтымыз, ягдайларыны сораяс-да, оңайяс... – дийип, Деря-да башыны яйкады.

– Деря, Мередем бизиң өз инимиз, өз доганымыз, оны ятдан чыкарып болмаз. Белки, онуң той тутмага ягдайы ёкдур, белки-де, башга бир көмек герекдир... Бизиң хөкман оны идемегимиз герек. Сениңем хәзир аладаң етикдир, оны билйән. Болмаса, илки мен бир хабар тутуп гөрсем нәдйәр? Барыбир, биз ёла чыкан адам...

Деря бирсалым ойланып отурды-да, сөзе башлады:

– Салых, догруданам, сен кын гөрмән, мүмкинчилигиң болса, Мерөтлере бир барсаң, яшайшыны гөрсең, бизиңем оглумызың боланыны, адына Ата даканымызы бушласаң! Нәхилем болса, ол бизден яшкичи, өзем бизден акыллы...

Салых Дерялардан гайдандан соң, ара кән вагт салман, Мерединң гөзлегине чыкды. Мерет Салыхдыр Деря билен бендилик дөврүни биле гечиренем болса, өзүниң диңе сөйги әлеминдәки дуйгуларыны, башдан гечирмелерини гүррүң берип, машгала ягдайы, дурмушы хакда асла дил ярманды диен ялыды. Салых гидип барярка, шо затлары ятлап, өз-өзи ичини гепледйәрди: «Бе, жанларым... шү Мерет билен энче йыл дуз-чөрек ийишсегем, онуң машгала ягдайы, ей-ичерилери, доган-гарындашлары барада дүзүвли бир маглумат алмандырыс-ов. Адам пахыр нәче яшаса-да, гараз, бир сәвлик гойбермән оңмаз экен-ов... Ёгса, бизиң тоюмыза барып, ики-үч гүнләп янымызда-да болды-ла. Шол вагтам бир ич декүшип отурып билмедик-дә». Салых улудан демини алды.

Мередиң догдук депеси, хәзирем яшаян ери – Теҗен шәхериниң гүнорта-гүнбатарында ерлешйән обаларың бириди. Салых үч-дөрт сагат ёл машынында йөрәнсоң, Меретлериң обасының четинден гирди. Ине, даш дүшөлен, гиң, гөни көчәниң ики гапдалы улы-улы бишен керпичден салнан жайдыр хатар-хатар агач болуп гидип отыр. Дашындан гөрәймәге, оба дийҗексиң велин, гелшиги-гөрки билен, шәхерден песлəр ялы дәл. Ене бир үнси чекйән зат – обаның әхли ерине айланып, хер бир өе чекилен тебигы газ турбаларыды.

Салых ондан-мундан сорашдырып баршына, бирки көчәни кесип, ахырсоңы Меретлериң өйүни тапды. Аяк чекип, өңүндәки жайы бираз сынлап дурды. Ине, Салыхларың жайына чалым эдип дуран, дашы саман сувагы билен сувалан, пессеҗик жай. Өзем эдил Салыхларың жайының болшы ялы, гөйә, нәмедир бир затдан кемсинйән дек, эгнини гысып дур. «Ах, харам түрме... – дийип, Салых ене биыгтыяр ичини геплетди. – Небир гөзел огланларам, сениң гирдабыңа дүшүп, өмүрбойы айыплы, эгинлери пес болды...» Бирденем, Салых өзүниң дикилгазык болуп дуршуны өз-өзи геңләп, өңе әдим урды. Ичинден көп тобалар хем йүз-де-мүң шүкүр эдип баршына, Меретлериң гапысының агзында аяк чекип, төверегине гөз гездирди. Төверекде адам-гара бара мең-

зэнокды. Салых ардынжырап, гапыны өзүне тарап чекдиде, ичерик бойнуны узатды. Хич ким гөрненок. Ол ичери гирди-де:

– Өйде ким бар? Салавмалейким! – дийип дилленди. Оңа җогап гайтаран адам болмады. Салых сорагыны, саламыны ене гайталады. Шол өңки үмсүмлик. Салых дуран еринде көвшүни чыкарып, ичерки отагларың бириниң гапысыны чекди. Отагың ортарасында, екеҗе гарры ере япышып диен ялы отырды.

– Салавмалейким... Эне, салавмалейким!

Салых саламына җогап алмансоң, нәмәниң-нәмедигине гөз етирен ялы этди-де, отагың босагасындан әтледи, гатырак сес билен:

– Эне... Эне җан, салавмалейким! – дийип гайталады.

Көп йылларың аҗы хупбатларыны башдан гечирип, ыкбал өврүмлериндәки йитгилерден яңа ере сиңерли болан гарры эне, гулагына чалаҗа эшидилен нәтаныш сесе тисгинен ялы этди-де, төверегине гаранҗаклап:

– Ким сен? Танамадым-ла... Валейкимессалам... – дийип, дилленди. Сес гелендир ейден тарапына элини узатды. Салых шу ерде онуң гулагының агырлыгына, гөзлериниңем зат сайгармаянлыгына гөз етирип, дамагы долды, ол саламыны гайталап билмән, элини узадып, энәниң янына барды. Соң ене езүне зор салып, гаты сес билен гүрледи:

– Эне җан, бу мен, салавмалейким...

– Хә, гелевери, балам, гечевери...

Салыхың хәзир гарры энәниң янында дыза чөкүп, ере середип отурышы, энәниң болса, Салыхың эллеринден тутуп, нәмедир бир затлар сораҗак болян ялы я-да онуң йүз кешбини хакыдасына гетирҗек болян ялы болуп отурышы, мисли йүз йыл айрачылыкдан соң бир-бирине душан энедир оглуң болшы ялыды.

Бирденем эне:

– Оглум, танамадым-ла... өзүңизи танадаймасаңыз... Хушум гурсун... Оба адамларының-а көпүсини сесинден танаянам велин, сизиң сесиңиз маңа нәтанышрак гелди – дийди.

Салыхың болса дамагы долуп, хич зат гүрләп билмән отырды. Шол отурышына-да, бирден «Бе, шу Меретлең өйүдир-дә хернә... Бирки адамдан-а сорапдым өз-ә... Я-да шу гарры энемизден гайтадан сорайсаммыкам... Хей, бир чага-бейлеки геләймезмикә...» диен пикирем келле-

сине гелди. Бирденем, гарры энәниң җогаба гарашып отураны ядына дүшди-де, гаты сес билен:

– Эне җан... Мен Салых! Шу Меретлериң өйүдир-ле... Мен Мерединң агасы. Сиз мени танан дәлсиңиз, мениң бу ере биринҗи гезек гелшим... – дийди.

Салыхың «Мен Мерединң агасы» диен сөзүни эшиден гарры эне гөзлеринден сырыгып гайдан яшы саклап билмеди. Мисли, бүтин гечмиш шу вагт бирден ядына дүшен ялы, найынҗар сес билен аглап башлады:

– Вах... вах, балаларым... Бу гүнлери гермек маңлайыңыза язылан экен-ле... Эй, бирибар аллам, менем шу шумлуклары гөрсүн дийип саклап отырмыдың... Шу аманадыңы бирейләм алан болсаң, менем бу хорлуклары, бу эҗирлери гөрмездим ахырын... Ери, мениң нәме этмишим барды...

Эне шол агылы сеси билен ене биртопар затлары ятлап санады-да, өз-өзи көшешди, йүз мүң гезек тоба билен, бирибардан ягшы дилеглер этди.

Салых болса энтегем нәмәниң-нәмедигине долы дүшүнип билмән, оңайсыз ягдайда, доңңарадаш болуп отырды. Аз салымдан эне ене-де сөзе башлады:

– Оглум, җайлашыклырак отурың, Мередем, ынха, ишден гелер... Салых дийдиңизми... Ховва, ховва, ядыма дүшйәр... Мерет җан зол «Салых, Деря дийип агаларым болмалы, эне җан, сен хич зады алада этмегин» диййәрди. Сизи мен гөрмесемем, сиз хакда, Деря дийилйән оглан хакда кеп гүррүңлер эшидйән... Онсоңам, Мерет җан өңрәк тоя дийибем гидипди, Салых өйленйәр дийип. Шол Салых сизми? – дийип, мисли, гөрйән ялы, йүзүни ерден галдырды.

– Хава, эне җан, мен Мереди тоя чагырамда, «Өйүңиздәкилериң хеммесини, эҗеңи, какаңам алып гел» дийипдим велин, нәмүчиндир, Мерединң тоя еке өзи барды – дийип, Салых онуң сөзүни алып гөтерди.

Шу ерде эне өзүниң сокур гөзлерине эрк эдип билмән, ене сес эдип аглап башлады:

– Вах, балам... балаларым...

Салыхың депесинден гайнаг сув гуйлан ялы болды. Ол хәзир нәме дийҗегини, нәхили херекет этҗегини биленокды. Өйүң ичиниң шейле чолалыкдыгы, бу ерден гирип-чыкян адамың ёклугы онуң хәзир гайтадан аңына етди. Ол сакына-сакына, гүрледи:

– Эне җан, сиз мени багышлаң... Мениң сизе хөзирки ослагсыз гелшим... бирхили болды... Мен сизи биынҗа-

лык этдим... Мен хәзир хич зада дүшүнемок... Эгер, билмезликден... бир агырылы гүррүңиң үстүнден элтен болсам, айыплашмавериң...

Гарры эне шу ерде, Салыхың хич затдан хабарсызлыгына гөз етирип, өз халдан гачан гөвресине эрк этмәге чалышды, отуран еринден бир затлары ичинден окадыда, бирибар алладан иман байлыгыны диләп, сөзе башлады:

– Салых җан, оглум... Мерет мениң агтыгым... Ол өзүниң шум ыкбалы барада сизе хич хили гүррүң бермедик болара чемели...

Салых, догруданам, хич затдан бихабар болансоң, ерө середип отырды. Эне сөзүни довам этдирди:

– Хава, Мерет җан он яшларындака, онуң какасы агыр кеселе учрады. Догторлар шунча дәри-дерман билен эм этселерем, болмады, гайтам, эдилен эм терсине болды дурды. Анха, шейдибем, мениң даг ялы оглум, инер оглум отуз яшына-да етмән, ине, шу ерде, шуҗагаз ерде җан берди. – Эне эли билен, отуран ериниң гапдалҗыгыны геркезди. – Ынха, инди менем, нәче йылдыр, оглумың җан берен оҗагыны саклап, бирибардан оглума иман байлыгыны хем езуме о дүнъеде иман диләп отырын... Башга нә алач эдейин, оглум... Билмедим, худайдан даш дүшүп, шейтаның алына гидип, күпүр гепледимми я-да худайың өңүнде нәшүкүрлик этдимми, улы пәлледимми... Мерет жаның какасының өлүмине янып-көйүп йөркәм, намарт аҗал онуң эҗесинем бизе көп гөрди-де, хамырдан гыл согран ялы эдип, арамыздан алды гитди. Ики саны яш җуван, икиҗигем... Вах, иң болманда, бириниң ерине мен гидип билйән болсадым я-да хер ким өз гезеҗигинде гитмели болсады... Ери, оларда нә гүнә, нәме этмиш барды ахырын... Йөне, тоба эссагпурулла, тоба эссагпурулла, онда-да бирибардан надыл, нәшүкүр дәлдирин... Эмма... Вах, гара багрым, гара маңлайым гурсун...

Энәниң хәзирки йүрек одуна янып, багыр авусына өртенип отурышыны дашындан бипервай сынламак мүмкин дәлди. Оны нәхили сөз билен көшешдирип, ничик теселли берҗегиңем белли дәл. Диңе «Алла җан хер бир бендесине бейле затлары чекмәне өзи кувват берсин-дә!» дийип отурыбермесең...

Салых дымып, сарсман отырды. Хәзир гарры энәниң налышыны гойдурҗак болуп, сөзүни бөлмәге адам оглы

милт эдип билжек дәлди. Диңе дыммакдан башга алач ёкды.

Гарры эне гүррүңини довам этдирди:

– Балам, шу өйде маңа мирас, йүрегиме теселли болуп галан зат – үч саны етим чага, Мерет жан хем ондан кичиси Сапар, ене-де бир гыз жигилери – Боссан жан... Алла жан хәрнә шоларың бир гөржек гүнлерини говы этсин-дә. Ине, менем булара азар болуп отырын, ики гөзүм зат гөренок, гулакларым зат эшиденок, отуран бир гуры төңңе-дә... Йөне, нәме, казаң долуп, бирибардан буйрук гелмесе, өз берен аманадыны өзи алмаса, этжек задың ёк экени, гузым... Шужагаз агтыкларымың барлыгына шүкүр эдип, шулар дийип отурандырын...

Гарры энәниң гүррүңи Салыхың диңе йүрегини дәл – бүтин дуркуны сарсдырды, онда бу әжиз гарра болан түкениксиз мәхир, хормат хем рехим дөретди.

Арадан кән салым гечмәнкә, дашардан аяк сеслери эшидилди-де, эсе-боя галан бир гыз машгала ичери гирди. Ол гиренинден, эдеп билен Салыха салам берди-де, гарры энә йүзленди:

– Эне жан, саг-аман отырмысың? Мен-ә ишимден гелдим. Чай-нахарың угруна чыкыберейин, инди...

Гыз дашары чыкып гирди. Салых өз янындан «Мегерем, Боссан жигимиз болса герек» дийип ойланды. Ене аз салымдан бир гөрмегей йигит гирди-де:

– Салавмалейким! – дийип, Салых билен гөрүшди. Соңра:

– Эне жан, отырмың? Мен-ә, ынха, ишими гутарып, гелендирин – дийип, энесине эшитдирди.

Гарры эне-де отуран еринден:

– Сапар жан, гелдиңми, оглум? Өйумизе-де мыхман гелди, худая шүкүр... Сен бар-да, Боссан жана көмеклеш, гузым, чай-нахар тайярлаң. Ине, басым Мерет жанам гелер – дийип, агтыгына йүзленди.

Кән вагт гечмәнем, дашардан Мередиң сеси эшидилди:

– Сапар, Боссан, бармысыңыз?

– Мерет, өйүмизе мыхман гелди – дийип, Боссаныңам шадыян сеси эшидилди.

– Бо-хов, болайыпдыр. «Гелен – девлет» дийипдирлер». Ханы, сиз хайдабериң...

Мерет гапыны ачып, Салыха гөзи дүшенде, бегенжинден тас гыгырыпды. Ол өзүне эрк этмәге, демини

дүрсемәге чалышян ялы, сәхелче салымлык сәгинип дурды-да:

– Салых доган, салавмалейким! – дийип, гуҗагыны герди. Онуң билен гөршен бадына-да:

– Эне җан, мен «Ене-де бир доганым бар, ады Салыхдыр» дийип, мыдама айдар йөрердим, ядыңа дүшйәми... Ынха, шол Салых-да шу! – дийип, берейййәмден бәри хемме затдан хабарлы болуп отуран энесине бушлады.

Хәзир Салых, нәтаныш ерде отуран дел мыхман ялы, өзүни гаты оңайсыз дуйярды. Мерет билен көп вагтлап дуз-эмек болушсалар-да, бендиликде биле эҗир чекен болсалар-да, ол Мереди өз иниси хөкмүнде гөрсе-де, Мерединң өз ажы гечмишини гизләп гелши, агырылы дердини биле пайлашмазлыгы Салых үчин дүшнүксизди. Галыберсе-де, Салых өзүниңем шу вагта ченли Меретден хабар тутман, арагатнашык сакламан, өз гүн-гүзераны билен башагай болуп гезенине утаныып, муйнүргейәрди. «Буларың ажы ыкбалларындан Деря-да бихабар болмалы, ёгсам, иң болманда, шол айдарды ахырын» дийип, Салых ичини гепледйәрди. Эгер, элинден гелйән зат болса, ол шуҗагаз бир гысым болуп отуран гарры энәниң әхли дердини, гам-гуссасыны өз эгнине алмага тайярды. Ол Деряныңам хут шоны дийҗегини билйәрди. Эмма адамың дердини агралтмак аңсат, оны еңледәймек велин...

Мерет Салыхың геленине ики болуп билмән, бир гирип-бир чыкярды. Шол аралыкда онуң екеҗе токлуларыны өлдүрип, сөвүш этмәге, нахар атартдырмага-да етишенини Салых соңрак билип галды. Салых муңа бирхили болды, бир гарып машгаланы мунча чыкдаҗа, азара гоянлыгына гынанды:

– Мерет, сен оңармансың, маңа мал союп, сөвүш этмәң гереги ёк экен-дә, мен мыхман дәл ахырын! – дийип, ол Мереде игенди. – Ханы, гел, отурсана, гүмүрямыр эдели. Мен Деря билен маслахатлашып, сениң ягдайларыңы билейин дийип йөрите гелдим...

Мерет:

– Боля, дост, ине, чаям ичерис, маслахатлашарысам – дийип, дессине бейлеки отагларың бирине чай-нахар чекдирди. Ондан соң ики дост чай башында гечен агыр гүнлериң ятламаларыны агдарыщдырып уррадылар, бир-бири хем-де Деря билен таншышларыны, түрмәниң ичинде бащдан гечирен кәбир ховплы пурсатларыны, шол ховплардан баш алып чыкып, саг-аман эркинлиге

чыкышларыны ятладылар. Бирибарданам, бир-бириндenem йүз-де-мүң разыдыкларыны айдышдылар.

Салых ахырсоңы, өзүне хәлиден бәри ынҗалык бермейән гүррүңи айтмагы йүрегине дүвди:

– Мерет, сен нәмүчин өз машгалаңызың бу ажы ыкбалыны бизе гүррүң бермедиң, эҗең-какаң ёклугыны, оларың пахыр болуп дүнйәден өтүп гиденлерини айтмадың? Сен бу гүррүңе игенч дийип дүшүнме. Йөне кенелерден гелйән бир дана сөз бар: «Өли аятдан доймаз, дири хеззетден» диййәндирлер... Хер нахарың соңунда, оларың рухуна багыш эдип, төвир билен эл галдыран болсак, гөр, нәхили говы боларды. Йөне бу ерде мениңем гүнәм аз дәл, себәби езүм сенден сорамандырын, какаң барада, өйлериңиз барада билҗек болуп дурмандырын, ол мениң гүнәм...

Салых шей дийип, чөке дүшүп отурды-да, өз билйән аятларыны окап уграды. Эл галдырып, «Шу оҗакдан умыдыгәр бенделериң рухуна багыш этдик!» дийип, гечеңлере иман, дирилере җан саглыгы билен юрт парахатчылыгыны, ил агзыбирлигини дилег этди. Шондан соңра Салых ене гүррүңини довам этдирди:

– Мерет, мениң шу гүнки гелмегимиң эсасы себәби – илки билен-ә, хош хабарым бар – Деряның оглы болды, адына Ата гойдулар. Гой, ол Ата адына ээ болсун!

Мерет бегенҗинден йырш-йырш эдип:

– Түвелеме, түвелеме, болайыпдыр! Худай җан, хернә, сизе-де экиз-экизден огул-гыз берсин, Салых доган! – дийди.

Салыхам йылгырып, гүррүңи Мередиң өз үстүне совды:

– А-хов, Мерет җан, ханы, би Шекер билен сөйүшйәс дийдиң-де, онуң соңы гелмеди-ле? Ханы, хачан сениң тоюңы гечирмели? Мүны сораян диңе мен дәл. Мени шу ере уграданам Деря достумыз болды, «Меретден хабар ёк, сен гит-де, оны иде, тап, ягдайларыны бил, хачан той тутмакчы – онам билип гайт!» дийип, мени иберди.

Мерет җогаба мәхетдел этмеди:

– Хава, Салых, биз сөйүшйәс... Йөне, дост, Шекериң эне-атасы оны маңа рова гөреноклар. Телим бахана билен шу чака ченли гайра чекип гелдилер-де, ахырсоңда-да, «Бизе инди гыз сорап гелмесинлер!» дийип, хабар ибердилер.

– Ери, өйлери гаршы болса, Шекериң өзи нәме диййәр?

– Шекериң өзем «Мен-ә сөййән велин, йөне эҗеми гөвнетмесеңиз, эдибилҗек задым ёк» дийип, гаршы гелип дур.

– Белки, олар гызлары үчин галың, баха хантамадырлар. Бейле болса, бахаларыны айтсынлар-да!

– Галыңам дийсе диердилер, онсунам гөрубермели борды-ла, Йөне геп оңа-да етмеди, илк-ә боля диен ялам этдилөр-де, соңам ондан-мундан сораг-идег эденмишлер, гараз, оларың баханасы – биз бир етим-есир огланлар... «Эҗеси-какасы болмаса, япышара якалары болмаса, ол огланың өзем түрмеде отуруп гелен болса, олар ялы гарындаш бизе герек дәл» дийипдирлер.

Салых Mередиң җогабыны эшидип, дөпесине екедабан деген ялы болды. Бир салым хич зат геплемән отурды. Муны гөрүп, Мерет, гайтам, оңа гевүнлик берип үграды:

– Салых, агам! Эсасы зат – җанымыз саг болса боляр. Сен, исле-ислеме, эгнимизиң басыклыгы хич кимден гизлин дәл. Элбетде, мениңем какам җан, эҗем җан бу вагт дири болан болсадылар, онда бу затларың, бары, белки, башгача боларды. Оҗагымызың одам, белки, бейле өчүгси чыкмазды. «Биртопар етим-есирдир-дә» дийип, агзыны гышарданам болмазды... Бу затлар ыкбал ишидир, дост, мундан гачып гутулып болмаз экен. Саңа йүрежигими айтсам, диңе мениң өйленмәм дәл – кән ерде кемсинмел-ә болярыс, дост. «Өлен-ә өлени, гөзүни гарга чокмасы нәме» дийилсе, о нәмүчин бейле дийдилеркә диердим. Анха, инди гөзүм етди нәме үчинлигине. Эне-атамың дүнйәден ир гайтмалары, мениңем окув дийип ёла дүшүп, басымрак окувлы-ишли болайын-да, шу ызымда галанлары бир аяга галдырайын дийип гидибем, ене эден ыхласым ерине дүшмән, барып түрмеден чыкмам – ери, бу затлары нәдип дүшүндирҗек? Ёгса, мен бир бозгак огланам дәлдим ахырын. Бир гөргүлә дөзмезчилик эдип, хоссар чыкҗак болуп, ахырсоңда-да, түрмә дүшен, адыяман мен болдум... Мен-ә җәхеннемә диели, йөне мениң ызымда шу гаррыҗа энемиз билен ики саны нерессе җигимиң чекен җебирлери... Ай, дост, инди бир гечдиги болсун... Бизиң-ә булара ховандарлык эдишимизиң ахыры шейле болды, гайтам, гөр, ничик хунабалар ювутдырдым бу гөргүлилере...

Шу ерде Салых сөзе гошулды:

– Мерет, «Өңүм геленден – соңум гелсин» дийипдирлер. Ынха, гөрйән велин, бу өе бир эе герек, онда-да,

акыллы-башлы, эли ишли бир ээ герек. Шонуң учинем, сени дессине өйли-ишикли этмели, өй-ичерә середер ялы, гаррыҗа энемизи элиниң аясында саклар ялы бир машгала хөкман герек. Тувелеме, өзүңден кичи иниң Сапарам, ынха, өерибермели болупдыр. Боссан җигимиз хәли-хәзир хоҗалыга середер, йөне, дост, гыз бир киши машгаласы... Онуңам алны-багты ачык болсун, хернә... Гепиң гысгасы, гел, маслахаты биширели, исле – сениң билен, исле-де – мен Огултәч гелнеҗең хем Дерядыр Сона гелнеҗемиз билен, Шекерлере баралы. Гызың эне-атасы билен йүзбе-йүз отурып гүрлешели. Оларам, эгер, акыллы-башлы адамлар болса, өз гызларының багтлы, арзылы дурмушда яшамагыны ислейәндирлер-ә...

– Салых, догрусыны айтсаң, менде бир башга җанкөер хоссар болмансоң, икүч гезек энеми машына мүндүрип, өзүм Шекерлере элтдим. Энемем, нәме, энем-дә, ол пахыр хем көр, хем кер, өз айданыны өзи эшиденок. Онсоң ким онуң ялы савчының гепини диңлеҗек... Энем пахыр болса хеммәни өз йүрегине осяр, оларың янында-да «Вах, Шекер җаны оглум Мерет җан сөййәр-дә, гиҗе-гүндиз «Диңө Шекер болмаса, башга гыз герек дәл» дийййәр, онсоңам, Шекер җан бизиң барымыза ээ болмалы, бизе серетмели, сиз онуң ёлуны сакламаң!» дийип отыр. Әй, энем пахыр нәче өзеленсе-де, оларың гөвни бир ялы. Илки-илкилер-ә, яңкы айдышым ялы, боля дийәйҗек ялам этдилер-де, соңы болмады... Шекериң эҗесинем бирхили тербиесизрәк ялы гөрдүм. Ондан дашарам, Шекериң бир езунден улы, адамсындан айрылышан аял доганы бар велин, гөвнүме болмаса, өйүң әхли чөзгүди шонуң элинде ялы. Какасы пахыр-а гепледенокларам, «Сен отур, бу затлар сениң, эркегиң иши дәл» дийшип, яңкы улы гызлары билен эҗеси икиси азгырылышып дурлар. Тамың бир чүңкүне гысып, онуң сесини чыкарданоклар. Ай, аслында-ха, онуң өзем гүрлеҗек болуп дызап дуранок-хов! «Бу затлары аяллар чезйәндир-ле...» дийип, бар гайгысы гара бокурдагы ялы, япланып ятыр. Хич зада эрки етенок.

Салых Мередиң берен гүррүңлеринден өзуче маны алды. Ол сөйгүли аялы Огултәҗиң какасы Кессек аганың адамкәрчиликли гүррүңлерини, онуң өз гызына, аялына болан арасса ыхласыны, тербиесини ятлады. Адам билен адамың, эркек билен эркегиң тапавудының ер билен гөк ялыдыгына ол шу ерде ене бир гезек гөз етирди. Йөне херничигем болса, Шекерлере тәзеден сөз айтмага

гитмеги ол йүрегине дүвди. Меретден оларың обаларыны, өйлерини долы салгы алды. Өзүниң якын гүнлерде Мерет үчин Шекерлере гудачылыга барҗагыны ол шол гүнүң эртеси гарры энә-де дуйдурды.

– Эне җан, сиз мениң йүзүми герүп билмесеңизем, сөзүми диңләң. Шу гүнден бейләк сиз өзүңизи еке саймаң. Ынха, Мерет мениң иним, сиз хем өз энемиң орнунда, Боссан билен Сапарам өз җигилерим... Мен өз машгалам билем билеликде, Мередиң халан гызы Шекерлере гудачылыга барарын, олара ягдайлары өзүм дүшүндирерин. Сиз хич зады гайгы этмәң, несип болса, Мередем, Сапарам ейли-ишикли болар...

Салыхың сөзлери гарры энәниң депесини гөге етирди. Ол отуран еринде езүни бирхили кувватланан ялы дуйды. Эмма гурсакда көк уруп, багра тикен болуп батан перзент авусы велин көшешерли дәлди, ол ыза, ол гусса энәниң гөзлеринде өмүрлик доңуп галыпды.

Салых шундан соң узак эгленмән, гарры энедир җигилери билен хошлашып, ёла рована болды. Ол өйлерине геленден соң, агшам чай башында, Меретлере барып гелшини, оларың өй-ичерилериниң, гарры энелериниң ягдайыны өз эҗесине екән-екән гүррүң берди. Мередиң той меселесиндәки йүзе чыкан гаршылыклар, сөйги дийлен дүшүнҗә дүйпден гаршы гелйән херекетлер барада-да айтды. Эркек адамың гепи-геп, сөзи-сөз болан өйде хемме задың ербе-ер болҗакдыгына инди Салыхың гөзи етйәрди. Терсине, эркегиң сөзүниң сакалындан аңры өтмейән еринде говулыга гарашмак кынды. Муңа Шекерлериң машгаласының мысалында-да гөз етирсе болҗакды. Элбетде, Салыхың ол машгала барадакы дүшүнҗеси энтек диңе Мередиң гүррүңи эсасындады. Йөне Мередиңем ялан сөзлеҗек я-да «Мен ягшы, иллер яман» дийҗек йигит дәлдигини ол анык билйәрди. Херничик боланда-да, Салых Шекерлере гитмегиң зерурдыгына дүшүнйәрди. Шонуң үчинем ол бу меселәни эҗеси билен маслахатлашмагы йүрегине дүвупди.

– Эҗе! Догрусыны айтсам, башга бириниң машгала ишлериниң арасына сокулып йөрмәни өзүм-ә халамок. Танамаян ериңе сөз айдып, кесекиниң гапысындан бармагам услып билемок... Йөне Мереде гезек геленде, мен нирә бармалам болса–бармалы, нәме этмелем болса–этмели дийип дүшүнйәрин. Мен онуң билен түрмеде бир дөвүм чөреги биле пайлашып ийдим. Шондан

бәрем ага-инилик әхтимиз бар. Онуң өзем, бизиң тоюмыза гелип, тә той гечйәнчә хызмат эдип гидипди, ядыңа дүшйән болса. Йөне ол шонда-да, шондан өңем, өзүниң эжеден-какадан бирвагт махрум боланыны, диңе гарры энесиниң хем ики саны жигисиниң барлыгыны, башга хич хили гарындашларыныңам, хоссарларыныңам ёклугыны эгер-эгер айтмады-да. Ынха, шу гезек өйлерине баранымда, Мередиң өзи билен икичәк отурып, кән гүрлешдим, әхли ягдайларына долы етик болдум, олар үчин алада этжек адамың ёклугына-да гөз етирдим. Онсоңам, Мередем, мен ялы, түрмеде отурып чыкан оглан... Ханы, Огултәжиң какасы ялы акыллы-башлы, пайхаслы бир яшулы болса, Шекерем Огултәч ялы бир акыллы гыз болса, онда бу ерде чөзүлмез ялы меселеде ёк... Шонуң үчинем, эже, гаршы болмасаңыз, Огултәжем янымыза алалы-да, Шекерлере бир барып гөрели, белки, шовуна болаяды-да. Белки, ягдай мениң чак эдишимден говурак болуп чыкаяды-да. Гиделими, эже?!

Салыхың эжеси оглунын пикирине гаршы чыкмады, райынам йыкмады:

– Оглум, хайыр ишиң угруна гитмеклиги мен кын гөрмерин. Онсоңам, багт ишидир, язгытдыр, белки, бу ишлериң оңуна болмагы ол диййән огланың язгыдында болсун-да...

Шол гүнден соң кән дашлащдырман, Салыхың эжеси көне ай-гүн хасабы билен сәхетли гүни аныклап, дийлен гүнем муң герчеклериң ёлуна аят-төвир эдип, оглудыр гелнини янына алып, Шекерлере тарап ёла дүшди.

Гат-гат жайларың бир-бирине дегип дурмасы шәхер яшайшының гөркүне айратын бир өзболушлылык берйәрди. Салых өң Меретден ымыклы салгы алансоң, булар Шекерлериң өйүни көсенчсиз тапдылар. «Ыхласа – мырат» дийлиши ялы, Садых дагы геленде, Шекерлериң машгаласының бары өйде экен, Бу өйүң адамлары, илкибада, дел мыхманларың геленине бирхили болсаларда, гызлы өе гарашылмадык мыхманларыңам гелибергичдигини, оларың нәме үчин геленинем чен-чак билен билибермелидигини ятларына салан болара чемели, буларың саламыны алып, өе мүрәхет этдилер. «Ким боларсыңыз, нәме үчин гелдиңиз?» дийип дурман, чайнахарың угруна чыкма билен болдулар. Шекериң эжеси орта ящдан гечен, лопбушрак, эти-ганы герегинденем артыграк, орта бойлы, йуз-гөзи бирнеме хыйрсызрак аял

экен. Ол өзүни «Мен – Айсолтандырын» дийип таныш-дырды. Онуң гайратлы, эли ишли, өз машгаласында сөзи гечйән аялдыгыны отурып-туршунданам, гызларының херсине бир юмуш буйрушдырып йөршүнденем аңса болярды. Шекериң какасы инчеден аррык, узын бойлы, гөрмегей, аялындан хас яш гөрүнйән адам экен. Гызларың ичинде хас нурана, мәхирли гөрүнйән, орта бойлы гыза гөзи дүшенде, Салых өз янындан «Мерет җаның халан гызы – Шекер шу болса герек» дийип чак этди. Өйүң ичинде ики яна дарс-дарс эдип, хызмат билен болуп йөрен яш аял машгаланам Салых Шекериң шол адамсындан айрылышып гелен доганыдыр өйдүп ойлады. Онда шу өйде хөкүмини йөредйәнем шол гелин болмалы-да...

Аз салымдан, хәлки дарс-дарс эдип йөрен гелин:

– Йөрүң, биз о җая гечәелиң! – дийип, Салыхың эҗесидир Огултәҗи алып гитди. Салыхың янында диңе Шекериң какасы галды. Салых йыгрылып-яйданып отурмаң вагты дәл хасап этди-де, бада-бат сөзе гиришди:

– Яшулы, биз бир-биримизи танаян дәлдирис, таншаялың! Мениң адым-а Салых, янымдакыларам эҗем билен аялым.

Шекериң какасам аграслык билен дилленди:

– Хә... Салых дийсеңизләң, гаты говы... Хайсы обадан боларсыңыз? Адыңыз-а гулага бирхили таныш дегйәнем ялы велин, хәли-хәзир ядыма салып билйән дәлдирин...

Салых өзүниң хайсы обадан, кимлердендигини айдандан соң, өйүң ичине бирхили үмсүмлик аралашды. «Бу яшулам, гөрйән велин, кәнбир геплемсек адам дәл өйдйән» дийип, Салых ичини геплетди. Хәзир бейлеки отагда нәме гүррүң гидйәнлигинден ол бихабарды. Йөне бәрде-де бир ягдайыны тапып, эсасы гүррүңе гечмелиди. Шол вагтам орта чай гетирилди. Ене икичәк галансоңлар, Салых гүррүңи довам этдирди:

– Яшулы, я айдып етишмедиңизми я-да мен говы эшитмедимми – адыңызың нәмелигини энтек долы билип билмедим...

– Мениң адым Җумагелди! – дийип, яшулы келтеҗик җогап берди.

– Хә, шейлеми... Йөне мен сизе Җумагелди ага дийип дурман, яшулы дийиберсем, гаршы болмарсыңыз-да. Мениңчә, бу-да бир сылашыгың, бир-биреге хорматың гөрнүши...

Җумагелди ага Салыхың бу сөзүне хич хили җогап гайтармады. Онуң доңуп, дымып отурышы, ичинден «Әй, ягшы йигит, гепиңи азалт-да, тизрәк нәме үчин гелениңи аян этсене!» диййәне меңзейәрди. Салыхам өзүни дийсең оңайсыз дуйярды. Ол хәзир ичинден, янына яшулурак бир адам алып гайтманына өкүнйәрди. Какасы бу ёллара яраҗак дәл-дә, ёгсам-а... Нәхилем болса, сөзә ачылды, инди ызыны довам этмелиди.

– Яшулы! Җумагелди ага! Бизиң сизи идәп гелмәмизиң себәби бар. Ынсан яшайшында, нәме, хөкман сүңк гарындашлыгы дәл, таншып-билшибем гарындашлык ачыбермели. Адам бар еринде, яшайыш, өсүш-өзгериш бар. Хер кимем огул-гызыны ягшы ниетлер билен кемала гетирйәр, оларың адам болуп, ил хатарына гошулып гитмегини ислейәр. Ине, түвелеме, бизем бу гүн сизиңкә ягшы ниет билен гелип, дөвлетли сачагыңызың башында отырыс. Эгер оңласаңыз, несибеде бар болса, сизиң билен хас якындан гарындашлык – хоссарлык гатнашыгыны ачайсак диййәрис.

Җумагелди ага Салыхың җаныгып айдян гүррүңлерини үнсли диңлемесине диңледи-де, нәме үчиндир, булар өзүниң башыбош, дул гызына сөз айтмага гелендирлер өйтди. Эмма Салыхың соңкы сөзлери онуң бу пикириниң терсине болуп чыкды.

– Хава, мен сизи өң танамаянам болсам, сизиң гызыңыз Шекериң адыны ез достумыз Мередиң дилинден зол эшидип йөрүс... Түвелеме, гезден-дилден горасын, акыллы, эдеп-экрамлы җигимиз бар экен... Алны-маңлайы ачык болсун!

Җумагелди ага ене сесини чыкармады. Салых мунуң бу доммарылып отурышыны ез янындан халамады, «Бе, аллаҗанларым, гүң билен геплешен ялы болды би-йә, акыл-хушы бир ериндемикә я гулагы агырракмыка...» дийип ичини геплетди. Шол отурышына-да, ол өз гайын атасы Көссек аганы гөз өңүне гетирди, онуң алчаклыгыны, адамкәрчиликли гүррүңлерини ятлады хем-де оны хәзирки маңлайында отуран яшулы билен деңещдирди... Хей, деңещдирер ялымы... Ер билен гөк ялы. «Ай, херничигем болса, бизи бу тая гетирен Мередиң сейгүси, достумызың аладасы, оңа алып берҗек болян Шекеримизем шу машгаланың адамы. Шонуң үчинем, өйкекине эдип отурман, буларың диллерини тапҗак болмалы, ишиң битерини билмели» дийип, Салых ене ойланды.

– Җумагелди ага! Мениң Мерет дийип бир достум бар, иним дийсемем болҗак, ол бир етим оглан, эҗесем-какасам ёк, бир гарры энеси билен ики саны җигиси бар. Анха, шол оглан окап йөрен еринде сизиң гызыңыз Шекери халапдыр. Догры, мен олары окаян девүрлеринде-хә гөрмедим, йөне Мерединң хат алышяныны билйән. Яшлар, бир-бирини сулхы алып, халашян болсалар, оңа етеси зат ёкмука диййәрин. Онсоңам, гызыңыз ол өе барса, хор болмаҗагын-а айдайын. Түвелеме, бир улы хоҗалыга өзи ээ болмалы. Шол өйүң оды билен гирип – күли билен чыкып йөрсе, башга зат герек дәл...

Яшулының шол дымып отурышы.

Салых ене-де сөзүни довам этдирди:

– Ховва, өңрәк Мерет энеси билен бирки гезек сизе гелибем гидипдир. Йене, аңлайшыма гөрә, нәмүчиндир, сизиңкилерден белли җогап болмандыр. Элбетде, хайыр иши соңа гоймасаң говы. Шонуң үчинем, мениң өзүм, ынха, Мерединң хоссары хекмүнде, сизиң яныңыза маслахата гелдим. Сизденем, «Боля, гелибериң!» диен довлетли гүррүңе гарашян...

Яшулы хернәче эрҗеллик билен дымса-да, Салых оны өз угруна гоймады. ахырсоңы, Җумагелди ага-да дилленмели болды:

– Мыхман, сиз, белки, догры айдянсыңыз, ниетиңизем говудыр, йене мен шу меселә гошуламок. Анха, эҗеси бар, җигилери, доганлары бар, шоларың өзлери чөзүберсинлер...

Шу ерде Салых Мерединң «Шекериң какасында чигит ялыҗагам эрк ёк, эсасы меселәни чезйән – гызың эҗеси билен дул аял доганы» диен сөзлерини ятлап, ичини хүмлетди. Ол Җумагелди ага билен гүррүңи мундан артык узалдып отурмаң герегиниң ёкдугына дүшүнди. «Герйән велин, меселәниң эсасы чөзүләйҗек ерине – аңыркы җая бармалы болҗак өйдйән. Онсоңам, о тайда эҗем бар, Огултәч бар – бир-биреги голдаберсек, белки, алып чыкарыс».

– Җумагелди ага, онда, йөрүң, биле гечәелиң ол җая! – дийип, Салых яшула йүзленди. Ичинденем: «Мунымыз-а «Акмак мыхман ей эесине хөдүр эдер» диенлерине баря вели, йөне менем билгешлин эдйән шуны... Белки, дүшүнер» дийип ойланды. Эмма Җумагелди ага онуң бу айлавына душүнмедими-нәмеми:

– Хә, барың, барың... Менем, ынха, барарын – диймек билен оңды.

Салых ол отага гиренде, йүзуни багыр ялы эдип, Огултәҗи сөз билен далап отуран хәлки гелне гөзи дүшди. Салыхың эҗеси гөргүл-ә, геплемеден гечен, якасыны тутуп, «Тоба, тоба!» дийип отуран экен.

Хәлки гелин, Салыхың гиренине үнсем бермән, шол гепләп отырды:

– Сиз нә йүзүңизе гудачылыга гелйәңиз? Ол Мерет дийййәниңиз бир, түрмеде отурып гелен, өйсүз-өвзарсыз, якасыз, түвмаяг-а. Ери, бир гүл ялы машгаланы биз онуң ялака нәдип дөзерис... Гепиң гысгасы, эгер шо Мерет дийилйәниң аладасы билен гелен болсаңыз, тамаңыз тала даңлайсын, гелен ызыңызы ел чалманкаҗык гайдыбериң.

Салых дуруп билмән, сөзе гошулды:

– Җигим... Сиз Мереди танаңзок. Онуң ыкбал йитгилеринем бу ерде диле чолап отурмаң гереги ёк, хер кимем худайың бендеси, онуң саланыңы бендеси чекмели боляр. Йөне Мередиң, түвелеме, өем бар – евзарам, гарры энеси, перищде ялы җигилери, достярлары бар. Элбетде. кысматдан гачып гутулып боланок, онуң эҗеси=какасы, энтек Мерет дагы яшка, дүнйәден өтүп гиден... Мунда Мередиңем гүнәси ёк, ол ёгалып гиден лахырларыңам. Инди, Мередиң түрмә душмесиниң себәбинем, сиз билмейән болсаңыз, мен айдайын. Ол – сизиң хем бизиң җигимиз Шекериң ар-намысыны бир нәкесден гораҗак болуп, уршуп, анха, шонданам түрмә дүшди. Онсоң, сизиң яңкы дийип отуран затларыңыз «Ягшылыга яманлык» болуп чыкяр...

Гелин Салыхың сөзүни гутарарына-да гарашман, онүң агзындан какып алды:

– Бе, бе-е... О нәхили, Шекер үчин түрмә дүшен болямыш оныңыз? Хер бир эден этмишиңи илиң үстүне йүкләп отурмак ап-аңсат-да... Ёк, о болмаз, хер ким ез этмишине өзи җогап берсин! Онсоңам, биз оны җигимизе гаравул гоямзок, ерсиз-ере бурнуны сокуп, эемсирәп йөрмесин...

Салыхың еңсе дамары гатаса-да, ол сыпайычылыгы элден бермеди:

– Ёк, Мерет диңе Шекер себәпли түрмә дүшди дийсек, күпүр гепледигимиз болар, себәби, ыкбал иши дийибем бир зат бар, онам хасаба алмалы. Бизем бу затлары ыкбалдан гөрйәрис. Йөне, нәме, инди гечени

гечди билмели, гечен зады гайтарып гетирип я-да дүзедип болмаз. Онсоңам, биз бу гүн сизиң яныңыза гечмиш хакда дүшүнишмек үчин гелемзок-да, оңат ниет билен – гарындашлыга ёл ачмак үчин, гуда болмак үчин гелдик!

– Гуда-да болмаз – ёлам! – дийип, перт җогап берен Шекериң эҗесиди. Онуң ики элини быкынына уруп, хайбат билен азгырылышы Салыха гадымы эртекилердәки, агзындан от сачян аждарҳалары ятлатды. Ол шонда-да парахат гүрлемәге чалышды:

– Айсолтан дайза, биз сизе гелмәнем билердик. Йөне бу ики арада Мерет билен Шекериң бир-бирине болан ыхласы, оңат дуйгулары ятыр. Олар бир-бирини халаян болсалар, гелиң, эсасы нетиҗәни шоларың өзлери чыкарсын диелиң. Бейдип, өз көне пикиримиз билен, ики саны яш җуваның сөйгүсине бөвет болмалың! Эгер сиз гөвнемесеңизем, олар ирде-гичде барыбир бир-бирлерини тапарлар. Себәби, Меред-ә «Шекер болмаса, маңа башга гыз герек дәл» дийип отыр, ёгсам, өз обамызда-да етишен, гөзел-гөзел гызлар аз дәл. Шекерем, мен-ә, Мерет билен пикирдешмикә диййәрин... Шонуң үчинем, гелиң, булары гачып-тезип йөрмәге меҗбур этмәлиң-де, меселәни акыллы-башлы чөзҗек болалың...

– Болмаз дийдимми – болмаз! Меселе-де шол, чөзгүдем! – Шекериң эҗеси шунуң билен, гүррүңи гутардым этди.

«Бә-ә-әй,» «Аждарханы гачыран аял» дийселер, нәхили болярка диердик, анха, болубилсе шу ики саны аял ялыдыр шо-да!». Салых шей дийип ичини хүмледип отурышына, гарры эҗесинем азара гоюп, бу ере геленине пушман этди. Йөне бир гечип барян өтегчи ёлундан азашып, өйүңе гелсе-де, барындан хөдүр-керем эдилип, гепи-сөзи диңленилйәндир, мыхман хатырасы сакланыляндыр велин, бу өйде ол сылашыкдан, сыпайычылыкдыр хормат-хеззетден нам-нышан ёк экен. Салыхы хас-да гең галдыран зат – Шекериң өз ыкбалы чөзүлйән пурсатда, бу гох-галмагала гошулман, гөвнүбир ялы, ол отагдан бу отага аркайын гезмеләп йөрши болды. «Ери, биз-ә мунуң алны-багты ачылсын, сөйгүлисине говушсын дийип, узак ёлы якын эдип, аягымызы сүйрәп, бу ере гелйәс, бу-да, хамана, нәмәниң нәмедигине душүнмедиксирейән ялы болуп йөр-ле...» дийип, Салых ойланды. «Я-да мунуң Мереди сөййәнлигем гатыбир чын

дәлмикә, ай, ёк, сөййәндир-ле, йөне эҗесиниң йүзүнден гечибилйән дәлдир, эҗеси гөвнесе, Шекерем гуш болуп учарды велин, эҗесем-ә гөвнеҗегиң үстүнден барҗак аяла меңзәнок. Эҗесем гөвнәрди, Мерет бир аркалыдөшли йигит болан болса, какасы пахырам дири болуп, улы бир везипәни эеләп отуран болса... Хәй, йөне, «Эҗесини гөр-де, гызыны ал!» дийлен накылам-а бардыр, Салых!». Ол ене-де, Шекериң какасының болшуны ятлады, онуң мен эркекдирин дийип гүберилип ятышына хайп дийди. Салых шу аз салымың ичинде, бу өйдәкилериң хеммесиниңем болушларыны, гепсөзлерини, херекетлерини өлчерищдирип, салдарлап гөрди. *Кимиң кимлигине, нәмәниң нәмелигине* мазалы гөз етирди. Ол ахырсоңыда: «Бу затларың барына гыз гүнәкәр, диңе өз Шекер диййән гызымыз гүнәкәр. Эгер ол сөйги дийилйән зади догры дүшүнйән гыз болса, онда хәзир о-да бизиң билен деӊ дуруп гидишерди, эҗеси, какасы, доганлары биленем эгри отурып-догры геплешерди. Йөне Мерет достумызың сайлап сөен бу гызы сөйгиниң хатырасы үчин баш гоюп билҗек гызларың хилинден дәл боларлы, бейле гызлардан сөйгә диңе ыснат гелер» диен нетиҗәни чыкарды. Ол отуран еринде гобсунып, башыны дик гөтерди-де, эҗесине, Огултәҗине «Гиделиң!» диен ышараты этди.

Ёлда, херси өз пикирлери билен гүмра болуп гелйәркәлер, Салых дымышлыгы бозды:

– Бәхбит болсун... Яланчы гиңдир, говы гызам тапылар, говы ерем кәндир...

Эҗеси Салыхың сөзүни алып гөтерди:

– Оглум, мен-ә, догрусы, хәзир шоларың сөзүмизи кабул этмәнине бегенйән. Көнелеримизиң сөзи бар: «Эҗесини гөр-де, гызыны ал, гырасыны гөр-де – бизини» дийип. Бейле өйден говы машгала чыкмаз, оглум, шоны билип гой. Ол эҗелери бир пәли гөтерилен огушян, ёгсам, хей-де, сениң йүреҗигиңден өнен чагаң бири билен сөйшүп-халашса, оңа-да хырыдар чыкып гелселер, *сөз айтсалар, оңа айып иш дийип* болармы... Ол азгын аял Меретден айыбам тапмазды, эгер огланың какасы бир эмелдар, өзи пыланкес болан болса. Зыяны ёк, Мерет җаныңам бир несибелиси бардыр. Ынха, өз обамызда-да говы-говы гызлар кән. Сен, оглум, Мерет достуңы бир оба гезмәге гетир, гереги гыз болсун. Сөймек-сөйүшмек хич вагтам гич дәл. Эсасы зат – маңлайыңдан бир дүзүвли адам чыксын!

Ёлагчы машыны гызарикиндинлер Салых дагыны обаларына алып гелди. Салых ичери-дашарыны гезден гечирип, хожалыгың зерур ишлерини бирйүзли эденсоң, бир гүн май тапып, ене Меретлере тарап ёла душди. Гудачылык гүррүңиниң нетижесини Мереде хабар бермелиди. Галыберсе-де, Салыхда Мереде ховандарлык эдип, оны өйли-ишикли этмек ислеги, хыжувы говшаман, гайтам, хас гүйчленипди. Йөне Мерединң диййән гыз-а боланок, башга ёл гөзлемели. Илкинжи нобатда-да, бу затлары Мерединң өзи билен маслахатлашып, онуң пикирини билмели, дүшүнишмели.

Ол гелшине, гарры энәниң янына барды:

– Эне жан, салавмалейким! Мен Салых, ене гелендирин мен-ә...

Ики бүкүлипжик отуран гарры эне, гулагына чалажа эшидилен бу сесе башыны галдырды. Салых эллерини узадып, энәниң элинден тутды:

– Эне жан, мен – Салых, Мерединң досты!

Гарры эне бу гезек оны басым танады. Хоссарыны гөрен ялы, Салыхың элинден япышып, ювашжадан сес эдип аглап уграды:

– Вах, балам... жанларым... гургунмысың? Өй-ичерилериңизем гургунмы? Танадым, оглум, сесиңден танадым... Сесиңе дөнейин, гузым! Шейдип, Мерет жаны екесиретмәвериң. Ол хер гүн сени ятлап, тәзе алан гелниңизиң говулыгы хакда, энеңиз-атаңыз хакда-да оңат гүррүңлер эдип берйәр...

Гарры эне ене бир затлар дийжек ялы этди-де, төверегине диңширгенди. Онуң хәзирки болуп отурышы, мисли бир чөл-бееванда ялңыз өзи галып, нирeден бир ынс-жынсың сеси эшидиләеркә дийип гулагыны тутуп отурана меңзещди. Салых дымышлыгы бозды:

– Эне жан, несип болса, ынха, басым Мерет достумызам ейли-ишикли эдерис. Хәзир тутуш өйүмиз болуп шонуң угрунда гезип йөрүс, Мерединң түйс өзүне мынасып бир гызың гөзлегиндедирис. Эгер сиз гаршы гелмесеңиз, Мереди мен шу гезек яным билен өз обамыза алып гитмекчи, гызлар билен таныщдырмакчы. Белки, говы язгыт болаяды-да...

– Вах, оглум, Мерет жаның Шекер дийип, өз халаян гызы бар-а... Биз Мерет жан билен икүч гезек оланың өйлерине-де бардык. Мен-ә бир отуран гөзсүз гарры велин, шоларың гүрлешишлерини халамадым. Мерет жанам, нәме, шо гыз дийип отыр-да... Оларың гепи-

сөзи, болушлары гыз берерлиден-ә дәл. Ол сөйүлйән гызам йөне эҗем дийип отыр, хәй, эҗеси гурсун, эҗе боларны олар ялыдан... – дийип, гарры эне чаларак кәйинди. Салых энәни көшешдирмәге чалышды:

– Эне җан! Ол гыз Мереде мынасып болса-да-боляндыр. йөне оларың дүзгүнлерини, эдим-гылымларыны мен шу гезек барамда гөзүм билен гөрүп гайтдым. Шол ер – сизе мынасып ер-ә дәл. Эгер овалында язгыда чекип, шолар билен гуда болайсаңызам, соңлугы билен олар сизе хезил бенрмезлер. Ол өйдәки «Мен – эҗедирин!» дийип отуран – эҗе дәл-де, ювха чыкан аҗадарха, какаларам шонуң өңунде пысыр-пысыр эдип отуран бир бичәре гуш ялы... Онсоң, ол өйден, хей, эйгилик чыкармы... – Салых бокурдагына зор салып, гыгырып гүрләп отурышына, сесиниң гырлып гиденинем соң билди. Ол ене бир затлар дийҗек болуп агзыны ачды-да, гүрләп билмән, үсгүрди, бирки гезек ардынҗырады. Шол бармаша-да гапыдан Мерединң җигиси Боссан салам берип гелди. Ол энесине геленини мәлим эдип, ене дашарык чыкып гитди. «Мередем-ә гелип йөрендир» дийип, *Салых ичини геплетди. Шол вагт гарры эне ене* гүррүңе башлады:

– Оглум... Мерет җаның ики гөзуни дөрт эдәели дийип, гечен йыл, хол, обамызың илери четинде яшаян гарындашларымызың бириниңкә гудачылыга бардык, оларам, нәме, йүзүмизден гечип билмән, «Ханы, гөрели, энтек гызымыз-а яш, ондан бейлекисем язгыда баглыдыр-да» дийшип, гараз, бош гайтардылар. Шондан соң мен-ә диңе Мерет җаның өзи нәме диеркә дийип отурандырын... Мунуң дең-душлары береййәм өйли-ишикли, чага-чугалы болуп гитдилер, муңа-да инди вагт болды. Онсоңам, ынха, Боссан җанам бир етишен машгала, Мереди бир өйли-ишикли этмесек, мунуңам ёлуны саклап дурус. Меред-ә «Хайыр иши саклама, эне, Боссаның дурмушына бир биз пәсгел бермәли!» диййәрем велин, Боссан җаның өзи: «Энтек агам өйли-ишикли болман, мен дурмуша чыкҗак дәл» дийип отыр-да...

Шол вагт Мерединң сеси буларың гүррүңини бөлди:

– Агам, салавмалейким!

– Валейкимессалам, Мерет җан, саглыкмыдыр?!

– Шүкүр. Өйлер-ичерилер, Огултәч гелнеҗемиз гургунмы, гарры энемизиң, яшулымызың таплары ничик?

– Худая шүкүр, хеммелер гургун, көп догайы салам айтдылар, Ери, өзүң саг-гургун ишләп йөрмүң?

– Әй, худая шүкүр, иш билен гүйменен болуп йөрүс, ынха.

– Нәме, гүйменен болуп йөрүс диййәң велин, ишиңе гөвнүң етенокмы, Мерет? Я-да шол Шекер-Шекер дийип, ише кән элиң баранокмы?

– Ай, ёк, бейле-хә дәл.

– Гаты говы, бейле дәл болса...

– Салых, йөр, о җая гечип, аркайын отуралы. Чай-нахарам шо тайда иерис – дийип, Мерет еринден галды. Салыхам онуң ызына дүшди. Чай-нахардан соң, Салых хабарыны мәлим эдип уграды:

– Хава, Мерет биз-ә голайда, эҗеми, Огултәч гелнеҗеңем алып, Шекерлере барып гайтдык, нәмүчинлигинем сен говы билйәң... Дост, иним, Мерет җан, мен шу чака ченли Шекер диййән гызыңы гөзүм билен гөремокдым. Шу гезек барамызда, биз оны гөрдүгем, говы сынладыгам...

Мерет отуран еринде чалаҗа гобсунды.

– Хава, Мерет, сынладык... Ол өрән овадан гыз, оңа сөзүм ёк. Йөне... сен түрмедекәң, онуң саңа язан хатларының мазмуны билен, сөйги ымарады дийилйән зада шу гүнки дүшүнишиниң арасында гаты улы тапавут бар, бейле тапавудың нәмеден дөрейәнлигине сенем хайран – менем. Шол илкинҗи язан хатыны окап берениң ядыңа дүшйәндир, нәхили акыллы, пайхаслы сөзлер барды онда, шол сөзлериңем сениң калбыңда өчмеҗек сөйги дөреденлигине мен ынанян. Ынха, бу гүнем ол дуйбүнден башгача адам – диңе эҗесиниң диени билен болян гыз болуп отыр. Элбетде, гүрлемек, хат язмак аңсат, йөне онуң ызында дурмакда иш бар. Анха, шол иш җыгба-җыга геленде-де, бейле болуп чыкды. Гүнәсине галмайын, Шекер, белки, говы гызды-рам. Йөне онуң арвах-җынлар ялы болуп отуран шол эҗесидир дул доганының башы дик болуп дурса, ол өйде хич киме-де эшретли дурмуш гөркезмейәрлер. Ол какасы пахыр-а иңңә сапаймалы болупдыр, эҗелери болса, гапыдан сыганок. Элбетде, хер кимиң өз болшы бардыр велин, йөне, оларың геп-гүррүңлери, болушлары болшуңа-бейлекиңе, ёл гойҗак дәл. Онуң ялы ерде хөкман агзалалык, совуклык, бир-биреги әсгермезлик болаймалы...

Мерет ягшыдан-ямандан хич зат диймән, диңе диңләп отырды. Салых сөзүни довам этдирди:

– Онсоңам, Мерет, сениң дурмушыңда, түрмеден өңем өрән көп кынчылыклар болуп гечипдир. Ол затлары мен, ынха, инди-инди, якындан гатнашып гуралымыз бәри билип йөрүн... Бу өе Шекер ялы, доңбагыр, бимәхрем гыз герек дәл. Ол геләенде-де, бу өе ыссы бермез. Бу ере занны пәк, арасса, вепалы, ишеңңир гызларың бири герек, диңе саңа дәл – гарры энемизе-де, җигилеримизе-де мәхрем хем гөз-гулак болуп, шу өйүң кешигини сениң билен дең гөтеришип билҗек гыз герек. Онуң ялы гызларам, түвелеме, илде-гүнде гыт дәл... Шонуң үчинем, сен дост, говуҗа ойлан! Мениң маслахатымы алсаң-а, Шекери ятдан чыкар! Ине, бизиң обамыза гидели, Огултәч гелнеҗең саңа гыз барыны гөркезер, исләниңи сайла-да, сөй!

Мерет сесини чыкармансоң, Салых довам этди:

– Мерет, биз Шекерлерден чыкып, гидип бāряркак, эҗем мениң ичимден эдип гелйән пикирими дашындан айтды: «Эҗесини гөр-де, гызыны ал... « дийип. Шекериң эҗесини еке гезек гөреңде, гайдып оларың деңинден гечмен дийдирйәр-ә.

Мерет чалаҗа баш атып, бир затлар дийҗек ялы этди-де, ене гүрлемән, Салыхың гүррүңиниң соңуна гаращды.

– Мерет, шу вагтлар, билмедим, нәмүчиндир, обада-да, шәхерде-де яшларың көпүси сөйги дийлен дүшүнҗә биртараплайын душүнип уградылар. Бирентеги сөйүшйәрем, тоям тутяр, алланәме яшашыбам башлаярлар велин, ничикми, гыз атасы өйлеринден гайдып гелдиги, машгалада оңшуксызлык тапыняр лар. Догры, менем бу затлары ең билемокдым. Йөне, ынха, түрмеден гелип, обада яшап уграмсоң, кәбир гоңшы-голамларда болян вакалары гөрйән велин... Эсасан-а, гелинлеримизден геп чыкып уграяр. Ине, яңы-якында гоңшуларың бири оглуны өерди, бары-ёгы үч ай болманам, яңкылар айрылышдылар. Себәби, нәмемишин, гелин өз янёлдашыны янына алып гидип. өз эҗелериниң янында яшатҗакмышын. Огланам эне-атасыны ташлап гитмәге разы болмандыр. Гелнем: «Эгер гөчуп бизе гитмеҗек болсаң, онда, анха, мен гитдим» дийәгеде, гошуны гөтериберипдир... Гөр-ә, хер ким нә гүнлүк билен, ёгуны бар эдип, машгаласының агзындан кесип, той шайыны тутяр, бүтин өмруне чемчеләп йыгнанҗасыны тоюң ёлуна харч эдйәр. Эмма дашындан гелен машгаланың сениң бейле кынчылык билен той тутаныңдан хабары ёкдур, «Ынха, мениң билен яшаҗак болсаңыз, диңе шейдиң!» дийип, ер депип дуран-

дыр. Аслында-ха, шолар ялы гызларың әҗелери – бар беланың көрүги, шолар өвредйәрлер «Шейт-шейт!» дийип. Анха, Шекериң әҗесинденем чыкайҗак зат шол!

Салых кәсесине чай гуюнды-да, индики айтҗакларыны ичинден салдарлап герйән ялы, сөзүне аз-кем дынгы берип, соңрак ене дилленди:

– Мерет, мен бу затлары сени көшешдирмек үчин я-да башга ёла совуп, сени Шекерден совашдырмак үчин айдамок. Мен халыс йүрегимдәкини айдярын. Ондан галанам өзүңе баглы, алсаң-а, ине, дост маслахаты... «Өйленме-де, ойлан!» дийипдирлер. Ойланыбер, энтек гич дәл. Эгер башга бир пикириң барам болса, айдып отур...

Мерет Салыхың әхли айданлары билен ылалашянлыгыны дуйдурды. Соңам, хырчыны дишләп, узак пикире чүмди. Салых оңа пәсгел бермеди.

Мерет бирсалымдан, башыны диклəп, достуның йүзүне серетди:

– Хава, агам Салых, мен бу кеч ыкбалың оюнларыны өңем аз гөрмедим, өңем кән ерде әдим янды, инди бир... – Мерет чайындан овуртлап, демини дурседи. – Хава, инди маңа ялңышмак боланок. Сенем, ыкбал чөзгүдиниң шу җыгба-җыга пурсатында ага хөкмүнде берен маслахатларың үчин саг бол! Сен мениң агам, сен нәме дийсең, мен гулак асарын. Анха, мениң-ә өңденем, хәзирем пикирим шол!

Салых шу ерде, Мереде бир роваятдан мысал гетирип, гүррүңи беркитди:

– Гадым эййямда, бир оглан бир овадан гыза өйлененмиш. Ол гызам хер гүн «Эгер мени говы гөрйәнлигиң чын болса, шу иши эт – ол иши эт!» дийип, оңа хөкүм эдер экен. Огланам, аялы нәме дийсе, берҗай эдипдир, «ёк» диймәндир. Онсоң, яңкы гыз бир гүн: «Бе, бу оглан нәме дийсем, нәме буюрсам, эдип йөр-ле. Гел, шуңа ене бир юмуш буйруп гөрейин-ле. Шоны нәдеркә?» дийипдир-де, оглана йүзленипдир:

– Ай, оглан, сениң мени говы гөрйәниң чынмыдыр?

– Чындыр!

– Хеммө затдан, хемме кишиденем говы гөрйәңми?

– Хава, говы гөрйән!

– Онда, мениң саңа бир шертим бар, шоны берҗай этсең, мен саңа ынанян...

– Буйрубер, мәхрибаным!

– Сен гит-де, эҗең йүрегини согруп, маңа гетирип бер!

Огланам ойланып дурмандыр-да, «Боля!» дийип, эҗесиниң янына ýграпдыр. Барып, онуң йүрегини гурсагындан сограгада, алып гайдыберипдир. Шейдип, аялының янына гелйәркә-де, ёлда бүдрәпдир-де, йыкылыпдыр. Шол вагт, огланың элиндәки эне йүреги дил ачыпдыр:

– Вах, оглум, бүдрәп йыкылдың велин, хич ериңи агырдан дәлсиң-дә херно?!

Диймек, огул энесине хернәче залымлык, каст этсе-де, эне йүреги перзендине дөзмеҗек экен, гайтам, иң соңкы демине ченли өз баласының үстүнде көкенек герҗек экен... Йөне сени өз энеңе каст этдирмекден гайтмаян аялдан худай сакласын!

Мерет Салыхың айдып берен бу чуң манылы мысалыны өз янындан салдарлап гөрүп, көнелериң пайхасына, даналыгына хайран галып отырды. Ол ене-де достуна середип, «Сен нәмө дийсең, шо-да болар» диен манында ышарат этди.

Салыхдыр Мерет икиси тә ярыгиҗә ченли гүррүң эдишип, тәзәни-кенәни агдарыщдырып отурдылар. Иң соңда, Салых өз эҗеси билен эден маслахатыны ене гайталады:

– Мерет, эртир гарры энемизден ругсат алып, бизе гезеленҗе гидели. Несип болса, о тайда бирки гүн гезерсиң... «Хем дайымлара барян, хем тайыма баш өвредйән» дийши ялы, хем-ә бизе гезеленҗе бардыгың болар, хем обамызың гызларыны сынларсың.

Мерет Салыхың сөзүне гызарып, ере бакса-да, ол достунын оюн этмейәнлигине дүшүнйәрди. Шонуң үчинем, ол чалаҗа йылгырып, башыны атды.

Эртеси ики дост, «Маслахатлы бичилен дон гысга болмаз» диенлерине эерип, Салыхлара гитмек гүррүңини гарры эне билен маслахатлашдылар-да, ондан үч гүнлүк ругсат алып, ёла дүшдүлер.

Мерет Салыхың какасыны, эҗесини өң тойда гөрүпди, таншыпды. Йене, нәме, той арасында аркайын отурып, гүрлешип болярмы. Шонуң үчинем, бу ики гарры билен хәзирки душушыгында өзүни олар билен илкинҗи гезек танышян ялы дуйды. Йөне ол бу гезек олар билен гаты басым ыснышды. Айратынам, Салыхың какасының янындан Мередиң хич турасы гелмеди. Олар көп-көп гүррүңлер билен, тә гиҗе ярым болянча хүмүрдешип

отурдылар. Мерет өзүниң яш вагтында эҗеден-какадан махрум болшуны, соңра-да түрме дийлен отлы халканың бойнундан илишини, хәзир диңе гаррыҗа энесидир җигилери билен галанлыгыны гүррүң берди.

Вели ага онуң гүррүңлерини диңләп, башыны йайкады. Өз яныңдан «Эй, гудраты гүйчли бирибар, булары инди бир өз пенаңда саклап, ягшы гүңлериңден эчилевергинде!» дийип, дилег этди.

Эртеси ирден, Салых өз ишлейән ерине Мередем алып гитди. Өз ишдешлери, ёлдашлары билен Мереди таныщдырды. Ынха, буларың бригадири Хемра ага, бирвагткы атлы-абрайлы җай уссасы Ораз җалай, бейлекилер – хеммесем дурмушың чәксиз чаркандакларындан гечип, аҗыны-сүйҗини герен адамлар. Муны Мерет оларың өзлериңден сорамаса-да, еле-гүне гайзыган йүзлериңден, сөз урушларындан, ише япышышларындан аңды. Олар Мередем өз адамлары ялы, эдил өңден биле ишлешип йөрен кәрдешлериниң бири хөкмүнде кабул этдилер. Мередем мыхмансырап отурмады-да, гелшине, олар билен гошулышып, ишлерине көмеклешип гидиберди. Ол бу ишлери шу гүн гөрмели дәлди, керпич өрмегем, суваг этмегем, агач ёнмагам – бары элинден гелйәрди. Үстесине-де, онда, хайсы ише япышса-да, аңрыяны билен оңармага укып барды.

Мередиң өкделик билен керпич өрүшини сынлап дуран Ораз җалай «Гапдалымда шунуң ялы ишдеш ёлдашым болса, мен ене-де өңки ат-абрайымы, уссачылык мертебәми дикелтсем-дикелдәердимем» дийип ичини гепледйәрди. Ол соңра, өз пикирини дашына чыкармагы макул билди-де, бейлерәкде керпич ерүп дуран Мереде гыгырды:

– А-хов, мыхман оглан, ханы, бир чилим чекишели, сенем бираз дынч бер өзүңе! Онсоңам, бейдип, мыхманы ишледип отурсак, гөлшиксиз бор-хов!

Мередем «ёк» диймеди, элиндәки палчыклары айрышдырып, Ораз җалайың янына гелди:

– Агам, мен чилим-ә чекемок, йөне, ынха, яныңда ёлдаш болаярын – дийип, онуң гапдалында чөкди.

– Мыхман иним, сен-ә, түвелеме, уссачылыкдан хабарлы экениң, гөрйән велин! – дийип, Ораз җалай гүрләп уграды. – Мениң асыл кәрим шу керпич өрмек болансоң, сениң керпич тутушыңы, эмай билен кебширләп баршыңы дашыңдан сынлап, «Хә!» дийип оты-

рын. Шу ишлейшиңе гөвнүм етенсоңам, дуруп билмәк, гыгырайдым.

– Айбы ёк, агам, гыгыраның, гайтам, говам болды, ине, сениң гүррүңиңи диңләп отырыс, бизиң ялы яшкичилере кепигерен адамың гүррүңлери герегем... Онсоңам, агам, мен бир хакыкы усса-да дәл, хәлки бир евренҗерәй өзүм.

Ораз җалай башыны атды:

– Мыхман, сен догры айдярсың, хакыкы усса өзүни өвмелем дәлдир я-да евйәлер дийибем чишибермели дәл, муңа мениң инди говы гөзүм етйәр... Инди диңлесең, саңа бир айтҗак сөзүм бар. Билер болсаң, мен көп йыллардан бәри өзүме бир кәрдеш, ёлдаш гөзләп йөрүн велин, «Боюма гөрә бой тапдым, гөвнүме гөрә гөвүн тапмадым» дийлиши ялы, өзүме лайык бир адам тапман йөрдүм. Ынха, түвелеме, сениң керпич өрүшиңи сынладым велин, бирхили писиндим отурды саңа... Гел, икимиз якындан таншалы! – дийип, Ораз җалай Мереде элини узатды.

Мерет аграслык билен элини берди-де:

– Гаты говы, Ораз ага, мен сизе шей дийиберҗек! Мениң адымам Мерет! – дийди. Онсоң икиси ерлеринден туруп, гайтадан гөрүшдилер.

Хәзир Салыхам бир четрәкде, буларың ичгин таншышларыны гөз астындан сынлап дурды. Ол, догрусы, бу икисиниң душуп, таншанына ичинден бегенйәрди. Мередиң өзүни асыллы, эдепли алып баршына гуванярды. «Йигиди достундан тана!» дийипдирлер, Мерет җан шейдип өз сарпасыны сакласа, ол бизиң үчинем абарай!» дийип, ичини гепледийәрди.

Шол вагт Ораз җалайың Салыха гөзи дүшди:

– А-хов, Салых! Сениң ёлдашың-а түйс бизе герек адам экен! Онсоңам, өзүң билйәң, шунуң ялы бир эли хүнәрли, асыллы йигиди менем гөзләп йөрдүм. Шейле ёлдаш тапсам, мен ене-де өңки җай салма кәрими йөредердим...

– Ораз җан, бу затлар несип ишидир – дийип, Салых җогап гайтарды. – Элбетде, несип этсе, Мерет билен икиңиз биле ишлесеңиз, онда сизиң яныңызда ишиң гайгысы болмаз. Йөне муны, гой, Мередиң өзи чөзсүн, ойлансын-өлчерсин, өйлери билен маслахатлашсын... Онсоңам, Мерет җан бир мыхман адам, муны гатыбир ядатмалам шу вагт. Ынха, гүнем гүнортан болды.

Салых Мереди ызына тиркәп, өйлерине алып гайтды.

Гүнортан, нахар вагтында, Огултәч эййәм төверекдәки гоңшы гызларың бирнәчесини сынландыгыны, шоларың арасында хас писинди отуран бир машгаланың бардыгыны Салыха дуйдурды. Салых гелниниң йүзүне сораглы серетди-де, «Ханы, эшидели?!» диен маңыда башыны атды.

– Хол илеримиздәки дик гечйән үчүнҗи көчеде яшаян Осман агалар бардыр-а, сен олары говы танаянсың, Салых! Анха, шоларың иң улы гызлары Күмшүң гүррүңини эдйән...

– Хә, хә, шей дийсене. Танаян, Огултәч, говы танаян! Бе, шоларда-ха бир улугыз болмалыдыр-ов! Күмүш дийдиңми? Догры, догры!

Күмүш орта бойлы, инчемик, сарыягыз бир гызды. Ол эли ишлиликде-де, оваданлыкда-да көп гызлара гайра дур дийдирип билҗек машгалады. Йөне ол өзүниң аграслыгы хем-де өз гөрк-гөрмегине болан буйсанҗы зерарлы, окаян дөвүрлеринде-де, мекдеби гутарандан соңам, хич бир йигидиң «Сөййән!» сөзүни кабул этмәнди. Шол вагтлар буларың өйлерине, ызлы-ызына сөзайдыҗы гелсе-де, Күмүш оларың барыны бош гайтардыпды. Йөне, нәме, вагт диениң гечип дур, ол хич кимем аяп гоянок. Херки задыңам өз вагты, мөхлети бар. Шол вагты деңиңден гечирсең, соң онуң ызындан етмек кын. Күмүш үчинем, соң-соң, савчы гелмеси сейреклешди. Соңра, Күмшүң өзүнден кичи үч саны гыз җигисем ызлы-ызына етишди-де, үчүсем дурмуша чыкды гитди, Күмүш болса өйден чыкман, диңе өз эл ишлери, кешдеси билен гүмра болуп галыберди. Аслында, онуң төверегө, дурмуша болан гарайшы өз җигилериниңкиден дүйпгөтөр башгачады. Ол вагтың гечип барянлыгына дүшүнсе-де, өзунден хас кичи гызларыңам биреййәм чага-чугалы болуп гидендиклерини гөруп йөрсе-де, гыссаныпъ, чем гелен бирине дурмуша чыкып гидибермәни макул билөнокды. Шонуң үчинем, отуз үч яшаса-да, өзүниң маңлайының ирде-гичде ачылҗакдыгына, өзуне лайык бир йигидиң тапылҗакдыгына болан ынам оны дарыкмакдан, алңасаклыкдан саклаярды. Элбетде. машгалада улулары барка, кичилериниң дурмуша чыкмалары ил ичинде бирхилирәгем гөрүлйәрди. Көп машгалада, улулары чыкман, кичилериниң той тутмагына ругсадам берилмейәрди. Эмма Осман агаларың машгаласында дүшүнҗе башгачады. Олар диңе «Кимиң язгыды гелип, багты ачылса, той тутубермели!» диен пикире гуллук эдйәрдилер.

– Күмүш гызымызың шу вагта ченли дурмуша чыкман отурмасы, бөлки, бәхбидедир, белки, Мерет җан икисиниң несибеси гошулышандыр-да, Күмүш Мереде гарашып, шу чака ченли отурандыр! – дийип, Огултәч Мереде дегди.

Мерет гызарып, ере серетди.

– Ёк, сен утанма, җигим! Багт ишидир... Мен, билер болсаң, эййәм Кумше сөзем айтдым сениң үчин. «Кумүш җан, сенем бизиң җигилеримизиң бири, бизиң башга-да бир оглан җигимизем бар, өзем бой йигит. Белки, икиңизиң сулхуңыз алышса, бир-бириңизе ыкбалыңызы чатып, өйли-ишикли болсаңыз, говы боларды» дийдим. Күмшем «Огултәч гелнеҗе, бу затлар язгытдыр. Ханы, җигиңиз билен бизе гезмәге гелиң, гой, ол чекинмесин, гүрлешип гөрейин. Белки, мен онуң гөвнүне ярaман, ким билйәр. Онсоңам, мениң шу чака ченли хич ким билен халашып-сөйшүп билмедигимиң себәби өз ынҗыклыгымданам болса болянды́р велин, шу габат гелйән огланларың өзлерини хонданбәрииси тутмаларам мени кеҗикдирмән дуранок. Аслында, акыллы-башлы йигидиң гөвни пес болмалымыка диййәрин. Догрусы, маңа чакданаша догумлы йигит герек дәл. Өзи сада, арасса гөвүнли, хошгылав бир оглан болса, маңа ярар» дийди. Ынха, Мерет җигим, галанынам несибәң билйәр...

Шондан соң, Огултәч Мереди янына алып, Күмшүң өйде екерәк чагтына габатлап, оларың өйлерине барды. Чай башында аз салым гүмүр-ямыр эдишдилер.

Мерет өзүни мыхман сайып, кән гүрлемән отурды. Икинҗи бир тарапданам, ол Огултәч гелнеҗесиниң дилеварлыгына, дуйгурлыгына, акыл-пайхасына бил баглаярды. Хакыкатданам, Огултәч гелнеҗәниң гүррүңлери ики тарапыңам гөвнүне җай болуп дурды. Үстесине, ол ики арада дуруп, икисиниңем айтҗак сөзлерини кәте агызларына тутдурып берйәрди.

Бир адамың бейлекиден бир дөвүм чөреги артык иени көпленч билдирйәр. Күмүш бабатда-да шейле болды. Дашындан середенде, өйде отуран гыз-да дийләйҗек ялам болса, онуң догумы өзүне етик экен. Ол артыкмач нәзиргәп я-да гепи айлап-өврүп отурман, гөнүмеллик хем догумлылык билен гүрледи:

– Огултәч гелнеҗе, түвелеме, акыллы җигиңиз бар экен. Йөне мен җигиңизден хас улы, оны билйәнсиңиз. Маңа бир өзүм деңрәк йигит болса, говы боларды. Мен илиң пылан диеринден, геңләринденем чекинип дурамок,

хер кимиң бирхили, өз ыкбалы бар. Йөне, бу дурмушымыз Мерет үчин деңсизрәк болар.

Огултәч Күмшүң ач-ачан гүррүңини халады, муңа монча болды. Шу ерде Мердем сөз гезегини гидермеди:

– Огултәч гелнеҗе, сизиң гоңшы гызыңыз Күмүш, түвелеме, акыллы гыз. Догрусыны айтсам, мен шейле акыллы, гөрмекли гызың өйден чыкман, кещде эдип отурышына хайранам галян. Йөне Күмшүң бир пикирине, «Мениң яшым улы» дийип өзуни песелтмесине велин мен гаршы. Адамыны адам хатарында саклаян зат – онуң яшлыгам, байлыгам дәл-де, эдеп-экрамы, акыл-пайхасы. Инди, Күмшүң шейле яшырынсыз гүрләни үчин, менем өз пикирими, шу душушыкдан тәсирими ач-ачан айдайын. Догрымы айтсам, гелнеҗе, Күмүш түйс бизиң машгаламыза герек гыз экен. Мен, Күмүш, сизи хол дашракдан гөремден, халадым. Белки, ыкбал язгыдымыз бир ере языландыр... Инди мен өзүм барада-да бассырюссурсыз гүррүң берейин. Адымың Меретлигин-ә инди билйәңиз, өзүмем йигрими алты яшадым, эҗем-какам пахырлар... – Мерет шу ерде сәгинип, бирки гезек ювдунды, Күтүш энтек нәмәниң-нәмелигине дүшүнмеседе, бирхили болуп гитди. Мерет деррев өзүни эле алып, сөзүни довам этдирди. – Күмүш, мениң дурмуш ягдайымы, белки, гелнеҗем гүррүң берен болса, хас говы боларды велин, өзүм башладым – өзүмем айдайын, биз бир бу гүн гөнүләп гелен адамлар, «Гөни генен кейигиң ики гөзүнден башга айыбы ёк» дийипдирлер... Догрымы айтсам, Күмүш, мен өзүми сизе мынасыпдырынам өйдемок, сизе, догруданам, дең-душ, энели-аталы, аркалы йигит герек, о затлар болса менде ёк. Ондан дашарам, яшлык йылларымда пелегиң чархы мениң ыкбал йүпүми терсине сарап, өз гирдабына салды, мени азатлыкдан махрум этди. Мен сизден хич зады гизлеҗек дәл. Хава, мен бир гызы сөйүп, шонуң мертебесини гораҗак болубам, уршуп, түрмә дүшдүм. Ол гыз, түрмедекәм, маңа хатам язды, тәзеден сөйшүбем уградык. Эмма онуң эне-атасы «Бу бир түрмеде отурып гелен, эне-атасам ёк» дийип, маңа гызларыны бермедилер. Сөййән гызымам: «Эгер энем-атам гөвнемесе, мен саңа дурмуша чыкып билмен» дийип җогап берди. Анха, шейдип, бар гөрен гөргүлеримизем бир көпүк болды...

Күмүш, Мередиң гүррүңлерини диңләп отурышына, аңк болуп галыпды. Ол гаршысында отуран бу йигидиң ыкбалыны, чекен җебирлерини, эдил өз башындан гечен

ялы, шейле бир айдың гөз өңүне гетирди велин. хут йүреги сарсып, сүңңи эленип гитди. Ол аз салымдан пикирини жемләп, Мередиң йүзүне бакды-да, айгыт билен дилленди:

– Мерет, сиз бирибара йүзде-мүң шүкүр эдиң, шонча бела-белтерлериң ичинден гечип гелипсиңиз. Белки, сизиң гелжегиңиз говы болар... Мен өзүмиң отуз үч яшанлыгымы яңы айтдым. Өзем, инди «сен» дийиберсемем, айыплашмарсыңыз-да. Хава, Мерет, эгер сен гаршы гелмесең, мен шу гүнден бейләк сениң билен ыкбалымы багланыщдырмага тайяр. Белки, аллажан, мен алты-еди яшларымдакам, сени дүнйә индерип, мениң маңлайыма сени, сениң маңлайыңа мени язандыр. Сен түрмеде отуранлыгыңам намыс билме, эне-атадан ир махрум боланыңа-да кемсинме, о затларың хеммеси язгытдыр. Йөне бирибар бир затдан махрум этсе, өвезине хөкман башга бир затдан берйәндир. Белки, сениңкем шейле болсун... Эгер мениң сизиң машгалаңыза барып гошуланым билен, шол йитгилериң сәхелче-де болса өвези долунжак болса, онда мен шол ёла гитмәге тайын! Огултәч гелнеже, сизем, ынха, шу гүррүңлере шаят, мунуң башыны башланам өзүңиз. Жигиңиз билен мен ылалашян, эжем-какама-да өзүм айдарын, гой, Мередем өйлери билен маслахатлашсын, оларам гөвнеселер, мен разы!

Огултәч Кумшуң догумлы, ерликли сөзлерине бегенип, ики болуп билмеди. Онуң пикириче, хакыкы адам өз ыкбалы угрунда шейле херекет этмелидем. Ол Күмшүң өзи билен пикирдеш болуп чыканына, өзүниң бу гыз барадакы чениниң догры чыканына дийсең монча болды. Мерет икиси Күмүш билен хошлашып, чыкып гайтдылар.

Огултәч өйлерине геле-гелмәне:

– Биз-ә, ыхласымыза гөрә, ишимизи битирип гайдыберендирис! – дийип, гайыненесине бушлады. Гарры энеде бегенип:

– Тувелеме, түвелеме, шейле болаверсин! – дийди. Соңра-да, бирден: – Огултәч гызым, сиз Күмше бар зады болшы ялы айдып, огланыңызың гечмишини, өй дурмушыны бир гүррүң бердиңизми? Соң бир гүн гоңшы арасында гаты гөршүп йөрмели болмалы. Илде-гүнде хер хили адам бардыр, биз айтмасагам, йөрите барып, яманлажакларам тапылар – дийип, ховсала дүшди.

Огултәч жогаба гаращдырмады:

– Вах, эне җан, сиз аркайын болайың! Мерет җигимизиң өзи менден өңүрти, ез ягдайларыны, гечмишини гүррүң эдип берди, еңки сөен гызының бивепа болуп чыканынам гизлемеди. Күмшем, түвелеме, асыллы гыз экен, «Ёк, ол затлардан айып болмаз. Мен Меретден алты-еди яш улы, эгер сиз шоны айып билмейән болсаңыз, онда гелибериң, мен гаршы дәл» дийип отыр. Мен «Эҗең-какаңа-да биз хабарымызы, ягдайымызы, барҗак ериң ягдайларыны айдалы, ханы, олар нәме диййәр?» дийсем, Күмүш гызымыз «Гелнеҗе, булар ялы зады эҗем-какама езүм дүшүндирип айтсам, говы болар, сиз аркайын гайдыбериң!» дийди. Күмүш, түвелеме, ислендик ерде гепини дүшүндирип билҗек гыз. Бизем онсоң, яшулуларына гарашып дурман, гайдыбердик. Ынха, инди хачан сәхет болса, гудачылыга барыбермели.

Гарры эне монча болуп:

– Түвелеме, Кумуш гызымыздан-а эден тамамыз догры чыкды. Биртопар агзыбошлар «Бир себәби болмаса, бу вагта ченли дурмуша чыкман отурмазды... Отуз яшдан геченсоң, бир телпеги аган-зат болаймаса, ким оны аял эдип алсын... Бой оглан-а тапылмаз» дийшип, гыҗалат барыны берйәрдилер. Түвелеме, түвелеме, алны-багты ачык болсун-да, хернә! Мерет җан икисиниң йылдызы дүшсүн-дә! – дийди.

Бу вагт гарры энедир Огултәҗем-ә бегенйәрдилер велин, йөнө Мерединң бегенҗи сөз билен айдардан артыкды. Ол «Бир бакышда сеймек» дийилйән сөзүң долы манысына шу гүн дүшүнипди. Шол сөйгиниң бейлеки, кән вагтлап тиркешилип, гүрлешилип, хасап-хесип аркалы дерейән сөйгүлерден нәхили тапавудының бардыгына ол гез етирди. Түйс өз диййән адамыңа душаныңда, екеҗе бакыш, догруданам, етерлик экен. Бир танамаян гапыңы илкинҗи гезек ачаныңда, шол ерден ез йүрекдешиңи тапмак – мүнүң өзи гудратың иши дийилсе-де, догры болҗак. Мерединң сүңңи еңләп, гамак ялы болупды. Ол хәли-шинди гелнеҗесине йүзленип:

– Гелнеҗе, сәхет хачанка, йылдыз ердемикә я асмандамыка, гарры энемиз билмейәрмикә? – дийип сораярды. Өз яныңдан: «Бе, мен бу ягдайлары илки Салых агам биленем айдышып-геңешейин!» дийип, өз-өзүне басалык берйәрди.

Эдил шол вагтам Салых гелди. Ол гелшине, Огултәҗе йүзленди:

– Ери, саг-аман гоңшулара барып гелдиңизми? Хабарыңызы алдылармы?

Огултәч адамсы билен бегенҗини пайлашмак үчин агзыны ачмага хыялланаңда, Мерет ондан өңүртди:

– Огултәч гелнеҗемизе мен өмрүмбойы алкыш айдып йөрмели болдум, дост! Инди диңе тоюң сәхедини белләбермек галды...

Мередиң бу рухубелентлиги, кейпичаглыгы бада-бат Салыха-да гечди, он ики сүңңүндәки ядавлыгам зым-зыят болды.

Агшам чай башында ики дост той дабарасыны нireде, хачан, нәхили гечирмелидигини, хайсы багшыны чагырмалыдыгыны, нирелере чакылык ибермелидигини маслахатлашдылар.

– Бу той хабарыны илки Деря бир эшитдирели, онуң маслахатыны эшиделi – дийип, Салых ятлатды.

– Ховва, агам Салых, муны догры айтдың. Хей, онсузам болармы... Өз-ә бегенер-ай!

Мерет гиҗәниң бир вагты, өзуне язылан душеге гечип, уммулмез сүйҗи ука гарышып гитди. Гүндизки эдилен сүйҗи арзувлар оны укуда-да эркине гоймады...

...Ине, уллакан, баг-бакҗалы, гиң ховлының ортарасындакы, минара ялы ики гат җай хол узакларданам селеңләп гөрүнйәр. Ховлының дервезесинден гиренден соңам, яңкы җая ченли эсли йөремели. Җайың икинҗи гатындакы гиң пенҗиреден болса Мередиң какасы середип дурмуш, бойнунда ак мата, эгнинде-де узын ак дон. Бир гапдалда-да Мередиң эҗеси мүндерленип басылан оҗар одунларының майдаларындан сайлашдырып, гүвләп яныp дуран тамдыра оклашдыряр. Мерет муңа хайран болуп, «Бе, аллаҗанларым, озал тамдырымыз ховлының ичиндеди-ле, оны ким элтип икинҗи гатдан гурдука? Одунларам ёкары чыкарыпдырлар... Ханы, мен барып, какамдан бир сорайын-ла» дийип, какасына тарап уграды. Эмма ол нәче йересе-де, какасының янына етип биленокды. Шол бармаша, ол ёлда Кумше габат гелди. Бу икиси шу гүн таншанам болсалар, Күмүш гейә бир нәтаншың деңинден гечен ялы, Мередиң душундан гечип барярмыш. «Күмүш, Күмүш! – дийип, Мерет гыгырды. – Сен мени танамадыңмы, мен – Мерет ахырын, мен шу гүн яныңа барып гайтдым-а... Мен саңа душаныма миннетдар. Күмүш, мен сени илкинҗи гезек гөренимден сөйдүм. Менде энтек бейле сөйги болманды. Сен маңа ынан, Күмүш...»

Күмүш болса, мисли, бокурдагына гуршун гуйлан Акпамыгың болшы ялы, бир затлар айтҗак шекилли эдйәрди-де, ене ере бакярды. Мерет болса, онуң дең инден гечип билмән, шол бир еринде, гөгерен ялы болуп дурмуш. Шол бармаша, ол «Сөйгилим!» дийип Күмше гуҗак ачҗак боляр-да, ене икинҗи гатдан сынлап дуран какасындан эҗап эдип, сакланяр. «Какамың танамаян, билмейән бир гызына гуҗак герип дурсам, ол нәме диер? Ол энтек Күмшүң кимдигинем, мениң оны сөййәнлигимем биленок ахырын. Ёк, бу болмаз, мен илки Күмши эҗеме, какама таныш эдейин» дийип, Мерет ене-де какасына тарап йөнелйәр. Эмма ягдай шол өңкүси ялы, Мерет нәче йөресе-де, какасы билен икисиниң арасы хич голайланок. Мерет бу болша хайран галып дурка, асмандан бир ерден оваз гелйәр:

– Оглум! Сен өз гөвнүпеслигиң, ынанҗаңлыгың, садалыгың себәпли, туссаглык кысматына сезевар болдуң. Эмма сенде хич хили гүнә ёкдугына эҗең икимиз ынанярыс. Гой, сениң түрме гөрен айрачылык азапларың ахыръет азабындан болсун... Сен хич вагт өзүңи еке саймагын. Эгер бирден шейтаның элине эркиңи берип, өзүңи еке, эҗиз сайсаң, онда аллададан даш дүшдүгиң болар. Сениң эҗизлемәге хакың ёкдур... Хер бир әден әдимиңде өзүңи шол өңки пәклигиңе, арассалыгыңа, садалыгыңа саклаҗак болгун! Онсоңам, өзүңден кичи җигилериң бардыр, шоларың хакы учин, мерт болгун! Эсасанам, Боссан җаны гөзден салмагын, ол эҗиз начардыр, гөвни ярымдыр, өзем киши машгаласыдыр. Сен онуң диенине догры дүшүнҗек бол, терсине гайдып, райыны йыкмагын, онуң гөзяшына ёл бермегин. Иниң Сапар җана-да гөз-гулак болуп дур, ол энтек ящдыр... Биз бу ерде, эҗең икимиз, диңе сизи алада эдйәрис, гой, сизи бирибарың өзи өз пенасында аман сакласын! Онсоңам, энең гөргүлиниң сөзүне гулак асың, гөзи гөрмесе-де, гулагы эшитмесе-де, ол сизиң яныңызда ягшызада перищдәңиз болуп отурандыр, эртир-агшам ондан ягшы дилеглер, ак паталар алып дуруң, аллатагалладан нәме дилег этҗегем болсаңыз, хер сәхер шол гарры энеңизиң гашына барың, ол гөргүлиниң бар гуванҗы сизсиңиз... Оглум, «Сабырлы гул дура-бара шат болар» дийлендир, сен, эншалласа, максат-мырадыңа етерсиң! Диңе, пәлиңи дүзүв, калбыңы арасса сакла-да, барыбер, кимдир бириниң, ил-гүнүң гыбатыны этме, кишиниң эмләгине эл урма, харам гара небси өңе

душүрме... Кимдир бири саңа яманлык эдэйсе-де, сен оны аш билен ургун, дуз-чөрек бергин... Вагтал-вагтал өвлүйә айлан, шол түммеклере зыярат эдип, аят-төвир окагын... Гурбуң чатдыгындан, садака бергин... Улыны улы ялы, кичини кичи ялы гөргүн. Өзүни песпэл тутянларың янында сен оларданам песпэл болгун! Шу затлары ербе-ер тутсаң, сени бирибар хич хачан гезден салмаз, бир ере гитҗек болсаң, перищделериң өзи сени әкидерем, саг-аман гетиререм... Оглум, шуны билгин: ёл икидир, бири – арасса, пәк перищделериң ёлы, учмахың ёлудыр, бейлекиси болса, шейтан ёлудыр, ол ёла душениң хемрасы алдав, гыбат, гөриплик, хусытлык болар, онуң ялының барҗак ерем довзахдыр. Ене-де бир зады берк беллегин. оглум, ниреде болсаңам, хачан болса-да, ёлдашыңа я-да илиңе-гүнүңе гериплик этсең, онуң гүнәсинден хич вагт акланып билмерсиң, сениң шол гүнәң диңе өзүңе дәл, еди аркаңа ченли кесси етер. Ене бир зат – о-да болса нәхак төхметден даш дургун, бу гүнәни газанан адамы довзахам гөтерйән дәлдир... Мениң саңа саргаҗак затларым кәнди, йөне, шу айданларымам, белки, етерлик болар, галанына кем-кем өзүң акыл етирерсиң... Оглум, мен сенден мүңде бир разыдырын, себәби, сен бизи хер гүн эртир-агшам ятлап дурдуң, билениңден аят-төвир этдиң. «Өли аятдан доймаз...» дийлени чындыр, оглум. Сенден ене бир разы еримиз – сен нәче гүзап гөрсеңем, аллатагалла налыш эдип, надыллык билдирмедиң, хер гүнүңе шүкүр эдип яшадың. Ынха, шу затларам бизе бәрде аркайын ятмага хемаят берйәр... Сен хәлиден бәри мениң яныма етҗек болуп хайдаярсың, мен оны герүп дурун. Йене сен мениң яныма гелҗек болма... Мениң өзүм мыдама сениң яныңдадырын. Шонуң учинем, сизе саргаҗак задым – мыдама өй-ичерилери арасса, тәмиз саклаң, себәби, төверек, өй сәхел хапа болса, мен сизиң яныңыза барайын диен халатым барып билемок. Диңе арассачылык хем вепалылык мениң рухумы сизиң яныңызда саклар... Инди сениң шол тәзе таншан, хәзир яныңа гелен гыз хакда. Ол гыз сениң тәлей ёлдашың болар! Йөне о-да сениң гыз җигиң ялы, начар машгаладыр, элмыдама саңа мәтәчдир, мәтәҗи, эҗизи голдамак болса сениң ахыръет дүнйәңде гөрҗек азапларың өңүни алҗак затлардыр. Бир-бириңизи сылаң-хорматлаң, бир-бириңизиң гадырыны билиң...

Шу ерде, асманың йүзи бирхили чаларып гиден ялы болды. Мерет алңасап, гөзлерини овкалашдырса-да, төверегиң шол чап-чал болуп дуршуды. Мерет «Кака!» дийип гыгыржак болды, ене-де, муны услып билип, сакланды. Өзем, бирхили, хова етмейән ялы, хопугып уграды. Шол хопугышына-да, ояньп, ялпа гөзуни ачды. Гөрсе, кака нирде, Күмүш нирде! Ол, яп-яңам какасының сеси эшидилип дуран дүнйәсинден айрыланына ынанман, төверегине гаранҗаклады. Хәлки баглы-бакҗалы, сеңләп дуран икигат ымараты, какасының кешбини гайтадан хакыдасына гетирди. Шол вагтам, пенҗиреден әлем-җаханың яңы ягтылып уграныны гөрүп, ол долы айңалды. Яңкы орашан дүйши гөрүп ятан еринин Салыхларың җайыдыгына гөз етирди. «Бе, аллаҗанларым, какамдыр эҗем пахырлар дүйшүме гирди велин, бу нәмәниң аламаты болдугыка? Я-да хәзирки болян затлар олара аянмыка? Я-да мен оларың рухуна дегсин эдип, етерлик садака бермейәрмикәм? Догры, зол мал союп, садака бериб-ә билемок, гурбум чатса, элим агзыма етсе, онам эдерин, эншалла... Йөне хер гүн сачак башында, отурсам-турсам, аят-төвир эдип отырын. Белки, какам пахыр, эҗем пахыр менден нәразы-да дәлдирлер... Эмма мен түрмә дүшенимде велин, ол пахырлар гөрлеринде дик отурандырлар. Вах, харам гахар-газап, бивепа сөйги... Шолар себәпли мен нә гүнлере дүшдүм. Хай, чархы-пелек, бивепа дүнъе! Ери, шол гезек мени түрмә дүшүрмән сыпдыраяньңда, сениң төхмет хасабың кемелип, харам холтумың долман дурубирмиди?!» дийип, Мерет дүшекде дик отуран еринде, ичини гепледйәрди. Бирденем, ене мусулман тобасыны көңлүне гетирип, өз яныңдан бирибарың өңүнде өтүнч сорады, эне-атасының рухуна дегсин эдип, аят-төвир окады.

Дашары эййәм мазалы ягтылыпды. Мерет даш чыкып, бираз гезим эденсоң, Салыхың эҗесиниң отуран отагына салам берип гирди. Гарры эне намазлыгының үстүнде, эли тесбили, бир затлар окап отуран экен. Мерет оңа пәсгел бермән, бир гырада дыз эпди. Гарры эне басым догасыны санап болуп, эл галдырды-да, Мереде йүзленип, саглык-аманлык сорашды. Шол вагт ардынҗырап, Вели ага-да ичери гирди:

– Мөрет җан, саглыкмыдыр?

– Салавмалейким, Вели ага!

– Валейкимессалам, саг-аман өрледиңми, огул?!

– Шукур!

– Тувелеме, той ишлериңем оңуна болсун! Мен Салыхдан əхли ягдайы эшитдим, алла кувват берсин, оглум! Ханы, өйүңизе барып, той меселесини энең, доганларың билен бир маслахатлашып гел бакалы. Соң, ислесең-ə, тойы шу ерде, бизиңкиде туталы, исле-де – аңрык гидип, сизиң гапыңызда туталы. Сен хич зады алада этме, өзүңи хоссарсыз сайма! Салых билен икиңизи биз доган хасап эдйəндирис. Ынха, ыхласымыза гөрə, ыкбал-несибе-де бизи бир сылаглы гоңшымыз – Осман агалар билен якын гарындашлыга гетирди. Ызы оң болсун! Тувелеме, онуң чагалары акыллыдыр, хасам улы гызы Кумуш эдеп-экрамлы, дузув машгаладыр. Сизиң машгалаңыза, анха, шонуң ялы гыз герек. Несип болса, биле гөржек гүнлериңизем говы болсун-да!

Шол вагт Салых салам берип гирди-де, сачагың башына гечди. Огултəч бада-бат чай-чөрек гетирди. Хеммеси уйшуп, агзыбирлик билен эртирлик нахарына башладылар. Хəзирки җем болуп отурышларыны геруп, гарры эне бегенҗинден гезлерине яш айлады. «Эй, аллаҗан, эдениңе йүз-де-мүң шүкүр! Мундан бирки йыл өңем, шу түнегиң ичинде, ики гарры болуп, бир-биримизиң йүзүмизе середишип, гам лайына батар отурардык. Ынха, инди гөрсең, сачак башы долы адам... Худая шукур, худая шукур!» дийип ичини гепледи.

Мерет эртирликден соң, бу мəхрибан ожак билен хошлашып, өз обаларына тарап ёла дүшермен болды. Салых оны эсли аралыга ченли уградып, соңра сагбол-лашып галды:

– Мерет, сен узаклашдырман, хабарыңы етиргин, гарашярс! – дийип, ол достуның ызындан гыгырды.

Баг-бакҗа бүренип отуран бу улы оба ене-де бир тутумлы тоя гарашярды. Шол гелҗекки тоюң себəпкəрлериниң бири, өзи етим болса-да, хоссарлы-достлы йигит Мерет хəзир эңе тарап еңиллик билен гадам уруп барярды.

* * *

Осман агадыр Акнур дайзаның өйлери абаданчылык, саглык болса-да, яшулының йүрегиниң четинде бир иңкисҗик орун тутуп, дүшнүксиз бир үнҗи-алада оңа ынҗалык беренокды. Элбетде, атадыр жне болсаң, аладасыз гүнүң гечмеҗеклиги белли. Хер кимиңем аладасы өзүне етик, хер кимиң аладасам дүрли-дүрли.

Бир сагатлык, бирки гүнлүк алада бар, телим йыллап эгниңден мәхнет даш ялы басып дурян алада-да бар. Ынха, Вели агаларың машгаласында, оларың оглы он йыл түрмеде болан дөврунде, эне-атаның сүңңуне орнан улы бир гайгы – о-да өз огулларының саг-аман, он ики сүңңи абат гайдып гелмесиниң аладасы болды. Шол алада оларың биллерини бүкүп, сач-сакгалларыны агартды.

Эмма Осман агаларың машгаласындакы гайгы-алада бүтинлей башгачады, ол түрмеде я-да башга бир ят ерде дәл-де, өйүң дулунда отуран адамың аладасыды.

Осман ага гызларының хич бирини бейлекилеринден кем гөрмесе-де, онуң өз улы гызы Күмше болан аталык мәхри, ынамы хас уйтгөшикди. Шейле эдеп-экрамлы, эли ишли, гепи-сөзи, акыл-хушы ериндәки гызың хырыдары гыт болмаз дийсең, хер кесем ылалашса герек. Догры, илкибашда Күмше-де хырыдар чыкып гелен гаты кән болды. Йөне, гыз машгала үчин шейле хырыдарлы болунян дөвүр он секиз билен йигрими яшың аралыгы экен. Ол йигрими бәшден гечибердиги, онсоң гудачылыга гелйәнем барха азалмак билен боляр.

Элбетде, башда айдылышы ялы, Осман ага-да, Акнур дайза-да илиң гепинден гачып, гызларыны ховул-хара бир ере чыкарып гойберҗек адамлар дәлди. Дүйпли танаян я-да төверек-дашдан танышсырап гелселер, гызларам разы болса, диңе шонда «Пылан гызымызың несибеси чекен ери шол экен, гидиберсин!» диердилер. «А-хов, би улымыз чыкман, кичиси чыкса, ненең болар?» диймездилер.

Шейде-шейде, ай-гүнлер айланып гечип дурды. Инди Күмүш гызларының отуз үч яшап, хенизем өйде улугыз болүп отуранлыгы Осман аганы иңкисе гидермән дуранокды. Элбетде, гыз машгала диениң эҗизиңем эҗизи боляр. Шонуң үчинем, ол голдава, дуйгудашлыга, эне-ата мәхрине огландан хас бетер мәтәч. Эмма муңа догры душүнйән машгала-да бар, терсине, гызың эҗизлигиңден пейдаланып, «Бизиң диенимизи ислесеңем эдерсиң – ислемесеңем!» дийип, дийдимзорлук эдилйән өйлерем бар. Осман ага бейле зорлугың соңуның көпленч говулык билен гутармаяндыгына говы душүнйәрди. Эйсем, гызың ыкбал-язгыды онуң өз разылыгы билен биле гелмесе, бирибарың өзи онуң алныны-багтыны ачып, несибели, сәхетли гүни гелмесе,

өз жигербендиңи нәдип бир гараңкы, нәбелет ёлуна итеклежек?

Йөне бу үнжи-алада йүрегини хернәче мынчгаласа-да, Осман ага гызы Күмше ягшыдан-ямандан хич зат диймезди, оңа асла сыр билдирмежек болуп чалшарды. Диңе кәте аялының янында бу меселе хакда сөз ачып, оңа ичини дөкерди:

– Акнур, шу, гөзүмиз ачыкка, Күмүш гызымызам бир өз элимиз билен ерлешдирсек, онуңам өйли-ожаклы боланыны гөрсекдик, шуны мен-ә өз-өзүм алада эдйәрин. Онсоңам, гыз машгалалы болсаң кын, оглан болса не ягшы, ол вагтында өйленип билмесе-де, даш-төверек гең-таң гөрүп дуранок. Йөне гыз машгала велин, вагтындан көпрәк отурса, теверекден гыжалатлы сөзлерем эшидиләйгич боляр. Онсоңам, көнеденем бир айдылан сөз бар: «Гызыл йүзли йигидиң гыз уясы болмасын, гыз уясы болса-да, гызыл йүзи солмасын» дийип. Шу сөзлерем, илки билен, гыз машгала үчин айдылан зат... Йөне, түвелеме, мен гызларымдан гаты аркайын хем олара ынанярын, олар мени йүзүгара этмезлер. Сен, элбетде, душүнйәнсиң, Акнур, эгер оглуң болуп, оны вагтында өерип билмесең, хер гүн бир гызлы гапа барып, гелинлик гөзләбермели. Эмма гызың болуп, оңа-да сөз айтмага гелмеселер, анха, шонда кын, өз-өзүң «Бизе гелиң, бизде гыз бар» дийип боланок, бу затлары түркменчиликде айып гөрйәрлер...

Акнур дайза-да «Вах, шу гызам гурасын, менем гурайын...» дийип, адамсының янып дуран одуның үстүне небит гуйжак аяллардан дәлди. Гайтам, ол хер гезек Осман аганың ховсаласына басалык берип, көшешдирерди.

Осман ага бу гүнем гапыдан йүзи аладалы гирди. Йөне, гирен дессине-де, өйде бир үйтгешиклигиң бардыгыны дуйды. Муны Акнур дайзаның йүзүнденем аңмак кын дәлди. Ол адамсына йүзленип:

– Какасы, гызымыз Күмүш жанам бир тәзелик хабарының маслахатыны эдәйсек дийип, саңа гарашып отыр! – дийди.

– Бе, о нә тәзелик, ханы, эшидели?!

– Хәлирәк, биз өйде ёккак, хол илерки гоңшымыз Вели агаларың гелни Огултәч өз жигилериниң бири билен бизе отурмага гелипдир. «Эжең-какаң дагы ёк экен-дә, олар болса, өзүмизиң ишли геленлигимизи дуйдурайжакдык» диййәмиш...

– Нәме ишмишин, айтмандырлармы?

– Айдыпдырлар. Огултәч гелин «Күмүш жигим, мен өз жигилеримиң бири Мерет билен, сең үчин сизе сөз айтмага гелдим. Гечен йыл мениң дүрмүш тоюмда җигимем сени дашракдан гөрүп, халапдыр. Индем, ынха, өңем икүч геленсоң, шу гүн бир сәхетли гүн дийип, гайдыбердик» диенмиш. Гепиң гысгасы, Огултәҗиң җигиси Мерет билен Күмүш гүрлешибем гөрүпдир, түвелеме, Күмүш җана-ха ол оглан яран боларлы, «Гаты говы, эдепли оглан экен» диййә. Өзем маңа «Эҗе, какама айдып берәйсене!» дийип отырды. Менем онсоң, «Өзүң айдай, гыз, өзүң айдып, маслахат салсаң, какаң монча болар» дийдим. Ол-а, халха, о җайда утанан болуп отыр шу вагт...

Энче вагтдан бәри бу четин аладаның керебине чолашып, ичини хүмледип йөрен яшулы, догрусы, бу хабара өз янындан бегенди. Өңки гызларыны дурмуша чыкарҗак боланларында, ол бирнәче гүнләп, гелен мыхманлара гаты бир ачык зат пышгырман, хабарларыны совуксаларак алып, оларың хайсы тиредендигини, кимлердендигини, ене-де бирнәче затлары сорашдырып-идешдирип, тыкырап гезерди. Эмма ол бү гезек артыкмач бир совал берибем дурмады-да:

– Ханы, Акнур, гызымыз утанып бәрик гелмейән болса, йөр, онуң янына езүмиз бараялы – дийип, еринден галды-да, ардынҗырап, ички җая тарап йөнелди. Күмүш, шол өңкүлери ялы, эли иңңе-сапаклы, кешдә гүйменип отыр экен.

– Хә, гызым, Күмүш җан, армавери! Гаты бир арыпядаҗак болубам отурма-да, дынҗыңы алай! – дийип, Осман ага гиренден, гызына йүзленди. Күмүш «Боля, кака!» дийип, турды-да, бейлеки отага гечиберҗек болды. Онянча, эҗесем гирип гелди:

– Ынха, Күмүш җан, какаң, ине-де сен, ине-де эҗең... Мен какаңа эййәм дуйдурдым, сен утанма-чекинме-де, айдыбер, гызым!

Кумуш бу гүррүңиң башланарына хәлиден бәри гарашып, эли ишде, пикири Мередиң янында болуп отуранам болса, какасының дүйдансыз гелмесинден бирнеме алжырап хем эҗап эдип, гызарды. Йөне ол өзүни деррев эле алып, йыгрылып отурмаздан, сөзе башлады:

– Кака, менем шу чака ченли сизе йүк болуп отурдым. Элбетде, бу затлар эл билен дүзеленок. Белки, шу гүнки мыхманларың гелмесем несибәң, язгыдың ишидир...

Мен-ә «Илки эҗеми-какамы гөрмели борсуңыз» дийип дурман, олар билен, ол оглан биленем шу ерде өзүм гүрлешәйдим. Эгер сиз гөвнесеңиз, шол оглана мениң өзүм-ә разы, кака!

Осман ага гызының бу сөзлери түйс йүрегинден сыздырып айдянлыгыны, онуң шол гелен оглана-да хакыкатдан писиндиниң отурандыгыны аңды. Ол муңа өңкүденем бетер бегенсе-де, аталык буйсанҗы оңа бу бегенҗини дашына чыкармага ёл бермеди. Ол диңе баш атып, додакларыны мүңкүлдетмек билен оңды. Бирден богазының доланыны билдирмеҗек болуп, чалаҗа ардынҗырады.

Күмүш йүзүни ерден галдырман отурышына, сөзүни довам этдирди:

– Кака җан, ол огланың гепи-сөз-ә ерликли ялы, келчкүлчи я-да гедемлик аламат-а ёк. Ондан бү янынам өзүңиз сынлап-селҗерип гөрерсиңиз. Йөне, кака җан, ол огланың эҗесем-какасам, олар яшкалар, ёгалан экен. Яравсызлыкдан ёгалыпдырлар. Индем ол огланың бир гыз җигиси, бир иниси, бирем гаррыҗа энелери бар диййә.

Гызының гүррүңини бөлмән диңләп отуран Осман ага, шу ерде дил ярды:

– Эсасы зат, гызым, онуң өз адамкәрчилиги болсун! Гайтам, олар ялы етим-есире ёлдаш болсаң, бир-ә сениң гадырыңы говы билер, ягша-ямана догры дүшүнер. Олар ялы огланлар, көпленч, песпәл, ылалашыклыаркалашыклы боляндыр.

Күмүш Мерединң түрмә-де дүшенлигини, отурып чыканлыгыны какасына нәдип, нәхили айтҗагыны билмән, яйданды. «Түрме» дийлен сези дашындан эшидениңде, иниң җүмшүлдәп гидйәр, онсоң онүң какасына-да ничикси тәсир этҗеклиги белли дәлди. «Ери, онда, ыкбалы терсе чекип, шол ерде отурып гелйән адамлар өзлерини нәхили дуйяркалар?» дийип, Күмүш шу вагт ойланярды. «Ери, шол ады йитмиши дүйпден айрып, ёк эдип болмаярмыка? Кимдир бири дүзгүнден чыкса, җенаят этсе, оны түрмә дыкман, башга бир адам яшамаян ерлере уградып, гайдыбам гелме дийленде, боланокмыка? Ах, ады гурмуш...»

Гызының бир гайгылы пикире гарк боланыны аңан Осман ага оңа йүзленди:

– Ери, гызым, нәмәни алада этдиң, айдыбер, чекинмеде! Я-да какаң сең үчин галың сорап, гуда болҗакларың

гевнүне дегәер өйдүп горкяңмы? Ёк, гызым, сен аркайын болай, мен хич хили галың диймерин. Бизиң озалкы тойларымызам галыңсыз эденлигимизи сен билйәң-ә. Олар сениң дашыңы доласалар – боланы. Мен сениң үчин, несип болса, шу ерде, огул өерен ялы улы той тутуп, абрай билен уградып гойберерин.

Мередиң ягдайыны долы айтмага хәзир оңайлы пурсадам гелди велин, Күмүш какасының шу вагтки рухубелентлигини, шәхдачыклыгыны гөрүп, онуң кейпини бозмага йүреги этмеди. «Какама хәзир оны айдып дурмайын, ол эҗем үчинем герек дәл. Эсасы зат – ол ягдайлары Мерет маңа айтды, ана, шо боля. Онсоңам, Мерет билен дурмуш гуруп, яшаҗак мен ахырын. Эгер хәзир мен муны какама айтсам, о-да онуң үчин ене бир уллакан алада болар. Шонуң үчинем, гой, бу сыры хәзирликче шу өйде диңе Мерет икимиз билели».

Осман ага ене аз салым гызыдыр аялының янында отурансоң, чыкып гитди. Күмүш әхли тикинен көйнекдир геймлерини, дурли-дүрли кешделерини букҗадан-букҗа гечиришдирип, эртирки яшайшың хөвесине улашып галыберди. Шол бармаша, ол бирден, Мерет билен илкинҗи танышлыгының, гүррүңлериниң шу җайда боланлыгыны хакыдасына гетирди, ез араларында айдышылан совал-җогаплары тәзеден ятлады. Ол шонда, Мередиң шейле сыпайы, аграсдан якымлы огландыгы барадакы пикирини өз янындан ене текрарлады. Өзүниң ондан еди яш дагы улудыгына, нәме үчиндир, ичинден мүйнүргеди. «Айбы ёк, гайтам, онуң кичи боланы говы, мен оны өзүнденем артык сөйүп, онуңам сөйгүсине сөйги гошарын. Диңе ол маңа догры дүшүнсе боляр» диййип, Күмүш ойланды. Ол хәзир, өңлер кәнбир пикирини эдип, келле агырдып йөрмедик меселелериниң дашында айланып йөрди. «Ол биртопар, бу гүн сөйшүп, дурмуш гуршуп, эртесем гошларыны пайлашып йеренлер ялы-ха болмаҗак боларыс... Олар ялы бетбагтчылыгыңам эсасы себәпкәри, илки билен, кәбир эне-аталарың өзлери. Шоларың кәси, өз гызларының усти билен, онуң баран тәзе өйүниң ички ишлерине-де гатышып башлаярлар. Анха, шейдибем, өңден небир дүзгүнли хоҗалыклара агзалалык аралашып, гүл ялы машгалалар даргап башлаяр... Шейдип, баран ерини дикелтмегиң ерине, гайтам, йыкып гайдян еңилкелле гыз-гелинлер аз дәл. Ёк, ёк... мен бейле болмарын, мениң энем-атамам бейле дәлдирлер. Эсасы гечиримлилик гыз-гелинлерден болмалы. Гай-

ратлылык, башарҗаңлыгам илки шолардан чыкмалы. Себәби, хоҗалыгың әхли ички дүзгүнлерине җогапкәрчилиги бирибар бизиң үстүмизе йүкләпдир. Бу, белки, башга миллетлерде бейле-де дәлдир, йөне түркмен зенанларына берлен багт хич ерде ёкмука диййәрин. Элбетде, сейги хемме ерде-де азатдыр. Йөне ниреде болса-да, сөйгиниң аңырсында ылалашык, сылашык, эдеп-экрамлылык ялы гөзе гөрүнмейән диреглери болмаса, ол сөйгиниң өмри узак болмаз».

Күмүш гызың серинден, ине, шейле пикирлер кервен гурап гечйәрди.

Акнур дайзаныңам гөвни ачылып, сүңңи еңләпди. Ол бегенҗини ичинде саклап билмән, өзлерине голайракда яшаян кичи гызларыныңка хабар иберди. Мунуң биленем канагатланман, өзүниң гатнашык эдйән дулдегшир гоңшусыныңка-да йөрите барып, өзи геп ачды:

– А гыз, гоңшы, худая шүкүр, Күмүш җаныңам маңлайы ачылҗак, бир говы ерден сезайдыҗы гелди. Иң говы ери, Күмүш җаның өзем шолара гөвнейәр. А гыз, тоюмызы бир саг-аман совшавериң!

Говы гоңшы сениң шатлыгыңа шәрик. Акнур дайзаның бу гоңшуларам онуң гетирен хабарына гарачынлары билен бегенип, сәхетли гүнүң басымрак гелерини дилег этдилер.

* * *

Мерет мисли алты айлык ёл ашып, аргыщдан саг-аман гелен ялы, өз өйлериниң босагасындан улы шатлык, рухубелентлик билен әтледи. Илки билен гарры энесиниң янына барды:

– Эне, эне җан, Салавмалейким! Саг-гургун отырмысыңыз?

– Вах, гузым? Эглөндиң-ле... саг-аман гелдиңми?!

– «Юмша гиден огланың эгленерини диле» дийип өзүң айдядың-а, эне җан!

– Юмшуң битдими, оглум?

– Битәйҗек өйдйән, эне! Мен-ә бир говы гелинлик тапып гелендирин. Инди галан маслахатам сизден...

Гарры эне бегенҗинденми, толгунҗынданмы – гөзлерине яш айлады. Соңам агылы сес билен гүрледи:

– *Вах, балаларым,* өз нежадыңызы өзүңизҗик гөрмели болдуңыз-да. Какаң пахыр, эҗең пахыр дири болан болса, онда бу гүн сизиң бейле бойнуңыз бурук болмазды, маслахатыңызам еринде борды –

геңешиңизем... Эй, бирибар аллам, мен сизден нәшүкүр дәл. Йөне... йөне...

– Эне җан, догры, нәшүкүрлик этмәли. Аллатагалла-да говусы герекдир. Худая шүкүр, арамызда сен бар, эне җан! Бизи экледиң, сакладың, шу дереҗә етирдиң, индем биз етищдик, ил-гүн, достларымыз бар. Несип болса, Салых билен Деряның, Огултәч гелнеҗемизиң җанлары саг болуп дурса, тойумызы биркемсиз эдерис!

Гарры эне болса шол агылы сөзлерини гайталап, бирвагт дүнйәден өтүп гиден оглудыр гелниниң, адамсыдыр ене биртопар якын адамларың атларыны еке-екеден тутуп, гөзяш эдип отырды.

Мерет энесиниң ягдайына озалдан дүшүш болансоң, онуң налышының арасыны бөлҗек болуп дурмады. Эгер хәзир энесине гөвүнлик берип, көшешдирҗек болуп уграса, энесиниң хас бетер бозулып, өе сыгман, сес эдип аглаҗагына онуң гөзи етйәрди. Хәзир диңе туруп гидибермесең, башга алач ёкды.

Мерет даш чыкып, мал-гараларына от-сув беришдирди, төверек-даша середишдирди. Аз салымдан Боссан ишден гелди. Ол гелен дессине, агасының йүзүнде бир шатлык аламатының бардыгыны аңан ялы, чалаҗа йылгырып:

– Мерет, гезип гелен ерлериң саглык экенми? – дийип сорады.

– Боссан! Җигим! Озалы-ха несибедир велин, Огултәч гелнеҗемиз билен Салых агамыз мениң үчин өз гоңшуларындан бир гыза сөз айтдылар. Ады – Күмүш. Тувелеме, акыллы гыз экен. Ол өйлеринде мениң биленем гүрлешип отурды. Мен-ә әхли гечмишими, дурмуш ягдайларымы болшы ялы оңа гүррүң бердим... Гепиң гысгасы, Күмүш бизе гөвүнҗең болды, «Хачан гелсеңиз гелибериң, галың-задам герек дәл» дийип гойберди. Йөне Күмүш менден хас улы, отуз үч яшында...

– Мерет, гайтам, Күмүшүң сенден улулыгы бәхбиде чекендир. Бизиңки ялы, көп силтеви гөрен машгала дурмушың аҗысына-сүйҗүсине дүшүнйән адам герек-дә!

Җигисиниң яшулы адамыңкы ялы, ерликли сөзлери Мереди бегендирди:

– Җигим! Сиз оңласаңыз боля! Эҗем җаның, какам җаның оҗакларында от янып, чөрек бишип дурса, эртирагшам шол пахырларың рухуна аят-тевир эдилсе, эсасы задам – гарры энемиздир Сапар икиңиз ынҗамасаңыз,

шол маңа бесдир. Сизем хоссарлы ялы боларсыңыз. Күмүш сизиңем гөвнүңизе ярар, мен шуңа ынанян, җигим! Ол өрән акыллы гыз, анха, гөрерсиң. Гарры энемизден соралы, хайсы гүн сәхет болса, биз икиҗигимиз олара мыхманчылыга гидерис.

Мерет Салыхларда гөрен дүйшүни ятлап, сәгинди:

– Боссан, билер болсаң, мен бир оңат дүйшем гөрдүм. Какамам, эҗемем ики гат җайың ичинде, эгинлери ак геймли, эҗем-ә тамдыра от гойберип, черек биширҗек болуп дурмуш, какамам «Оглум, мен бу затлардан хабарлы. Күмүш билен сениң тоюң, несип болса, басым болар» дийди...

Боссан агасының сөзүни бөлди:

– Мерет, говы дүйшлер хич киме айдылян дәлдир, оны өз ичиңде сакла, эҗем-какамыз дүйшүңе гирсе, оларың рухуна аят-төвир эт. Мен бу затлары энемден кән эшидипдим...

Бирсалымдан Сапарам ишден гелди. Үч доган үчүси бир сачагың башында, энелериниң янында чай-нахар эдинип, өзлериниң сүйҗи-сүйҗи аладаларыны бир-бирлери билен пайлашдылар, энелерине сала салдылар. Гарры эне ыкбалың салан гоша ярасыны – оглудыр гелниниң өлүмини, олар дүнйәден гайдалы бәри гөрлен гергүлери ятлап, эсли вагт зарын агылы сес билен аглап отурды. Үч доганам, көне яралары гозгалып, хапа болдулар. Эмма яшлыгың гүйҗи, хөвеси, эртирки сүйҗи яшайша болан умыт, ыхлас ене үстүн чыкды.

Агзыбир оҗакда эдилен маслахат, тиз вагтың ичинде Мерет билен Боссан икиси Салыхлара гидип, Огултәч гелнеҗелериниң хемаяты аркалы, гудачылык меселесини чөзмели, той сәхедини белледип гайтмалы дийлен нетиҗе билен гутарды.

Эртеси ирден, Мерет ез иш еринден ругсат алып, бада-бат ниредесиң Ашгабат дийип, Деряның янына маслахата уграды.

Мерет соңкы дөврүрде кәнбир Ашгабада гелибем йөренокды. Улы илиң болшы ялы, ол хем алададан-алада улашып, гезеленҗе-бейлекә элем етмәнди. Бу гүн болса, «Хем дайымлара барян, хем тайыма баш евредйән» дийлиши ялы, ол хем-ә Деря билен тоюң маслахатыны этмекчиди, хем оларың тәзе болан огулларыны гутламакчыды.

Мерет ёлагчы отлусындан дүшүп, Деря ишине гидәймәнкә, оларың өйлерине гелди. Ол Деря, Сона

гелнежесине иберилен саламы говшурып, тәзе болан огул жигилерине узак яш диледи, соңра чай башындакы гысгажык гүррүңчиликде өзүниң той аладасынам хабар берди. Деря, бегенжинден, йырш-йырш эдип, онуң элини гысды:

– Мерет жан, сен бу агшам гал, сениң хәзирки хош хабарыңы, говы гүррүңлериңи аркайынчылыкда, тәзеденем бир диңләли!

– Ёк, саг бол, агам! Мен шу гүн ызыма гайдайын. Хәзир сен ишиңе гидйән болсаң, менем биле чыкайын. Гаршы болмасаң, агшама ченли сениң төверегрәгиңде болуп, агшамам ене отла мүнерин.

Мерет Сона гелнежесидир оларың чагалары билен хошлашып, кыяматлык доганының ызына дүшди. Ол Деряның ишине кәнбир пәсгел бермежек болуп, гүнорта нахарына ченли оңда-мүнда гезим этди. Соңра ики дост, аракесме вагтында отурып, өтен-гечениң хем гелжегиң гүррүңине гызышдылар. Мерет агшамара шол ерден Деря билен хошлашып, демир ёл вокзалына гайтды.

Ол билет алмак үчин нобата дурка, кимдир бири еңинден чекди, серетсе, сырдам узын бойлы, гермегей, нәтаныш бир йигит дур.

– Мегерем, ялңышмасам, сиз Мерет болмалы... – дийип, йигит дилленди.

– Хава, мен-ә Мерет...

– Түвелеме, түвелеме, биржигем өзгермәнсиң-ай! Сен мени тананам дәлсиң, Мерет! Мен велин, бир гөрен адамымы соң ядымдан чыкарян дәлдирин. Салавмалейким! – дийип, нәтаныш Мереде ики голуны узатды. Мередем оңа элини бердм:

– Өзүңе салавмалейким! Хава, мен-ә танамадым...

«Бе, аллажанларым, бу нireден мени танаярка, түрмеде-затда биле отурдыммыкам я-да башга бир таншыммыка... Хушум гурсун, шу той аладасы билен, әхли зады унудайыпдырын өйдйән» дийип, Мерет хәзир ичинден ез-езүне кәйинйәрди. Онянча, нәтаныш йигит ене дилленди:

– Хава, Мерет, мен сени танаянам, бирнәче йыл бәри «Хей, бир габат гелмезмикә, өзүмиң эден бир иле сыгмаз гүнәм үчин Меретден өтүнч сорамага, оны разы этмәге, хей, бир мүмкинчилик болмазмыка?» дийибем йөрдүм. Ине, «Ыхласа-мырат» дийлени...

Мерет нәмәниң-нәмедигине дүшүнмән, аңк болуп дурды. Нәтаныш ене сөзүни довам этдирди:

– Мерет, мениң адым Сапар. Ханы, ядыңа сал, «Бахар» кинотеатрыны... Шекер диен гызы...

Мередиң депе сачы үйшүп гитди. Онуң йүзүниң бирден үйтгәп гиденини гөрен нәтаныш чалт-чалтдан гүрледи:

– Мерет, мен сениң өңүнде өмүрлик бергидар... Мен сениң йүрегиңде хич унудып болмажак өйке-кине гойдум... Мен өмрүм өтйәнчә ол гүнәми бирибарың өңүнде ювуп я-да ол гүнәден совлуп билмерин. Йөне гүнәм ювулмажагыны билсемем, сениң дилиңден «Мен разы, сени багышлаян» диен сөзи эшидйәнчәм, ызыңдан айрылжак дәл...

Онуң хәзирки, көпчүлигиң ичинде боюн буруп дуршы, дашкы кешби дийсең найынжарды. Бу нәтаныш йигит Мереде өз гечмишини ене бир гезек ятлатды. Ол бирвагт, кинотеатрың өңүнде, өз юмругының зарбындан чайканжырап, аркан йыкылан гөврәни чаларак гөз өңүне гетирди. Бу дуран йигидиң шол, Мередиң басылмагына себәп болан огландыгына инди шек-шүбхе ёкды. Мерет аңырдан дыңзап гелен гахар-газабың өңүне бөвет басып, оңардыгындан сыпайы гүрледи:

– Багышла, мен сени долы танамадым, еңем танамокдым, индем танамок... Йене гөз еңүме гетирҗек болярын. Херничигем болса, сениң меӊ өңүмде гүнәң ёк, гүнә мениң өзүмде... Хер кимиң гүнәси болса, гой, бирибар аллатагалланың өзи өз бенделериниң гүнәсини гечип берсин. Менде-хә саңа башга айдара сөз ёк, Сапар!

Сапар ене-де жаныгып гүрледи:

– Мерет, сен мен себәпли түрмә гитдиң ахырын. Мен шоны айдярын. Шол гүнәми геч дийибем, саңа дүшүндирҗек болуп дуршум...

Мерет нобатдан чыкып, бир гапдала айрылып гидиберҗек болды. Эмма Сапар оны сыпдырмады:

– Мерет, гел, шу гүнден бейләк икимиз ага-ини ялы, сачаклы гатнашалы. Сениң гөрен гөргиң, элбетде, кәндир, йөне менем байнамадым. Яшлыгымда нәче ләликсирәп, башыма гиденем болсам, ахырсоңы дурмушдан менем алмытымы алдым. Өз сөен гызыма өйлендимем, йөне яшайшымыз угруна болмады, бир йылам яшашман, айрылышдык. Окувымам гутарып билмедим, иң соңкы курсумда ковдулар. Гараз, бу җезаларың барыны мен өз элим билен газандым, өзүм ил гөзүнден дүшдүм. Гечмиши ятлап отурсам, ахмыр

этмели ерлерим гаты кән, дост! – дийип, ол улудан демини алды.

Мерет нобатының етенини геруп, кассаның агзына барды-да, өзүне билет алды, хатар дуран вагонлара тарап йөнелди. Сапарам онуң гапдалындан галман, нәмедир бир затлары гүррүң берип гелйәрди. Мерет ез вагоныны тапып, гапысындан ичерик әтләнде, вокзалың радиосындан «Гадырлы ёлагчылар! Ёлагчы отлусының ураамагына бәш минут галды!» диен сес яңланды. Сапар ене Мередиң еңинден япышды:

– Дост, Мерет, ынха, мениң өй адресим, шу гүнден бейләк биз бирек-бирегиң тойдур үйшмелеңлерине барып, сачаклы гатнашмалыдырыс. Болямы, Мерет?!

Мередем оңа өз адресини язып берди. Ичинден болса, «Ягшылыга ягшылык хер кишиниң ишидир, яманлыга ягшылык – әр кишиниң ишидир» дийип, кенелериң дана сөзүни ятлады.

Аз салымдан, отлы чалаҗа силтенип, йөрәп уграды. Сапар алҗыраңңы халда, Мерет билен хошлашып, отлудан бөкүп дүшди. Мерет:

– Басым өйленйәндирин, тоя баргын... – дийип, онуң ызындан гыгырды. Онуң сеси отлының шакгылдысына гошулышып гитди.

Мерет ерине гечип, отлының пенҗиресинден гөрнүп гечйән ышыклара середип отурышына, яңкы ослагсыз душушыгы яңадан аңында айлап, «Бе, яшалып йөрулсе, адам адама хөкман душҗак экен-ов!» Өзем, гөр-ә, мениң иним билен атдаш болуп чыкды... «дийип ичини гепледйәрди.

Мерет өйлерине гелен гүнүниң эртеси, «Чаршенбе гүни чар тарапа дийипдирлер» дийди-де, энесинден ак пата алып, җигиси Боссан билен билеликде Салыхларың обасына тарап ёла дүшди.

Тамдыра от гойберип дуран Огултәч булары дашракдан геруп, өңлериңден чыкды. Онуң Боссаны илкинҗи гезек гөрүп дуршуды. Йөне Мерет «Индики гезек җигим билен биле гелерин» дийип гиденсоң хем-де бу дуран гызың Мереде шейле чалымдашлыгындан, Огултәч онуң Мередиң гыз җигисидигини бада-бат аңды. Шонуң үчинем, ол барып, гызы гуҗаклады-да:

– Сен-ә Боссан җан болмалы, шейле дәлми?! Гургунмысыңыз, саг-аман гелдиңизми? Өйлериңизем саг-гургунчылыкмы? – дийип, мәхирли гаршылады, мыхманлары өе элтип, ене тамдыра тарап гитди. Огултәч чөрегини

биширип гелйәнчә, Салыхың эҗеси ики догана дүрли гүррүңлер айдып берип, гөвүнлерини гөтерди, буларың сүйҗи арзувларының ганатларыны хас беркитди.

Огултәч биширен нанларыны гетирип, сачагың үстүнде яйратды. Бугдай чөрегиниң якымлы ысы бүтин ичерә яйрап гитди. Гарры эне гелнине гарап:

– Гызым, чөреги бишерип, тамдырдан чыкараныңызда, икүч гезек аркасының кесегини газап айрың, көз дегип янан ерлери болса, онам хөкман айырмалыдыр. Чөрегиң аркасында кесек болса я-да янып гаралып дуран болса, ол чөреги биширен адам үчин улы гүнәдир. Себәби, чөрек ер йүзүнде иң мукаддес затларың бири, онуң йүзүнде я аркасында иңңе ялыҗагам дел зат болмалы дәлдир! – дийди-де, яңкы яйрадылып гойлан чөреклериң бирини эмай билен элине алды, чөрегиң аркасыны сыпалашдырды: – Түвелеме, түвелеме! Огултәч гелнимизиң биширен чөрегини сынлабам, ийибем доюп боланок. Эллериңе гүллер битсин, гызым, яманлык йүзүни гөрмәедиң-дә, хернә, худайым!

Меретдир Боссанам бу перишде ялы гаррының әхли гүррүңлеринден езлерине герек маныны алып, ичлеринден, өз гаррыларынам шейле разы этҗекдиклерине сөз берйәрдилер. Боссан болса, өз янындан «Бирибар аллам, белки, маңа-да шунуң ялы говы, сада, песпәл гайын эне душурсын-да!» дийип дилег эдйәрди.

Аз салымдан Салыхам ищден гелди. Кән вагт йитирмән, буларың Вели агадыр Салыхдан өңңеси җемленишип, Осман агалара тарап ёла дүщдүлер.

Буларың шу гүн гелҗегини еңүнде билен ялы, Осман агаларың өйүндәкилер даш-төвереги сырып-сүпүрип, арассалащдырып йөрен экенлер. Осман ага мал-гара середищдирип йөрди, Кумүш болса бир четде кир ювярды. Мерет дага узакдан гөзи каклышан Кумүш «Мыхман гелйәр!» дийип, эҗесине ышарат этди. Осман ага-да булары гөрен экен, ол аграс әдимләп, ишиге тарап гайтды.

Оба ериниң бир үйтгешик тарапы – кимиң өйүне мыхман гелсе, гоңшы-голамларам бада-бат гөрйәр. Шәхердәки ялы, хер ким дашындан гулп уруп, гоңшы-голамдан, гелен-гиденден бихабар болуп отуранок.

– Яшулы, салавмалейким! – дийип, илки Мерет диллენди.

– Валейкимессалам, гелевериң! Тувелеме, гелен – дөвлет дийипдирлер. Гечибериң! – дийип, Осман ага

җогап гайтарды. Соңам: – Хә, гоңшулар, сизем шейдип кәте гоңшулара-зада салама чыкың ахырын! – дийип, Огултәҗиң гайын энесине хабар гатды.

– Ховва-ла, гоңшы, чыкҗак-ла велин, шу гаррылык гурсун... Акнур билен-ә кәте бир дашда-ичде габат гелшәййәдик велин, соңкы вагтларда дашарыгам чыкамзок. Тувелеме, Огултәч гелнимиз әхли ишлеримизи бизе етирмән эдип йөренсоң, хасам элеҗирәййәс өйдйән – дийип, Салыхың эҗесем сөзүниң соңуны вәшилиге салды.

Аз салымдан, аял машгалалар ички отагларың биринде, Меретдир Осман ага-да башга бир отагда ерлешдилер. Осман ага басым:

– Огул, сен чай-пай ичибер, ынха, менем дессине гелерин! – дийип, даш чыкып гитди. Ол агыла гирип, дессине гоюнларың бирини тутды-да, сөвүш эдип, хуршлук эти ашхана элтип берди. Күмүш бада-бат нахар атарды. Аз салымың ичинде чай-нахар тайяр болуп, орта гелди.

Аял машгалаларың отуран отагында гүррүң эййәм гызыпды. Осман агадыр Мередиң отуран еринде болса үмсүмлик хөкүм сүрйәрди. Меред-ә эдеп саклап, кәте бир чай овуртлап, дымып отырды, Осман ага-да ичинден «Гел, яш йигиди гүрлетҗек болуп, утандырып дурмайынла!» дийййән боларлы, о-да дымярды. Йөне бу дымышлык үзага чекмеди, Акнур дайза гапыны чалаҗа ачды-да:

– Какасы, ханы, сизем чай-нахардан болшан болсаңыз, бәрик – бизиң янымыза чыкайың, маслахатымызы биле чөзсек, говы боларды – дийди.

– Ханы, йөр, огул, барсак баралы бизем! – дийип, Осман ага еринден галды.

Гүррүңиң башыны Салыхың эҗеси башлады:

– Гоңшулар, ынха, түвелеме, энче йылдан бәри бир обада, дул-дегшир диен ялы гоңшы болуп отырыс. Өзүмә, догрусы, ичимден Күмүш җана гуваныпп, «Хернә, худай җан, Салых оглума-да шунуң ялы бир акыллы гыз душайбилседир» диер йөрердим. Салых җан-а, түвелеме, өз тайыны, несибелисини тапды. Йөне, «Ыхласа – мырат»» дийлени, ынха, Салыхың җан ялы досты хем иниси Мерет җан, оглумың тоюнда Күмүш җаны дашындан герүп, сыны отурыпдыр, онсоң, яңы-якында өйүмизе гезмәге геленде, Огултәч гелнеҗесине «Шол Күмүш дийилйән гоңшы гызыңыза мениң үчин сөз айдып берәйсеңиз!» дийипдир. Ине, бу гүнем бир сәхетли гүн,

Мерет җан өз җигиси Боссан билен йөрите гелипдирлер... Мередиң ягдайларыны, белки, Огултәч җан гүррүң берсе-де берендир. Гепиң гысгасы, Кумуш җан барҗак өйүнде Мередиң хоҗалыгына ээ, җигилерине хоссар, гаррыҗа энелерине сөйгөт болмалы. Хем эне, хем ата орнунда дурмалы... – диенде, Салыхың эҗесиниң сеси бирхили сандырап гитди, йөне ол өзүни тиз эле алды: – Ховва, гоңшы, Мерет җан дагының эҗесем-какасам, булар кичиҗик вагты ёгалып гиден...

Шу ерде Осман ага ардынҗырап, сөзе гошулды:

– Худайым, гой, олара иман байлыгыны берсин!

– Ховва-да, бу затлар эл билен я дил билен дүзелйәрми нәме, хернәме-де болса, галанларына худайым узак өмүр берсин-дә... – дийип, Акнур эҗе-де адамсының сөзүни алып гөтерди.

Осман ага кәсесинден чай овуртлап, башланан гүррүңи довам этдирди:

– Ховва, гоңшы, Огултәч гелнимиз бизе өз җигилеримиң бири учин дийип, сизем өз хоссарымыз дийип гелен болсаңыз, биз сизиң сөзүңизи гайтарып билмерис. Бу ерде хич хили айып зат ёк, Мерет дагының гечмиши гаты агыр экен, элбетде, кимиң башына дүшсе – чекибермели. Бу йигиде бизем хоссарлык эдерис, гой, буларың индики гөрҗек гүнлери говы болсун. Ынха, Кумшуң өзем бизиң гүррүңимизи диңләп отыр, эҗеси Акнурам гаршы гелип дурмазмыка диййәрин. Умуман, хабарыңыз алынды, сөзүңиз кабул эдилди биләйиң... Оглум Мерет, сиз шу гапа гелеңизсоң хич зады алада этмәң. Несип болса, тоюңызы өзүм бу ерде-де, о ерде-де совуп берерин! – Осман сөзүне бир дынгы берип, төверегине гез айлады: – Онсоңам, Акнур, халат-серпай, галың-пална дийип, екеҗе задам айдайманы, мен Кумуш гызымызың тоюны өз мүлкүмиң халал байлыгындан этмекчи!

Мередиң эгнинден даг айрылан ялы болды. Догрусы, Осман агалар галың-зат дийәйселер, ол нәме җогап берҗегини биленокды. Шейле говы адамлар билен душурандыклары учин ол хәзир ичинден Салыхларың машгаласына муң-де бир алкыш айдып отырды. Боссаң җигиси билен Кумшуң болса бир-бири билен эййәм өвренишип, билө гирип-чыкып, хызмат эдишип йөрүшлерине ол өз янындан ики болуп биленокды.

Ики тарап гиҗәниң бирвагтына ченли сүйҗи-сүйҗи маслахатлар билен гүмра болшуп отурдылар. Тоюң

сәхедини белледилер. Энче йыллардан бәри бир обада, бир ябың сувуны ичип отурсалар-да, кәнбир бир-бирегиңкә барып-гелип йөрмедик гоңшулар бу гүн сачаклы гатнашмага, бир-биреге «Гуда-гуда!» дийип йүзленмәге ёл ачдылар. Гудачылыгың, гыз алып - гыз беришмәниң говы тарапам шунда – ики саны бир-бирине ят машгала шейдип якын гарындаш, барыш-гелишли боляр. Ынха, Вели агалардыр Осман агаларам мундан озал, сетаңда-сейранда болаймаса, бир-бирегиң барыны-ёгуны, дерт-аладасыны билҗек болшуп йөрен машгалалар дәлди. Диңе, мундан телим йыл өң, Салых түрмә дүшен учурлары, Осман агадыр Акнур дайза икиси оларың гапысындан гарап:

– Гоңшулар, бир болмасы иш-ә болупдыр, худайдан гелен язгыда чәре ёк, гайрат эдиң! Белки, бу затларыңам соңы дүз болсун-да, хернә! – дийип, гөвүнлик берип гайдыпдылар. Соңра бир гезек, Салых түрмеден геленде, гөзайдыңа барыпдылар. Соңра Салыхың тоюна гатнашдылар, гутладылар. Анха, бар гатнашык шулардан ыбаратды.

Шол гүнки болан гудачылык маслахатындан соң, Вели агалардыр Осман агаларың машгалаларының аралары хас йыгҗамлашды. Кумшем кәте гүнде бирнәче гезек Огултәч гелнеҗелериниң янына гелип, маслахатлашып гидерди. Яшулулар болса бир-бирине:

– Бе, гоңшы, гөр, нәче йыллар биле отурып, сүйҗүликли ынсан гатнашыгынам оңармандырыс. Ёгсам-хов, диңе бир обаның-а дәл, тутуш түркмениңем әхли көки-дамарыны ызарлаберсең, бары бир-бирине гарындаш болуп чыкяр ахырын, көкүмиз бир ахбетин! – дийшердилер.

Вели ага-да, сөзайдыҗылар илкинҗи гезек гудачылык гүррүңинден доланып геленлеринден соң, бир гепинде аялына шейле дийипди:

–Бе, түвелеме, Осман агалар душүнҗели адамлар экен-ов. Мен оны дашындан сынлап, кәте «Шу Османам бир төвра адам-ай» дийип, ичимден гөвнуетмезчилик эден болардым велин, оным ерликсиз экен. Адам пахыр кәте шейтаның угруна гидип, нәхак бир гүнәни үстүне алайяр-ов. Догрусыны айтсам, мен илкибашда олар гудачылыга разы боларам өйтмедим. Себәби, Осман дагы-ха түркмениң әрсары тайпасындан, Мерет болса текелерден. Осман агалар бейлеки гызларынам өз араларында, бир-бирлерине чыкарыпдылар. Белки, онам

йөрите эден дәлдирлер, несибелери чекен ере берендирлер. Йөне, гынансагам, түркменлеримизиң ичинде шунуң ялы меселәни йөрите ызарлап, чиширип йөренлер, «Пыланыларың тиреси пылан, олара гыз берип болмаз» диййәнлерем кән, ине, булар ялылар ынсан дүшүнҗесиниң өңүнде гүнәкәрдирлер. Ол-а ганыбир, җаныбир түркмениң экен, башга бир миллет болаяндада, хеммесем худайың бенделери, әхлимизиң аңрымыз Адам ата билен Хов энеден гайдяр...

Вели ага шонда Мереде-де йүзленип, еңки сөзүни текрарлапды:

– Оглум, сен өзүңи екедирин, хоссарсыздырын дийип бирҗик-де гөвнүңе гетирмегин, ынха, биз саңа эҗе хем кака, тоюңам өз оглумызың тойы, оны, саглык болса, деңли-дережели, атлы-абрайлы соварыс. Сен ислесең-ә, гарры энеңи шу ере гетир-де, тоюңы бизиң шуҗагаз ожагымызда туталы, исле-де, башга ерде, ниреде болсада, биз аркаңда дурҗакдырыс!

Мерединң бу сөзлере богазы долуп, гөзлерине яш айланды, дессине, эҗесидир какасының нурана кешплери гөз өңүне гелди. Эгер шол вагт Салых гелип, буларың үнсүни бөлмедик болса, Мерет өзүниң эҗизләнини Вели агадан гизлеҗек болуп, дерт-азара галҗакды.

Салых эййәм әхли гүррүңи Огултәчден эшидипди. Шонуң үчинем, ол гелшине:

– Достум, тойлар угруна болсун, максат-мырадыңыза етиң! – дийип, Мереде йүзленди. Соңра ики дост тоюң иң овунҗак затларына ченли аңларында айлап, өзара пикир алшып, хайсы зады ниреден тапса болҗаклыгыны маслахатлашып, кән отурдылар. Эртесем ирден, Меретдир Боссан икиси Салыхлардан ак пата алып, өйлерине тарап рована болдулар. Язың дуры, якымлы шемалы буларың йүзлерини сыпалап, гөвүнлерине ганат бекледйәрди. Ики доган этрап меркезиндәки автобус дуралгасына нәдип етенлеринем дуйман галдылар. Аз салымдан болса, дыкаланып долдурылан ялы, адамдан долы, улы автобус өз гөвресини зордан сүйрәп, ёла дүшди. Автобусың ичиндәки гыслышыгың үстесине, вагырдысы, шовхунам етерликди. Бир-бириниден бир затлары гайталап-гайталап сораяны хайсы, зейренйәни, хүңүрдейәни хайсы, җеделлешйәни хайсы. Мерет дагының дуран ерине голай отуран ики гелин болса гыбат билен гүмрады. Геп салгындан, олар хәзир өз гайын энелериниң үстүнден дүшене меңзешди. Гөзлери ичиң-

ден гечип барян, гарагайчак, бурунлак, алынкы үч диши гызыла гапланан, хыйрсыз яш гелниң сөзи хас отлуклы чыкярды:

– Өлмән гечен харам кемпир, өлмедем – гүлмедем, гелин болуп геленим бәри шол өйде иңирдәп, гулак этими гурадып отыр, не атам өйүме иберйәр, нө-де, ине-гана дең-душларымың янына гезеленҗе гойберйәр. Янёлдашым эрбет огланам дәл велин, о-да бир энем оглы-да, саташмаза ёлуган, шол эҗеси нәме дийсе, агзыны ачып, «Боля, эҗе!» дийип отыр. Ёгса, мен оңа зол «Буларың янындан гөчели, айратын, өзбашдак яшалы!» дийип нәче җаныгянам велин, «Бор» диен ялам эдйәр-де, ахырсоңыда ене эҗесиниң сөзүнден чыкып биленок-да, саташмаза ёлуган...

Онуң янындакы гелниң эли ак халталы, дердем башга боларлы:

– Вах, онуң ялы болса, сениң гүнүң говы-ла, гайының иңирдисини чекмәге мен тайын-ла. Йөне «Бу гөле бошанса, бейлекиден эрбет болар» дийлиши ялы, җора җан, мениңки яла душманыңа шүкүр эт. Маңа-ха бир тиръеки, меңкеш артып саташды, ол мениң богазымы пагта биленҗик чалып йөр. Зол «Тылла җан, сениң шу адың йөнелиге дакылмандыр, саңа шу Тылла адыны дакан эҗеңе гурбан, сен шу өе гелмедик болсаң, биз итиң хоры болардык» диййәр-де, мени обадан-оба халт-халт селпедип, сөвда этдирйәр. Екеҗе гүн ейде отурсаңам, «Кейваны, сен басымрак сөвда-сатыгыңа чыкаймасаң, сениң сатҗак затларыңдан башга бири оба айлап йөрен болмасын» дийип, довул турзуп уграяр. Хер базар, Ашгабатдан зат алып, Марың базарында сатян, Марыдан алан затларымы Ашгабадың базарына чыкарян, галан гүнлерем, худай гүн берсе, дуралгадан-дуралга гатнап, автобусдан-автобуса мүнүп, обаларда севда эдйән. Артып галмыш, озаллар-а базар дийилйән хепдеде бир гезек боларды велин, инди-хә Ашгабатда келте базар дийибем бир зат тапыпдырлар, оңа-да етишмели...

Бу гелниң гүррүңдеши онуң сөзүни бөлҗек болуп, агзыны ачды велин, ол «Вай, дуравери, мен энтек гутарамок» диен маңыда, алңасап, эллерини далдалады:

– Ховва, гыз, хут шейле... Онсоңам, шу әр дийилйән артып әр болҗак болса, өз гелнине дегерли зелик этсин дийсене. Сен-ә хер гүн каңкап, обадан-оба аркаң кене халталы айланып, сүтүниң сүйнүп әе гелерсиң велин, ол сенденем бетер ядав, ёрганына булашып, деми-демине

етмән, сожап ятандыр. Өзем, гайдян эдам ёк бинамысың, насам болса, агзына атып, хорлап ятыр, чилимем, сәхел ахмал болсаң, өйи отлажак. А гыз, ынансаң, шу ики бармагының арасы дагы чилим тутмадан яңа оюлып, ер ясап гидипдир. Менем, нәме, кәте «Сенем бейдип ятма-да, ил-гүн ялы, ише чык, ишле!» диййән велин, гайтам, «Ханы, худайың берен ырсгалына дил етирмәлиле, саңа шу угурдан худай берипдир, анха, төверекде нәче гелин бар велин, олара бар-да сөвда эт дийсең, башармаярларам, йөне сөвдагәрлерем гыт дәл, харс уршуп йөрлер. Эмма хер кимиң өз ырсгалы бар. Көнелеримизиң айдан говы сөзи бар: «Аламаның ёлы бирем болса, ырсгалы айра» дийипдирлер. Тувелеме, сени алалымыз бәри эзенегимиз галайды. Сен бир ырсгаллы машгала экениң» дийип, мениң угумы екелейәр. Харам келлеси кесилмиш, шейдибем, маңа итиң гүнуни гөркезип йөр.

Бейлеки гелнем, ене өзүне гезек етенлигинден пейдаланып, етишибилдигинден ез дурмушындан нәгилеликлерини әшгәр эдип уграды. Бу гүрруңлерден Мерединң гулагы камата гелди. Диңлемәйин дийсе-де, эшидилип дур. Яңкы гелинлерем, гөйә, бүтин автобуса эшитдирҗек болян ялы, шейле бир гаты гүрлешйәрлер. Мерет хәзир машыны сакладып, ер түкенйәнчә гачмага увнупды. Хернә, автобус Меретдир Боссаның обаларының деңине гелип, тогтайды. Мерет җигисиниң ызындан ере дүшенде, ичинден көнелериң «Беленди гөр-де, пикир эт, песи гөр-де, шүкүр эт» диен сөзүни ятлап, улудан демини алды.

Меретдир Боссан хош хабар билен босагадан әтледилер. Гарры эне бегенҗинден яңа нәдерини билмеди. Ол агтыкларыны евран-евран янына чагырып, эййәм телим гезек маслахаты биширилен затлары – тойы нәхили тутмалыдыгыны, кимлери чагырмалыдыгыны, тойда нәхили хызмат эдилмелидигини ве шуңа меңзеш затлары гайталап табшырярды.

Инди, той сәхеди белли эдиленсоң, узакда-якында яшаян ковум-гарындашлара чакылык ёллап уграмалыды. Мерет өзүниң екелигине, етимлигине дүшүнйәрди, хәзирки пурсатда диңе өзи, доганлары, достлары гайрата галмаса болмажакдыгынам билйәрди. Шонуң үчинем ол узак пикирленип, яйданҗырап дурман, шол гүнүң эртеси билини берк гушап, той аладасының угруна ымыклы чыкды. Ол илки билен Деря җаң этди, өзүниң той

лыгыны йөрите элтип билмейәнлигини айдып, өтүнч сорады, Сона гелнеҗесини, гарры эҗесини, чагаларынам алып гелмегини хайыш этди. Мерет ене-де думлы-а, дашкырак гарындашлара хабар иберди.

«Ики аяклы ики гүнде» диенлери. Гарры энәниң үне, өзүниң даг ялы, энтек отузына-да етмедик ны, соңра бир йыл гечип-гечмәнем, гүл ялы гелнини гапыдан иң соңкы ёлуна уградып, ер багыртлап ны яп-яңы ялыды. Бивагт гелен бу гоша өлүм, шол лар эййәм алтмышы арка атан энәниң билини нлей бүкүпди. Ол инди гайдып хич хачан галарын, уч саны гөзмонҗугы ялы етим чаганы аяга галдыра- өйденокды. Ондан бәри нәче вагт гечен болса, йүрегиндәки бу гоша яра көнелмәнди. Йөне, хер гүнүңе шүкүр этмеклик – Мухаммет пыгамбериң атына берлен улы пархлылык болса герек. Шол-да, и, гарры энәни өз агтыклары билен шу гүнки гүне ен гүйчдүр. «Сабырлы гул дура-бара шат болар» ен сөзүң бир мысалам, белки, шудур.

ры энәниңем, Мередиңем иң илкинҗи ниети – той ындан бир гүн өң, Мерет дагының какасының, иниң, атасының-мамасының, еди аркадан бәри гечен -гарындашларының, бүтин мусулман ымматының рына багыш эдип, садака бермекди.

е, энче йыллардан бәри той үйшмелеңиниң гарасы- гөрмедик бужагаз өйүң гапысында илкинҗи той анлары гөрнүп уграды. Оларың арасында, Мередиң ыдыр эҗеси билен биле өсенлерем, олары хенизе ятлап йөренлерем барды.

аты дәбе хем-де Меретдир гарры энесиниң ислеги- рә, бу гүн бу гапыда улы садака берилди. Деря-да, хам, усса Ораз җалаям, умуман, Мередиң гөвүн н адамларының көпүси вагтында гелип етишдилер. еме, түркменчиликде той я-да садака дийип тутум н, ерли-ерден көмеге гелип, биркемсиз совушярлар. дака агшамаралар совлуп, эртирки тоюң аладасы анды. Гоңшы-голамлар, тойдан йөрите өңүрдип мыхманлар, биллерини гушап, билеклерини чер- кимси газан-оҗаклары тайярламак билен, кимси кә- дограмак, картошкадыр соган артмак билен мешгул-. Яңыҗа өлдүрилен җанлыларың этлерини каклаш-п, чекдирмедир палав учин тайынлап йөренлерем. «Илим-гүнүм болмаса, айым-гүнүм догмасын» н дана сөзүң долы манысына Мерет шу ерде ду-

шүнди. Аңрында бир үйшүп дуран задың болмаса, илиң өңүне чыкаймак аңсат дәл. Аркасында диренишип дуран достларам болса, гелҗекки гайынларам шонча аркалашык, эглишик эденем болса, тоюң өң янында Мереди бирнеме гайгы басыпды. Ол какасының, эҗесиниң аятда дири дәлдигини ятлап, телим гезек хырчыны дишләпди. Эмма бу гүн улы илиң онуң тоюны өз тойлары сайып, той аладасы билен гарабашынагай болуп йөрүшлерини гөрүп, онуң гөврүми гиңеди, ынҗалды.

Төверекдәки секилериң үстүне язылан дүшеклер элине иш етирилмедик мыхманлардан долуды. Кимси чай-чөрек ийсе, кимси өзара месавы гүррүңлере гүмрады. Тизара, эллөрини бошадан Салыхдыр Деря, Ораз җалай дагам гелип, бир секиниң үстүнде чөкдүлер. Бу ердәки гүррүңе гызышып отуран адамларың ичинде, аррыкдан узынак, түркмен гыйма балаклы, эгни меле матадан тикилен түркмен донлы, келлеси җамбөрүкли бир оба йигиди өзүниң маныла сөхбеди билен хас-да унси чекйәрди. Онуң ады Аннасәхетди. Ол өзүниң яшлыгына гарамаздан, агзы оразалы, бәш вагт намазыны окап, худайы ятлап, илиң ягшысына-яманына ярап йөрен адамды. Ол хич вагт бириниң гыбатыны эден адам дәлди, кимдир бириниң үстүнден душүлип, гыбатлы гүррүңе ятылыберен ерденем ол турар-да гидибирди. Илчиликде той билен ясың билелешип геләййән пурсатларам аз дәл. Оларың хеммесине-де, диллери дога-сеналы, тәрет-намазлы адамларың гатнашмагы зерүрды. Йөне соңабака обаларда көне яшулулар азалып уграды. Оларың ерлерини тутуп, яшулы болаймалы адамларыңам көне дин ёлуна өзлерини угрукдырасы геленокды. Башга бир ягдайда-ха херничик оңңут этсө болҗак велин, ынха, бир бенде дүнйәден өтенде, шонда кын. Када-ягдайы билен молла гетирип, мерхумы ерләп-җайламалы, зерур болан десгалары эдишдирмели, аят-төвир окадып, Гурхан чыкартмалы. Йөне кәбир обаларда шу затлары башарып биләйҗек адам тапылман, башга бир обадан молла я-да өңе дүшйән адам алып гелмели болярды. Бу болса түркмен обасы үчин гатты гелшиксиз ягдайларың бириди. Ягшы гөрелдәниң болмадык еринде, ярамаз гөрелдәниң көпелҗекдиги икучсузды. Обаларда, «Шу-йә улалса, кепуң өңүне дүшәйсе герек» дийилйән огланларыңам сачларыны есдүришип, ярамазың ёлуна гидип барышларыны герүп, небсиң-җаның агырярды.

Аннасәхеде-де яшлыгында «Ай, бу-да мениклисирән боляр велин, улалыберсе, ёлуны үрдурар-ла» диенлер аз болманды. Эмма ол көп агзыбошларың чакындан зор чыкды. Ол өзүни молла саймаса-да, обаның ичинде зерурлык чыканда, башга бир обадан молла гетиртмеди. Бу-да оба үчин бахасына етип болмаҗак бир хызматды. Йөне Аннасәхедиң артыкмачлыгы диңе бир дога санап, аят-төвир эдип, эл галдырмакдан ыбарат дәлди. Ниреден тапып, ниреден окаяр – гараз, ол көне гүррүңлере гезек геленде, дуршуна бир хазынады. Шонуң үчинем, той-томгуда я-да башга бир мәрекде онуң голайында бир чөкен адамың соң аңсат турасы гелмезди.

Деря-да хәзир онуң гүррүңлерини диңләп, аңк болуп отурышына, ичинден «Ил-гүнде, гер, нәхили арасса, сада хем дүшүнҗели огланлар бар, түвелеме, түвелеме! Биз дагы адамам дәл, йөне бир сан, Өмүрбойы өйүмизе, ата-энемизе ыснат гетирип, бу гүн ене бинамыслыга салып, яшабам йөрүс, чөрек иен еримизде төвирсиз турүбам гидиберйәрис. Бизе бир бихепбе, азгын диерлер... «дийип, башыны яйкаярды. Ол бирденем йүзүни ёкары гөтерип, өз яныдан йүз-мүң тоба, мүң-де бир шүкүр эдип, ене гүррүң диңлемәге отурды.

– Огланлар, мыхманлар! – дийип, Аннасәхет гүррүңини довам этдирйәрди. – Сизиң көпиңиз энтек яш, гөрҗегиңиз өңүңизде. Догры, менем бир энтек гаррап барамок. Йөне геп онда дәл... Эркек адам нireде болса-да, нәче яшда болса-да, бирибардан бир зады дилег этмелидир. Йигит үчин, адам үчин дүнйәде бир утуш бар: о-да янёлдашың, аялың өз йүрегиң ялы говы болса, анха, шонда эркек адама башга багт герек дәл, себәби, өйи өй эдйән, адамы адам эдйән аял машгала, онуң терсине, өйи йыкянам, адамы сандан чыкарянам ене аял машгаладыр. Ине, түвелеме, бу гүн Мерет җанларың дөвлетли сачагының башында, той тутумы билен отырыс, эртир, несип болса, гелнем гетирерис, гой, ол гелнимизиң аягы дүшсүн, газыгында гоша гаррасынлар. Мен хәзир сизе көне гечмишден бирки саны гүррүң айдып берейин... Гадым эйямда, бир еке йигит өйлененмиш. Ол оглан шейле бир сахы, мыхмансөер экен, асыл өйленмәнкә, яны мыхмансыз гүни болмаңдыр. Ынха, өйленипдирем велин, алан гелни «Инди гайдып шу өе мыхман гелмесин!» дийип шерт гоюпдыр. Огланам, нәме, бу аялыны ковуп, башгасыны алайын дийсе, гурбы чатҗак дәл, өзем бир ерден еке чыкан, онсоң бу «Боля!»

дийипдир-де, гүнүне кайыл болуп гезиберипдир. Ине, гүнлериң биринде-де, буларың өйлериниң голайында бир улы сөвда кервени дүшләпдир. Яңкы оглан гөрсе, көрвениң ичинде гаты якыл бир достам бармыш. Оглан бу достуны нәлер өйлерине чагырҗакмыш велин, алаҗыны тапман, яйданып дурмуш, Ине, онсоң, ол яңкы достуна «Ханы, сиз бирсалым шу ерде болуң, мен биразаҗыкдан айланарын» дийип, өйлерине гайдыпдыр. Гелибем, аялына:

– Кейваны, сен мени багышла, кыяматлык доган окашан ялы говы гөрүшйән бир достум барды, о-да шу гүнки дүшлән кервениң арасында габат геләйди, олар гечип барярлар. Ругсат берсең, мен шол достумы чай-нахара чагырайсам! – дийипдир. Аялам:

– Бары-ёгы бир адам болса, өзем еке сапар болса, чагырай чагырсаң! – дийипдир.

Шейлеликде, йигид-ә достуны гетирмәге гидипдир, гелнем биш-дүшүң угруна чыкыпдыр, дурли-дүмен нахарлар биширипдир. Әмма адамсы бир-салымдан, бир дәл-де, ики адамы ызына тиркәп, гапыдан гиренмишин, Аялы муны гөрүп:

– Сен нәме үчин бир адам дийдиң-де, иңдем икини ызыңа тиркәп гелйәң? Ханы, энтек мыхманларың бир гитсин, гөрерин сени! – дийип гыгырып уграпдыр, чай-нахар гетиренде-де, хум ялы чишип, тасанҗырап, хызмат эдипдир. Мыхманларам хич зат аңмадыксырапмы я-да аңмандырлармы – гараз, чай-нахар ийип, өй эелерине алкыш айдып, турармен болупдырлар. Эмма гапыдан чыканларында, хәлки ики мыхман бир адама өврүлип чыкып гидипдир. Әр-аял аңк-таңк болуп галыпдырлар. Соңра, бу ягдайың себәбине хич дүшүнип билмән, икиси шол обада яшаян бир гоҗаның янына барыпдырлар-да, болан зады гүрруң берипдирлер. Гоҗа шонда булара бакып:

– Балаларым, бу ерде хич хили душнуксиз зат ёк. Мыхман геленде, онуң ики болуп гөрүнмеги – онуң янында ырсгалы бардыр, ол сизиң ейүңизе гиренде, өзүниң ырсгалы билен биле гирендир, чай-чөрек ийип, гапыдан чыканда-да, онуң ырсгалы сизиң өйүңизде галандыр! – дийипдир.

Шу ерде хәлки гелин:

– Вах, гарры атам, бирибар аллатагаллам мениң гүнәми өтсүн... Мен шунча вагтлап, адамыма «Өе мыхман гетирме!» дийип, азар яманыны берип гелдим. Шу

гүнден бейләк, гиҗеси-гүндизи ёк, нәче мыхманам болса, гетириберсин! Мен хызматындан гачмарын! – дийип, адамсы билен өйлерине гайдыпдыр. Гелибем, айдышы ялы эдипдир, мыхман гелсе, дик аяк үстүнде дуруп, хызмат эдипдир. Әр-аял икиси ёл угрунда бир җаям гурупдырлар-да, гечегчи болса, чай-чөрекден дойруп уградыпмышлар. Ине, онсоң, озал чала гүзераныны айлап отуран әр-аялың, сәхел вагтда байлыгы-дөвлети артып, дүнйә сыгманмышын – дийип, Аннасәхет сөзүне дынгы берди. Төверекдәкилериң бары аңк болуп отырды. Деря-да, Салыхам, бейлеки отуранларам Аннасәхеде «Шунуң ялы гүррүңлерден ене болса айдып берсене!» дийәйҗек болшуп отырдылар. Онянча, Аннасәхедиң өзи дилленди:

– Мыхманлар, мениң еке өзүм гүрләп отурсам, гелшиксизрәк болаймасын, араңызда гүррүңчирәгиңиз болса, айдып отуруң, бизем диңләли – дийди.

Шу ерде Ораз җалай сөзе гошулды:

– Аннасәхет халыпа, бизиң бу, ере середип, аграссырашып отураныммыза бакма, биз бир сандан галан, башына гиден, ярым азгын, биртопар сандырыс. Огланлар бей диенини гаты гөрмесин велин, өзүм-ә шоң ялыхов, дәпәме берсеңем, сесим чыкмаз. Ынха, сизиңки ялы маңылы, гөрелдели гүррүңлери эшидип отурсак, несип этсе, бизем бир адам санына гошулҗак боларыс.

Онуң бу ярым дегишме әхендәки сөзлерине хич кимиң гахары гелмеди. Гайтам, Салых бир яндан чыкып:

– Ораз җалай гаты догры, ерликли гүрүң этди. Биз инди-инди сана гошулҗак болярыс –дийип, оны голдады.

Ораз җалайың айданларыны Деря-да макуллады.

Аннасәхет көп мәрекелерде болуп, көп гүррүңчиликлери гөрен адамды. Ол, сәхелче дегишмәнем гөтермән я-да хайсыдыр бир гепи өзуне чекип, ганыгызмалык эдип отурышлыгы бозянлара-да кән дүшупды. Эмма хәзирки йигитлер ялы, бир-бириниң сөзүни голдап, агзыбир отуранлара сейрек габат гелинйәрди. Муңа гөвни җошан Аннасәхедиңем хәзир геп халтасының агзы долы ачылан боларлы, ол:

– Огланлар, ханы, онда, ядамадык болсаңыз, диңләң, сизе гечмишден ене бир гүррүң эдип берейин – дийип, кәсесине чай гуйнуп, тәзеден сөзе башлады: – Сиз, огланлар, түвелеме, көпиңиз яш йигитлер, шонуң үчинем сизе яшайыш угрундан көпрәк мысал гетирип берейин. Бу гүрруң гечмишден дийсемем, ол көне роваят дәл-де,

эдил шу гүнки гүнем кәбир машгалаларда болуп дуран вакаларың бири хакда. Ине, өңрәк мен бир гатнашян, дост йигидиме габат гелдим. Гөрсем, сач-сакгалы эййәм чүв-ак болуп гидипдир. Мен ондан «Ери, дост, ягдайлар нәхили, яшайшың ничик!» дийип сорадым велин, ол хырчыны дишләп, башыны йикаберди. Ичгинрәк сорасам, ол маңа шейле гүррүң берди: «Дост, мен дурмушда бир зада дүшүнмәндирин. Мен хемме задың сереси, гөзбашы – байлыкмыка өйдердим. Йөне герүп отурсам, ол асла бейле дәл экен. Багт дийлен задың гөзбашы – дурмушда өз орнуңы тапмак хем-де говы янёлдаша душмак экени. Эгер өз дурмуш ёлуңда бир асыллы, пәкизе, сада аял саташып, өмүрлик ёлдашың болса, онда бу дүнйәде эркек адам үчин ондан улы утуш герек дәл экен. Эмма мен башда бу затлара дүшүнмән, көп зат йитирдим. Эртир-агшам бирибардан байлык диледим. Йөне байлыгың ерине, җан саглык билен машгалада агзыбирлик дилемели эксним. Ынха, инди менде байлыгам бар, мал-гарамам ховла сыганок, йөне онуң дерегине, «Ит гөрсе – гөзи агарар» дийилйән гүнүм бар.» дийди. Мен «Ери, дост, үстүңде өйүң, өйүңде машгалаң, аялың болса, өз гүнүң өзүңден өтүп дуран болса, башга нәме герек, шүкүр эт, шүкүрли бол!» дийип, оны көшешдирҗек болдум. Ол көшешмеди, гайтам, хас җаныгып, гүррүңини довам этдирди. «Хава, дост, гөрәймәге, мениң хемме задым ербе-ер. Гөрен гызыма гөвнүм етмән, ахырсоңы, отуз яшамда, бирини тапып, өйлендим. Гөрк-гөрмегем, акыл-хушам еринде. Йөне, дост, мен аял алман, башыма бир беланы сатын алаян экеним. Не-хә өйде энем-атам билен оңушяр, не-де төверекдәки гоңшы-голам билен. Өзүмизем сәхел вагтың ичинде чага басды. Ине, инди бу-да сәхел бир зат болса, чагалары өрүзип, ызына тир-кейәр-де, «Шу өйде мениң диеним болмаҗак болса, анха, гитдим, бу ерде дурарлык ёк. Сен энең-атаң гепине гидйәң, сенденем бир әр болармы!» диййәр-де, ёла чыкыберйәр. Гараз, ахырсоңы башга алач тапман, шәхере гөчмели болдук. Ол ерде-де, ёгумы бар эдип, җай эдиндим. Инди, гөрәймәге, гүнүмиз эрбедем дәл ялы велин, аялым шондан соң «Гайдып шу өе сизиң-килерден адам гелмесин» дийип шерт гойды. Ери, сениң өйүңе, сени, агтыҗакларыны гөрмәге энең-атаң гелмесе, ондан ам бир яшайыш болармы. Менем илки-илкилер-ә, «Чаганы ящдан, аялы башдын» диенлерини этҗек болуп, гахарыма, сесими гаталдыбам гөрдүм велин, эй-хо-ов,

эдил аждарха дөнәйди. Эдеп-тербие дийлен задам, адамың зандында болмаса, соң оны хич хили ёл билен сиңдирип болмаз экен. Ай, дост, бизиң кейванымыз ялы, ынсандан азаны ынсана душурмасын... Ине, гүнлерде бир гүнем әҗем өйүмизе гезмәге геләйди, гарабагыр эҗе-дә, дуруп билен дәлдир-дә. Өзүм-ә, шу аял «Я шол өе гитмерсиң я-да чагаларыңдан гечип гидерсиң» дийип, ер депип дурансоң, эҗем-какамың янына кәнбир гидибем йөремокдым... Хава, онсоң, эҗем пахырам «Ягшы сөз йыланы хинден чыкарар» диенлерини эдип, аялыма «Екеҗе гелним сенсиң, бизиң бар гуванҗымыз сенсиң» дийип, хөре-көшеләп, дилини тапҗак боляр. Бизиң гүнүмизи буламаҗак болуп, пахыр хер зада кайыл. Мениң ягдайымы сораҗак боланда-да, диңе аялым башга отага гечен вагты, «Оглум, ягдайың, гүзераныңыз, оңшугыңыз говумы?» дийи, ювашҗадан пышырдапҗык сораяр гөргүли. Менем бу ягдайлара эндик эден адам, пышырдап, «Эҗе җан, худая шүкүр, кем задымыз ёк» дийип, оны көшешдирҗек боларың. Йөне эне йүреги, бар зады, айтманда-да, сызып дур ахырын. Шейдип, пахыр икүч гүнден кән эгленмән, ызына гайдяр. Ол гөргүлә, өйде болан вагтлары, чай-нахар берҗек болуп азара галянам ёк. Өзи чайыны демленип, өзи нахарыны эдинйәр. Гиденде-де, аягындакы шол көнеҗе галошҗыгы билен гидйәр. Оңа бир оны-муны алып бермек я-да голтугына бир дүвүнчеҗик салмак хакда-да гүррүңем ёк. Йөне, дост, бизиң өе геленлериң хеммеси шейле гаршыланып-шейле уградыляндыр өйдүп пикир этме. Сен, аялымың эҗеси геленде бир гөрседиң! Ол гелмезинден үч гүн өңинчә-хә телеграммасы гелйәр. Онсоң тайынлык гөрүп башлаярыс. Хер дүрли сүйҗүмидир ир-иймишлер алыщдырып, мал союп, эдил той тутҗага дөнйәрис. Онсоң гайын энемизиң гелҗек отлусының өңүнден машынлы чыкярыс. Белент мертебели мыхманымызы гүл десселери билен гаршылап, өе гетирйәрис. Үч гат язылан гоюн дерисиниң үстүнде елпенҗирәп отуран энемизи еринден гозгатман, әр-аял, ики ерден ылгашып хызмат эдйәрис. Аялымың эҗеси гезмәге гелмезинден өң өйүмизде гүнаша бир йылы нахар бишйән болса, инди гүнде бәш вагтына дүрли нахар бишип дурандыр: ир билен, гушлук вагты, гүнортан, гич ейлән, агшамара. Вах, ятар вагтам бишҗек велин, арман, гайын энемизиң ашгазаны кән говы ишләнокмышын, ятар вагты ийсе, сиңдирип биленокмыш... Аялымың эҗеси өйде бир ай

дагы шейдип мыхман боляр велин, эй, бир хезиллик, агзыбирлик, аялым икимиз әбеде-җүйҗе. Ине, ахырсоңы, аялымың эҗеси гайдармен боляр, «Гезиберсеңиз болмаярмы!» дийсеңем, пахыр, гөвни-гарны ёк, «Вах, шү сизиң яныңыздан гитҗегем дәл велин, арман, ызда-да өй-җай, мал-гара бар-да...» дийййәр. Гайтҗак учурларам, базара чыкып, аңрыбаш халат-серпайлардан алып бермели, эдил тәзе гелни гейиндирен ялы, бирлай эшигини тәзеләп, «гутлугынам» бермели. Вах, онда-да, алып берен затларыңа гөвни етәйсе, бай, бир ынҗыкдыр-а... Ай, гараз, шейдип, аоы уградярыс. Йөне ол гидйәрем велин, өйде ене шол өңки-өңкүликдир, ене итде-пишик, ене хүңүрди. Ине, онсоң, кәте худайдан дилег эдениңде, «Эй, бирибар, аллам, менден әхли берен байлыгыңы ал-да, маңа хем әхли эркек тохумына багт пайлаңда, диңе демиң билен деӊ дем алып, «Хә, ховва» дийшип дуран, песпәл бир машгала беревери!» дийип дилег эдйәрин» дийип, хәлки достум гүррүң берди...

Аннасәхет сөзүне дынгы берен ялы этди-де, ене:

– Огланлар, мениң бу вагт, той гүнүнде бу гүррүңлери гозгап отуранымы геӊ гөрмәң! Шу гүн хеммәмизем бу ере ягшы ниетлер билен үйшдүк. Бейле гүнде, өйлененлер-ә, аялдан оңан болса, оңа шүкүр этмели, өйленмедиклерем өзлерине сөйгүли, йүрекдеш машгала душарыны дилег этмели, шонда хер бир адам максатмырадына етер – дийип, совап гиден чайындан гайтагайта овуртлады.

Шол вагт, хол бейлерәкде отуранларың арасындан:

– Нәм-ай, мен Мередиң тоюнда ичмән, дагы ниреде ичмели? Мен ичсем, тойда, той гүни ичйән-хов! – дийип, бир огланың сеси эшидилди. Башга бирем:

– Ичениң-ә говы велин, хан огул, йөне бирден башың айланып, барымыза иш болайма! – дийип, оны хаялчыратҗак болды.

– Ёк, сиз мени ковҗак боляңыз, мени еке гөрүп, екесиретҗек боляңыз, әсгермеҗек боляңыз... Илки, «Пенҗи, сен, түвелеме, тоюң безеги-хов! Бу гүн Мерет агамызың тойы, мунда сен ичмесең, ким ичсин» дийип, ичирйән-ә өзүңиз... Ёгсам, мен айтдымам сизе «Мен ичмәйин-хов, кәнбир гөтеремок» дийип... Мениң-ә хәсиетим шейле: ичмесем-ә ичемок, бир ичсемем, онсоң тә йыкылянчам гитмесем боланок...

Буларың дава-женжеле якын гүррүңлери гулакларына деген Дерядыр Салых, ерлеринден туруп, яңкыларың янына уградылар. Барып, хәлки баззык-буззук гүрлейән огланың голайында отурдылар. Бейле гүррүңиң соңуның давадан башга зат билен гутармажагына гези етик Деря буларың сөзүне гошулды;

– Огланлар, той гүни иймек-ичмек хемме учинем деңлик хеззетдир. Иним Пенжи, сенем яныңдакы ёлдашларыңдан гаты гөрме! Олар дегшип, сени сынап гержек боландырлар. Той гүни гүлки-дегишме-де герек. Ханы, йөр, бизиң отуран еримизе баралы, гек чай ичерис хем якындан таншарыс.

Дерядыр Салых Пенжини хөре-көше билен, өз отуран ерлерине алып гелдилер. Деря тәзе ёлдашына бир кәсе чай гуюп берди:

– Пенжи иним, ынха, таныш бол, бу отуранлар – мениң якындан гатнашян достларым. Ынха, бу гапдалымдакы Салых, бу-да мыхман мениң ялы, гараз, бу отуранларың хеммесем узакдан-у-якындан гелен мыхманлар, езлерем Мередиң якын достлары!

Кәте бир чай овуртлап, хәлки ягдайлары гез астындан сынлап отуран Аннасәхет ардынжырап, сөзе гошулды:

– Пенжи, түвелеме, йигит дагы дәлдир, бизиң обаң огланларының ичинде муңа дайханчылыкда тай геләйжеги аздыр. Бу бир ишиң гырасындан барса, шол иши битди биләйиң, армасы-ядамасы ёкдур өзүниңем...

Пенжи өзүниң өвленине монча болды, серхошлыгыны билдирмезлиге чалшып, гөвресини дикледи-де:

– Ай, Аннасәхет, мени кән өверлигем ёкдур... – дийди.

Онянча, Аннасәхет ене сезүни довам этдирди:

– Биркүч йыл мундан өң бир вака болды. Пагта йыгымының иң гызгалаңлы дөвүрлериди. Колхоз башлыгыдыр бейлеки ёлбашчылар халкың арасына айланып, хеммелери пагта йыгымына чагырярдылар, соңам иш үстүне, атызлара айланярдылар. Ана, шонда бир гезек, колхоз башлыгы билен этрап ёлбашчысы пагта мейданларына айланып йөркәлер, хол дашракда бир адамың яндак йыгып йөренини герйәрлер. Барсалар, хут Пенжи дийййәр. Башлыгыңам бирнеме гахары гелип, «Ери-хов, Пенжи, би йыгым дөврүнде биз-ә бир пенже пагтаны артыграк йыгдыржак болуп, көчеме-көче айланып йөрүс, яшулуларымыза ченли хайыш эдип, олары пагта йыгымына чагырярыс. Сен болсаң, башгалара гөрелде болмалы халыңа, бейдип йөрсүң!» дийип кәйинипдир. Пенжем:

«Боля, башлык, герегиң пагта болсун, менем инди шу ерден яндак йыгмарын» дийипдир. Шол гүн башлыгымыз янындакы ёлбашчы билен, кырк-элли километр гайрада ерлешйән ярышдаш колхозың мейданларына айланмага гидипдир. Барсалар, гум этегинде ене бир адам яндак йыгып йөр диййәр. Булар «Бе, Пенҗи ялылар башга колхозларда-да бар-ов» дийип, яңкының янына барсалар, Пенҗиниң өзи диййәр. Башлык «Ер-ов, Пенҗи, өзүңм-ай я-да гөзүме гөрүнйәңми?» дийипдир. Пенҗем «Башлык, өзүмдирин. Менем сизи еке гоймаҗак болуп, шол ат гайтарым өңүңизде гезип йөрүн, ёгсам, шу ерлерден яндак йыгып дашамак маңа-да аңсат дәл. Йөне, нәме, ирден сизе сөз берәйдим-дә, инди өз обамызың голайындан яндак йыгмарын дийип» диййәрмишин. Булар хич зат диймән, ыза доланыпдырлар. Эртесем, башлык билен этрап ёлбашчысы чөле, мал-гараң үстүне айланмага гидипдирлер. Обадан ики йүз километр дашлыкдакы бир чопан гошуна барсалар, чопаның янында ене Пенҗи отыр диййәр. Шонда башлык «Сен, Пенҗи иним, нәче саны Пенҗи болмалы?» дийип, өз гөзлерине-де ынанман, доңуп дурубериндир. Пенҗем «Башлык, бу гудратлы чөлде нәме гөрүнсе гөрнәймелидир. Йөне мунда өз говы гөрйән адамларыңа гөзүң дүшсе, оңа етеси нәме бар!» дийип, вәшилиге салып, башлыгың гахарыны гачырыпдыр. Шонда этрап ёлбашчысам вәшилик эдип, «Пенҗи иним, сени гөренимизе бизем аз бегенемзок. Ынха, эртир мен Гаррыгала этрапының хоҗалыкларына өзара барлага гитмели. Сен шол ерде бизе гараш!» диенмиш. Пенҗем «Бо-хов, Гаррыгала нире... Мары топрагы билен Пенҗи нире...» дийип, лампа ашак отураянмыш. – дийип, Аннасәхет гүррүңини тамамлады. Отуранлар ак гөвүнден гүлшүп, Пенҗә бакдылар. Аннасәхедиң яңкы гүррүңи оларың йүреклеринде Пенҗә бирхили мәхир, достлук дуйгусыны оярды. Аслында, Пенҗи эрбет йигидем дәл ялыды. Лопбушрак, келте бойлы, яшы кырка голайласа-да, энтек өйленип билмән йөрен бу йигит обаның четинде, бир пессеҗик тамда ялңыз гаррыҗа эҗеси билен яшаярды. Элбетде, гарыплыгам, екелигем ил ичинде айып гөрүлйән зат дәл. Белки, мекдепде окан дөврлеринде, яшлык йылларында Пенҗә-де өзүне сөйгүли ёлдаш тапмага мүмкинчилик боланам болса, оны айдып, йүрегини ачмага, халаныны езүне ыраймага онда етерлик укып болан дәлдир. Белки-де, ол өзүни сада, пес сайып, хич бир гыза лак атан дәлдир. Гараз, Пенҗи

мекдеби тамамландан соң, өзүни илден бир четрәге чекип, илки сыгыр чопаны, соң чекене чопаны болды. Соң ол ишлерем ташлап, эсли вагт хич иш этмән гезди.

Хәзир Пенҗиниң өзем өзи хакдакы гүррүңлери диңләп, иле гошулып, хезил эдип гүлйәрди. Ол хакда «Тувелеме, дегишмәни гөтерип билйән, хич затдан кине сакламаян йигит экен. Адама шунуң ялы хәсиетлер диңе безег берйәр ахырын» дийип ойланан Деря-да, Пенҗидир, гапдалында отуранларың шейле арасса, пәк гөвүнли огланлардыгына бегенип отырды.

Орта дурли-думен нахарларың ызлы-ызына гелип дурмагы, тәзе-тәзе гүррүңлериң ачылып бармасы мыхманларың хас-да гевнүни гөтерәрди. Шейле сададан тутумлы той боланда, гапдалыңда-да гепиң алшып, дүшүнишип билйән адамларың отуранда, нәче ийлип-ичилсе-де, нәче узак отурылса-да, билдирмез экен. Бу агзыбыр, шагаланлы хем дузгүн-тертипли отурышлыга гевни етен Аннасәхедиңем, буларың янындан турасы гелмеди. Ол сөзүниң арасында:

– Огланлар! Мен галапын тойларда, кәнбир яш-елеңлериң арасында отурмаздым. Отурайсаңам, ичинде бир еңлес, келпез тапыляр-да, иен-ичении гөтеринип билмән, устүңе ханлык сатып, бар кейпиңе соган ограйяр. Түвелеме, сизиң отурышыңыз ялы, агзыбир, сылашыклы отурсалар. онда гүнде тоя гидесиң гелип дурҗак-хов! – дийип, отуранларың хас-да гөвүнлерини гетерди.

Деря-да Аннасәхедиң йүзүне миннетдарлык билен бакды-да:

– Аннасәхет, түвелеме, сизиң шу тайда, бизиң арамызда отуранлыгыңызам хер зада дегйәр. Сиз бир арасса, тәретли, бәш вагт намазлы, агзы оразалы адам, өзүңизем, ялнышмасам, бизден кәнбир улам дәл ялы. Йөне биз-ә, догрусы, өзүмизи сиз билен деңемәге милтимиз ёк. Себәби, биз шунча яшасагам, не өлиниң – не дириниң, не эне-атаның, не-де ил-гүнүң дердине ярадык. Херничигем болса, бирибар бизиң билен деӊ болуп дуранок, шоңа-да йүз-де-мүң шукүр. Догры, мениң той гүни бейле гүррүңлери янҗап отурмам, белки, ерликлем дәлдир. Йөне бу отуран огланлар, нәхили гүррүң эдилсе-де, догры дүшүнерлер. Ынха, түвелеме, Пенҗи биленем таныщдык. Сиз онуң тарыпыны етирип, догры этдиңиз. Биз инди оны өзүмизе хасам якын сайярыс. Нәме, «Өңүм геленден, сонум гелсин» дийипдирлер. Пенҗи дост, сен өйленип билмән шу вагта

ченли гезен болсаң, сени дессине өйәрис. Мерет инимизиң тоюны бир саг-аман совалы бакалы, онсоң мен сени Ашгабада гезеленҗе алып гидейин. Ол ерде говы гыз-гелинлер кән. Сенем инди шәхерли болай! Ынха, арада мен Ашгабатда бир таныш яшулыма габат гелдим. Теке базарында бирине гавун сатышып, гүн гөрйән экен. Аялам ташлап гидип, чагаларынам ондан бизар эдип, гараз, икиҗахановаррасы болуп йөр экен. Онсоң, отурдык, маслахатлашдык. Шондан соңам ол өйленди, хәзир әр-аял икиси, бир оңат яшашып, Теҗениң чагалар өйүнден биртопар чага-да алып, шолары тербиеләп йөрлер.

Пенҗиниң гөвни ачылып, эгинлери хас-да дикленди:

– Ай, хәлиден сизиң яныңыза гелип отурмалы экеним, мен-ә пьянчылыкданам ачылдым-хов! Ол огланларың янындакам, тас мени пьян эдип, ковупдылар-а. Ай, мен пахыр, ковулсамам, гөвүн-гарын эдип дурамок-ла велин, пьян болуп ковлупдыр дийилсе, гелшиксиз-дә. Соң саңа небси агырҗак ёк. Онсузам, мен бу обада диңе той булаян, тойдан ковулян адам болуп галдым-хов! Мениң-ә, нәме, сәхелче гөвнүм бар, «Сен-сен» дийип отурсалар, шолмукам өйдуп, гөтерилиберйәнем. Килең төвереге питҗиң атып йөрен, балаклары үтүклиҗе келпез огланларам онсоң мени ойнаҗак болуп, «Ханы, Пенҗи бег, шуны ич я-да бизден геч!» дийшип, мени угрума гойман, ичирйәрлер. Менем, нәме, емруне чопанчылыкдан башга зады гөрмедик, ярымгөвүн адам, гүп ынанып, дерревем пьян боляс, ине, онсоң, төверегине дүвләп отуран Пенҗиң бар-да. Бирнәче гезек, той еринден галтага йүкләп, өе дүшүрип гайданлары ядыма душйәр. Себәби, «Гит» дийленде, мен гидемок-да, «Өзүңиз ичирдиңиз, индем өе өзүңиз элтерсиңиз!» дийййән. Онсоң, шол галтакда хүвдүленйән ялы болуп барянымы билйән. Вах, эҗем пахыр хер гезек «Пенҗи җан, сен шу той дийилйән артыбына гитмесене» дийибем өзеленйә-ле велин, екелик гурсун, бири «Бәри гел!» дийсе, дуруп боланок-да. Иллериңки ялы өйли-ишикли болсам, дашарык чыкман, шол гелнимиң йүзүне середип отурҗак-ла менем...

Салых йылгырып, онуң сөзүни бөлди:

– Пенҗи, сен инди хич зады алада этме, Деря саңа Ашгабада гидели дийдими – боланы, инди ягшы дилеглери көпрәк эдибер!

Деря-да хәзир отуран еринден, «Пенҗи ялы сада йигитлер обаларда-да, шәхерлерде-де көпрәк болса болмаярмы» дийип, ичини гепледйәрди.

Вагт эййәм гиҗигипди. Отуран огланларың көпүси гайдышып уграпды. Кәерде, гиҗәниң укусына дөз гелип билмедик мыхманларың кәбириниң иркилҗирешип отураны гөзе илйәрди. Эмма Салыхдыр Деря, Аннасәхетдир Пенҗи, ене бирнәче огланлар, энтек укыны голайына гетирмән, гызыклыдан-гызыклы гүррүңлере гүмра болуп отырдылар. Мередем ейленйән оглан, бегенҗинденми-нәмеми, бир ерде отурып карар тапман, кәте Дерядыр Салыхың янына барса, кәте өздең-дүш огланларына биригйәрди. Догрусы, оны бир ерде отуртмаян зат диңе бегенҗем дәл-де, тоюң, тутуш хоҗалыгың аладасыды.

Хатара дикилен сүтүнлердәки электрик чыралары төвереги гүндизлиге өврүп дурды. Оларың ышыгына, хол бейлерәкде, эртирки тоюң баш ашпези – яшулы адамың хенизем ынҗалып билмән, бир-ә, палав үчин догралып гойлан кәширдир соганлары бир тарап үйшүрип, бирем, какланан этлери дузлащдырып, ики яна пырланып йөрши гөзе илйәрди. Диңе ол яшулы дәл – төверекде той хызматы билен гаймалашып йөрен адамларың әхлисем, ядавлык, укы дийлен заді унудана меңзейәрди.

Эмма эртирки гүне-де гүйч-кувват герек. Өзүң укың тутмаса-да, эртирки гүн тойда, дик аяк үстүнде дуруп хызмат этмели адамлар хакда ойланмалы. Шонуң үчинем, Аннасәхет «Инд-ә бир чен болайды өйдйән!» дийип, Пенҗинем ызына тиркәп, өйлерине тарап уграды.

– Гиҗәниңем көпи өтүп, азы галайды ейдйән... – дийип, мыхманларың бири Салыха йүзленди. Гапдалда отуранларам:

– Догры! Эртирем, эсасы ишлере гез-гулак болмалы – ене шу отуран адамлар. Шонуң үчинем, бираз гөзүмизиң авусыны алаялың! – дийищдилер.

Хер ким отуран-отуран еринде гышарды. Гиҗәниң мылайым, якымлы ховасы гышаранларың аглабасыны деррев өз гойнуна алып, хүвдүләп, укы базарына тарап алып гитди. Эмма бир четде, бир-бирине дегип диен ялы ятан Дерядыр Салых велин, хенизем кирпиги кирпиге гатман, пессайҗа сес билен, бир затларың маслахатыны эдйәрдилер. Оларың гүррүңиниң эсасы манысы – эртирки тойы саг-аман гечирмек, гелналҗа тертипли гидип, абрайлыҗа-да доланып гелмекди.

Салыхың тоюнда гелналҗа гиден огланларың кәбириниң, ызындан ягы ковян ялы, дазанаклап барышлары Деряның энтегем гөз өңүнден гиденокды. «Элбетде, бела-бетерден, гөзден-дилден бирибарың өзи горап сакласын, йөне бизем хабардаррак болмалы» дийип, ики дост эсли салым пышырдашып ятдылар.

...Даң атып, хоразларың сеси әлеме яң салып уграды. Мыхманларың намазлы-тәретлилер-ә эййәм аяк үстүндеди. Төверек, гоңшы-голамларам өрүшип, той ерине гелшип башладылар. Агшамдан тайяр дуран ожак-газанларың башында гаймалашык артды.

Мерет дагының гаррыҗа энесем хәзир даш ишиге чыкып, гөзлери хич зат гөрмесе-де, гулаклары зат эшитмесе-де, гөйә, хол гөзьетимде бир затлар гөрйән ялы, башга хич киме эшидилмейән бир оваза диң салян ялы, телим йыллары биле баштдан гечирен көнеҗе хасасына сөенип, доңан ялы болуп дурды. Белки, ол ичинден, бирибарың шу гүнлере етиренине, бу гарып гапының өнүнде-де ахырсоңы «Той» сөзүниң эшидилип, той мәрекесиниң үйшенине йүз-де-мүң шүкүр эдип дурандыр.

Гүн гөвресини ерден сайлап-сайламанка, ожакларда от гөрүнди. Гоңшы-голам, оглан-гызлар, тоюң хызматына гелен мыхманлар – барысы өзлерине табшырылан ишлер билен башагайды. Дерядыр Салыхам, эртирлик чайыны ичип, гелналҗа гитҗек машынлара тарап йөнелдилер.

– Гелналҗа гитҗек еримизем голай-а дәл, гаты бир гиҗә галынман, үгралайса-ха, говы борды – дийип, Салых оба яшулуларының бирине маслахат салды. Маслахат макулланылды. Аз салымдан соң, гарры энеден ак пата алан гелналҗы машынлар, «Ниредесиң гуда обамыз!» дийип, узын хатар болуп, ёла дүшдүлер.

...Энтек гөрлүп-эшидилмедик той дабарасы Осман агаларың машагаласында эййәм үч-дөрт гүнден бәри довам эдйәрди. Ине-де, гелналҗы машынларың шовхуны эшидилип уграды. Гуда билен гуданың гадырлы гөршүп, тәзе гатнашыклара тарап илкинҗи әдимлерини биле әтмели пурсаты етип гелди.

Айдым-сазың арасында гыз-гелинлер, яш-елеңлер танс ойнап, энчеме асырлардан бәри ягшы умытлы дәплериң бирине өврүлип гиден гыз тоюның гелшигине гелшик берйәрдилер. Ортада танс ойнаянларың, бу гөзеллиге сын эдип дуранларың, чүлпе чагаларың үстлерине, гөйә, гөкден дөкүлйән ялы болуп, дүрли-дүмен сүйҗүлер,

ойнавачлар сечилип дурды. Хер ким хөвес билен, «гөкден инйән» шол совгатлары гарбап алярды. «Тойдан топукча» дийлен сөзүң манысам шол болса герек. Тоя гелен хер бир адам, ырымына, тойдан өзуне дынным ялыҗак бир зат етсе-де, багт билйәр.

Тоюң әхли шертлери берҗай эдиленден соң, гелналҗы машынлар ене ёла тайяр болдулар. Ине-де, Мерет өзүниң ыкбал ёлдашы Күмүш билен дең гадам уруп, беземен, кервенбашы машына тарап йенелди. Бир адам ялы болуп барян ики яш җуван машына мүнүп, яшулулардан ак пата алансоң, төверекден «Саг-аман барың!» «Ёлуңыз ак, ёлдашыңыз хак болсун!», «Алын-багтыңыз ачык болсун!» дийлен сеслер эшидилип башлады.

Гелналҗы ёла дүшди. Обадан сәхелче сайланылан бада-да, Дерядыр Салыхың өтен агшамдан бәри ховпургаян ягдайы йүзе чыкып уграды: гелналҗыдакы машынларың кәбири «ким озмашак» ойнуна башладылар. Буларың гык-багы, тозан турзуп, бир-бирлерини гижелемелери бейлеки сүрүҗилере-де тәсир эдип, тутуш кервениң ичинде алҗыраңңылык, алңасаклык дөредйәрди. Машынларың ызрагында, көнерәк машының ичинде Салых билен биле гелйән Деря бу ягдайы кесесинден узак сынлап дуруп билмеди, ол машының сүрүҗисине йүзленди:

– Гардаш, мүмкин болса, өңрәге гечелиң-де, машынлары саклалың, бирдир-ярымдыр келлеси гөчйәнлер бар ялы-ла – дийди. Сүрүҗи машының газыны артдырды, Эмма өңден барян машынлар етдирер ялы дәлди. Гайтам, ыздан араны йыгрып гелйән машыны гөрүп, о-да озуп гечҗек болянларың биридир өйдуп, барха гаты сүрйәрдилер.

– Сениң тоюнда-да эдил шейле башбозарлык эден сүрүҗилер болупды. Йөне биз олары вагтында саклап, дүшүнер ялы гүррүң этдик-де, худая шүкүр, саг-аман бардык. Эмма шу гелналҗымызың ичинде я-ха бозгак көн я-да биз бирнеме гелеңсизлик эдипдирис, ёгсам, гелналҗы уграманка, буларың өңлерине душуп гидиберен болсак, говы болҗак экен – дийип, Деря Салыха йүзленип гүрледи. – Ери, Мереде нәме герек дийсене, кә ерде өзи машыны хаяллатдырып, ёлдашларымыз нәхили гелйәркә дийәймел-ә...

Салых Деря гөвүнлик берди:

– Ай, Мереде игенме, дост! Ол бир өйленйән оглан, онуң бу вагт хич ким ядына душйән дәлдир. Йөне бу

тоюң ягшысына-яманына, әхли задына икимиз җогап бермели... Әй, менем өлдүрмели, сиз гелни алып чыкянчаңыз, эҗем билен саламлашып гайдыберейиин дийип, өе ылган болдум, ёгсам, бейле ыза-да галмасак галмаздык – дийип, ол өз-өзүне кәйинди.

– Ёк, дост, сен оны оңарыпсың гайтам, гоңшулараңыза гелип, өйүңиз билен саламлашып гитмесең, ол болмаз-а.

Ики дост, хемишекилери ялы, өз араларында дүшүнишселер-де, гөвүнлериниң үнҗүси артмаса – азаланокды. Хәзирки ягдайдан нәдибем болса тиз чыкалга тапмалыды. Ёл үзак, өврүм кән, ёлуң үграм тележкалыдыр тележкасыз тракторлардан, көнелишен йүк машынларындан долы. Олары сүрүп барянларыңам хайсының нәхили адамлыгыны, нәхили ягдайдалыгыны нәбилҗек.

Дерядыр Салыхың отуран машынының сүрүҗиси ёлбойы чыраларыны өчүрип-якып, «Сакланың!» диен ышараты эдип гелйәрди. Эмма муңа үнс берйән ёкды. Шол ала-тозан, шол гык-бак...

Салых өз өмрүнде хер хили ёл хадысаларыны гөрүпдем, эшидипдем. Хатда, түрмеде биле отуранларының арасында-да, хут шейле хеләкчиликлер себәпли йыл кесилип геленлер барды. Ол хәзир өзүни нәче гиңлиге салса-да, машының ичинде отурып такат тапанокды. Ол ички ховсаласыны бирнеме басмак үчин, дашындан гүрледи:

– Деря, шу бирнәче келлесизлериң, арак-шерап ичип, машын сүрйәнлериң дердинден, гөр, нәче бенде атасызэнесиз, чагасыз, машгаласыз галяр. Сен мени багышла, Деря, йөне мениң йүрегимиң гүрсүлдиси, бирхили, барха артып барян ялы... Сен ядыңа сал, Деря, бизиң билен түрмеде отуран, Агаҗан дийип бир даяв яш оглан барды, өзи ахаллы огланды өйдйән. Анха, шо-да түрмеде секиз йыл отурып чыкандан соң, шонча йылың бендичилигинден бошап, яңы азат дурмуша аяк басанда, обаларындан башга бир ере тоя дийип гидипдир-де, ёлда-да машын бир чырасыз-затсыз, тележкалы тракторың ашагына гирсе нәтҗек... Өзем, нерессе, бир гаррының екеҗе перзенди экен. Ери, шо тайда Агаҗан нересседе нәме гүнә бар я-да онуң ызында багырып галан гарры энеде нәме гүнә бар? Әхли гүнә – шейле тракторлары аркайын ёла гойберйән биагыры ёлбашчыларда.

– Вах, ол нерессәни менем чаларак танаярдым, йөне бейле боланыны эшитмәндирин – диййип, Деря-да дилленди. – Өлүме дөзер ялы йигит дәлди... Вах, вах... Ятан ери ягты болсун, гаррыҗа эҗесине кувват бергейдә...

Шол бармана, өңден дазлашып барян машынларың бады бирден говшады, тозан ятышансоң, хол өңде, ёлуң угрунда бир үйшмелең гөрүнди. Нәхилидир бир бетбагтчылыгың боланыны йүреклери сызан Дерядыр Салых, бир-бирлериниң йүзлерине середишип, хәлки үйшмелеңе голай барып-барманкалар, машындан дүшүп, ылгашлап уградылар. Ынха, көпри, көприниң төверегем дуршуна мәхелледир машын. Деря билен Салых алңасашып, буларың ичинден өз гелналҗы машынларыны гөзлейәрдилер. Ине, бирденем, өңрәкде, машындан дүшүп, алҗыраңңы халда төверегине середип дуран Мереде гөзлери дүшди. Салых еңуртиләп, онуң янына барды-да:

– Ери-хов, Мерет, би нә дөв чалды сизе? Нәме, чапышыга гайдыландыр өйдйәңизми?! – диййип, кәйинҗирәп уграды. Онянча-да, Мерет:

– Салых, шу ерде бир болмасы иш-ә болупдыр өйдйән. Йөр, баралы ханы, белки, көмек герекдир – дийди. Деря-да буларың ызындан етди.

Көприниң бир тарапында, ызы тиркегли, үсти арак йүкли «КАМаз» машыны ярпы гөвресини сува саллап дүр, онуң төверегинде дыр-пытрак болуп ятан чүйшедир агач яҗиклерден яңа аяк басара ер ёк. Көприниң саг тарапындакы бетон айманчаныңам эсли ери оюлып, йыкылыпдыр. Ол ерде ылгашып йөрен адамлар шол айманчаның йыкылан еринден ашаклыгына бармакларыны узадышып, гыгырышярдылар. Төверек ызанда-чуван, чагаларың, той лыбасындакы гелин-гызларың агысындан яңа, дурар ялы дәл.

– Етевериң, көмек эдиң, машын, ине, шу ере гачды... Канал о диен чуң болмалы дәл... – дийип элеврешйән адам кәнем болса, өзүни сува уруп, көмеге етишҗек болян ёкды.

Деря билен Салых икирҗиңленип дурмаздан, өзлерини канала урдулар, Мередем булардан галмады, барып, сувуң бир четиндөн эмай билен гирди-де, ашак чүмди.

Биртопар той умытлы адамы өз гойнунда гизлән канал, гөйә хич зат болмадык ялы, шол товланып, акып ятыр. Онуң не тоюң билен иши бар – не ясың билен.

Дерядыр Мерет кә чүмүп, кә чыкып, херси каналың бир гапдалыны, Салых болса орталарыны барлашдыряр-дылар. Ине, бирсалымдан Салых достларына «Бәрик гелиң!» дийип эл булады. Оларың үчүсем, Салыхың гөркезен ерине чүмдүлер. Ине, усташыр гызыл-гөк лента дакылан ак «Волганың» ичинде дөрт саны адамың судуры чала гөрүнйәр. Бивагт инен апат, олары өз өмүрлериндәки иң шатлыклы пурсатда гапыл гоюп, үстлерини басан болара чемели.

Деря, Салых, Мерет үчүси үч ерден чекип, машының ики саны гапысыны зордан ачдылар-да, машының ичиндәкилери еке-екеден чыкарып ураддылар. Машындакыларың хич биринде дем-дүйт ёкды. Хакыкатданам, оларың бири машының сүрүҗиси, икиси – яш чатынҗалар, дөрдүнҗисем – өйленйән огланың гыз җигиси болуп чыкды. Олары сувдан чыкарып, каналың кенарында хатарлап ятырдылар. Төверекде ылгашянларың кимси ятанлара эмели дем берҗек болуп сынанышярды, кимси:

– «Тиз көмеге» хабар этдиңизми? – дийип гыгырярды. Эмма инди бу ятанлара «Тиз көмекденем», эмели демденем харай ёкды.

Шол аралыкда, улы зынҗыр тапып, сувуң дүйбүнде ятан машынам чекип чыкардылар. Ил-гүн бир говы зат, эййәм бир ерден улы трактордыр йүк гөтерйән кранам тапып гелипдирлер. Басым, этрап меркезиниң ёл ховпсузлыгыны гораян ресми адамларам гелип етищдилер.

Халыс ысгындан гачан Салых, ыраң-дараң эдип, үстбашының сувуны җораландырып, зордан бир чете чыкдыда, ашак чөкди. «Эй, тоба-тоба... «Ювуданың өзүңки, чейнәниң – гүмана» диенлери... Хей, бейле-де зат болармы... Бир сагатҗык мундан өңем небир сүйҗи арзувлар билен обаларына баряндыр бу нересселер, анха, индем ләш болуп ятырлар... Адам пахыр, өзүне галса, хей, шейле бетбагтчылыга кайыл гелерми... Бирибардан язгыт боланда, оңа чәре бармы... – дийип, Салых ичини гепледйәрди. – Эй, гудраты гүйчли бирибар аллам, сен екесиң, бу гиден миллетиң сенден башга ховандары ёкдур, өзүң бир йүреклере гиңлик беревер, аллам! Бизе – Мухаммет пыгамбериң ымматына өзүң медет бер! Бизиң билен дең болма, аллаҗан!» Салых асмана бакып, эллерини ёкары гөтерди-де, ичинден бир затлары пышырдады.

Ол өз өмрүнде хер хили шумлугы башдан гечирипди, гөвнүне, инди әхли зат билен өвренишен ялыды. Эмма хәзирки ялы айылганч хадысаны велин ол илкинҗи гезек гөрйәрди. Адамың башына херничик иш дүшенде-де, «Бетеринден сакласын...» дийип оңаймалы экен.

Салых, хәли, өз гелналҗыларындакы машынларың дазлашып барышларыны ятлап, төверегине серетди. Анха, хеммеси машырланыңдан чыкып, йүзлерини саллашып дурлар, ичлеринден йүз-мүң гезек тоба эдйәндирлер хәзир, «Хернә, шол «КАМаза» габат гелен биз болмадык» дийййәндирлер. Адамың болшы шейле, диңе бир айылганчлыгы гөренден соң тоба гелйәр.

Бейлерәкде, ики саны милиционериң өңүнде-де «КАМазың» сүрүҗиси бойнуны саллап отыр, орта яша етмедик, аррык бир адам экен, бокурдагына гелйәнчә иченинем дашындан биләймели, сандырап, буланчак гөзлерини кәте бир даш-төверегине айлаяр-да, «Мени худай тутды-ы...» дийип, ваззыклаяр.

Өз ягдайыңы өзүң билмесең, ягша-ямана дүшүнмесең, ичмесиз зады ичип, келләң хумарлыка, машын мүнүп йөрсең, бир гүн болмаса – ене бир гүн сени худаям тутар, бендесем...

Салыхың, барагада, онуң якасындан тутуп, «Тур ериңден, харамзада! – дийип гыгырасы гелди. – Тур, серет! Сен зерарлы, небир адамларың өмүр танасы кесилип, сенем дири галдың. Эмма сениң яла о дүнъе – бу дүнъе гүнәден йүлүнме ёкдур, сени энтегем шу гара ер гөтерйәр...» Ол ене ичинден тоба эдип, өз-өзүни көшешдирди.

Яп-яңыҗа-да саз билен сөхбет болуп барян хәлки гелналҗы машынлара дөрт җуваның җеседини йүкләп уградтдылар. Ресми адамларам, яңкы бигайрат сүрүҗини өзлери билен алып гитдилер.

Мерет дагының гелналҗысы энтек дуран ериндөн угранокды. Диңе, Салыхың әхли сүрүҗилери дашына үйшүрип, эллерини галгадып, бир затлар дийип дураны гөрүнйәрди. Деря-да онуң янына барып дурды-да, сөзе гошулды:

– Адамлар, биз-ә хәлиден бәри, кәбириңизе геп дүшүндирәйҗек болуп, шунча хайдадык велин, ызыңыздан етип билмедик. Ынха, индем хич зат дүшүндирмек герек дәл, өзүңиз өз гөзүңиз билен гөрдүңиз... Гелналҗы дийлен зат хер адамың өмрүнде екеҗе гезек боляр, онам, анха, кәбир келпезлериң шейдип яса

өврәййән халатлары бар. Шу затлар, өзем, бир гезек – ики гезек боланок... Адамлар, акылыңыза айланың! Ери, тиркешипҗик, агзыбирҗе гидиберсеңиз, хер ким сизи гөренде, «Бизе-де худай етирсин!» дийип, йүзлерине сылҗаг-а. Яңкы болуп гелшиңизи гөренлер болса, диңе «Худай сакласын!» дийәймесе, башга нәме дийсин...

Аз салымың ичинде болуп гечен яңкы вака, Салыхдыр Деряның хәлки сөзлери бу адамларың өмүрлик ятларындан чыкмаса герек. Бу гоша көпрем, дөрт җуваның өмүр танапының кертилен, бир тоюң яса өврүлен ери хөкмүнде илиң ядында, дилинде галды. Бу ерден гечҗеклер, ол нересселериң рухуна дегсин эдип, аяттөвир окап, эл галдырып гечселер, дурмушың хич бир эшретини гөрмәге етишмедик ол гөргүлилериң бигүнә рухлары, белки, шат болар.

Эсли вагт машының рулуна эллери барман дуран яш сүрүҗи огланлар, ахырсоңы, усуллык билен ёла дүшдүлер. Инди олара чыраңы якып-өчүрип, ышарат, төвелла этмек герек дәлди.

Ыздакы машында гелйән, үст-башлары өл-мыжжык ики дост –Салыхдыр Деря хәзир дымшып, херси өз пикирлери билен гүмрадылар. Салых хәзир өзүниң он йыл түрмеде боланына-да шүкүр эдип гелйәрди, он ики сынасының ербе-ердигине, хернәче кынчылык гөрсе-де, яңкы ялы бела-бетере саташманына бегенип, бирибара алкыш айдярды. Дурмушың әхли кынчылыкларыны еңип гечмек мүмкин, йөне бивагт өлүм башыңдан иненде велин, онуң өвезини хич зат билен долуп болмаҗак экен. Ынха, яңкы бетбагтчылыгың гүнәкәрем белли, оңа дегишли җезасынам берерлер, йөне шонуң билен, инди шол дөрт жуван гайдып гелҗекми! Аслында-ха, билкастлайын бириниң ганына галан адамың хич хачан гүнәси гечилмесе говы боларды, Я-да ол бирине нәхили сүтем эден болса, нәдип ганына галан болса, онуң өзүне-де эдил шонуң ялы җеза бермели. «Оды өзүңе бас, өтмесе – кесекә» дийипдирлер. Хер бир агырыны илки өз тениңде, йүрегиңде дуюп гөрмели, шонда ил-гүнүң дердини дең пайлашып билерсиң...

Хәзир ики достуң икисиниңем эдйән пикирлери шейлерәкди.

Эртир ирден чыкып гиден гелналҗы вагтында доланмансоң, той ериндәкилерем биынҗалык болшуп отырлар экен. Оларың кәбири гелналҗының ат гайтарым өңүнден чыкышып, «Саглыкмыдыр, эйгиликмидир?» дийип сораяр-

дылар. Машынлар гелип, гапыда дурансоң, Дерядыр Салыхың, хатда Мередиңем үст-башларының өл-мыжжыкдыгыны гөруп, алланичигси болшуп, ичлерини чекенлерем аз болмады. Эмма Деря билен Салых дуранлары көшешдирип, илки билен гарры энәниң янына бардыларда, хасабат бердилер:

– Эне җан, биз-ә саг-аман гелдик, гелнем гетирдик, аягы дүшүмли болсун, шу ожагың оды бирен гирип, күли билен чыксын! Газыгында гоша гаррасынлар!

Той дабарасы гызышып уграды. Айдым-сазың овазы беленде галды. Бу тойда отуранларың, гелналҗа гидип геленлерден башгасы, ёлда гөрлен бетбагтчылыкдан бихабарды. Оны шу вагт эсасы гүррүңе өврүп, тоюң хезилини гачырмаңам, белки, гереги ёкдур. Дурмуш-да, ынха, дек шу гүнем, кимлер учин той-дабара, кимлер учин болса – ясдыр. Яп-яңыҗа-да, Дерядыр Салых дагы, небир той умытлары сувуң астында галан бигүнә жуванларың җесетлерини машына йүкләп уградыпдылар. Ол нересселериң өйлеринде-де шу вагт ахырзамана гопандыр...

Салых бу затлары шунча ятламаҗак болса-да, боланокды. Деря-да, эдил Салыхың болшы ялы, белли бир ерде отурып карар тапанокды. Мөредиңем бирхили суссы гөсди, улы аладасы бар ялы гөрүнйәрди. Догры, Мерет, көприниң үстүнде болан ваканы, соң машына мүнүленде, Кумше гүррүң берҗек болубам дүрманды. Эмма Күмүш, геп-сөзсүзем, төверекдәки ызлашыкдан бар зады аңыпды.

Ол хәзир күртә буренип отуран еринде, гапдалындакы яш гызларың бирине: «Бар, җигим, Мереди чагырып гел!» дийип ышарат этди. Мерет деррев етип гелди:

– Күмүш, сорадыңмы? Нәме, саглыкмы?

– Мерет, мен өз ыкбалымдан өрән разы! – дийип, Күмүш ювашҗадан гүрледи. – Тоюмыз гүл ялы гидип дур... Йөне хәлки ёлдакы ызлашык, ахы-налалар ядыма дүшсө, бирхили болян. Белки, бизиң хәзирки саз-сөхбет эдип отурышымызың гелшиги ёкдур, Мерет... Догры, олар бу обаданам дәл экен, той билен ясам биле гелип дуран зат, мен оңа дүшүнйән... Йөне сен разы болсаң, тоюмызың галаныны айдым-сазсыз гечирәйсек, хас гөвнеҗай болайҗак ялы...

Мерет Күмшүң акыл-хушуны өңденем өзүниңкиден йүз мертебе белент сайярды, хәзирем онуң сөзлери

йүрегине җуңк болуп, Кумшуң бейик адамкәрчилигине хайран галды.

– Кумшум, сен шу тоюңам, шу өйүңем эеси... Яңкы диениңи болса мен йкелләп оңлаярын – дийди-де, Мерет чалт чыкып гитди. Ол дессине Салых билен Деряны тапып, Кумшуң теклибини олара айтды. Үч дост бу теклиби макуллап, өзуниң бу босагадан илкинҗи әдимини адыллык, пайхаслылык билен әден Кумүщден миннетдар болдулар.

– Түвелеме, түвелеме, худай көп гөрмесин! Мерет дост, сен, гөрйәс велин, ялңышмансың. Шол пикир бизе-де ынҗалык беренокды велин, йөне гелнимиз бирхили гөрәймесин дийип, айдып билмән отырдык. Кумүш догры айдыпдыр, шу гүнки бетбагтчылыгы гөзүмиз билен гөрүп гайдыбам, оңа бипервай гарасак, онда худаям бизи халамаз. Гой, тоюмыз довам этсин, йөне айдым-сазы гойдуралың! – дийищдилер.

Салых сазанда огланларың янына барды-да:

– Огланлар, багшылар, сиз айыплашмаң, той эелери айдым-сазы гойдурайсак дийип хайыш эдйәрлер, бу – сизиң айдымыңызы я сазыңызы халамазлыкдан дәл, башга себәби бар – дийди.

Агзыбирлик, душүнишмеклик, сылашык бар еринде, той айдым-сазсызам гызыгыны гачырмаҗак экен. Топар-топар болшуп, гүлшүп-дегшип, дүрли-дүмен нахарлардан ийип-ичишип отуран мыхманлар, обаның өз адамлары тоюң хич кемини билдиренокдылар.

Агшамкы агач секиниң үстүни эеләп отуранларың арасында хәзир Аннасәхедем барды, Пенҗем. Бу ерде болуп дуран гүррүңлери нәче диңлесең, ене диңләсиң гелйәрди. Шу вагт Аннасәхет огланлара бир хекаяты гүррүң берип отырды. Буларың гапдалларына гелип отуран Дерядыр Салыхыңам гулаклары шондады.

– Хава, огланлар, бирвагтлар, хер тойда орта чыкып, ападаңлашып йөрен улы-улы пәлванлар болар экен. Анха, шоларың бирине-де Депрек пәлван диер экенлер. Онуң пәлванлыгы өзболушлы болуп, ол тойларда диңе көп иймек боюнча өңе чыкып, байраклар алар экен. Депрек пәлван, бир отурышына, ики саны өвеч малың этини еке өзи ийәййәрмиш. Онуң шерти – ики малың этини гайнадып, улы хамыр чанага салып гетирмели-де, еңсесинде, гөзи гөрмез ялы эдип гоймалымыш. Ине, шонда Депрек пәлван ики малың этини аркайын ийип, байрагы алар экен. Онуң Депрек пәлван адыны алмагы-

ның себәбем, ики малың этини иенсоң, гарнының тырңылдап, чишип, депрек ялы болуп дурмасы үчиндир. Йөне Депрек пәлваның бир сырам бар экен: ол хер гезек ики малың этини иен дессине, җүбүсинден бир нары чыкарып, иле билдирмәнҗик иер экен. Бир гүн бир мелгун муны билипдир-де, онуң ызына дүшүпдир. Ине, онсоң бир тойда Депрек пәлван өңкүси ялы, улы бир этли чанагы бошадыпдыр-да, хәлки гизләп гетирен нарына алҗак болуп, донуның җүбүсине элини урса, нар ёкмушын. Бир хиле эдиленини аңан пәлван, алҗырап, донуның җүбүлерини чөврүшдирсе, бир җүбүсинден екеҗе нар дәнеси гачыпдыр. Пәлван шоҗагаз нар дәнесини агзына атса атыпдырам велин, иен затларына тап гетирип билмән, аз салымдан ярылып өлүпдир. Соң тебиплер онуң гарныны ачып гөрселер, шол екеҗе нар дәнеси пәлваның ашгазанындан догры гечип, гуйҗуның етен ерини эредип гиден экенмиш. Шондан соң улы ил нарың әхли затдан гүйчли, адама дерманлыгыны билип галыпдырлар. Онсоң, хеммелер меллегинде нар агаҗыны отурдып, нар мивесини ийип уграпдырлар. Яравсыза шыпа, кувватсыза кувват берйән, җеннет багының мивелериниң бири болан нар мивесини, гой, хер бир адам башардыгындан көпрәк ийсин, дагы болмаса, сувуны сыкып ичсин! – дийип, Аннасәхет роваятыны соңлады. Аз салым дымышлыкдан соң, Пенҗи вәшилиге салып, Аннасәхеде йүзленди:

– А-хав, обадаш, муны-ха говы айтдың велин, йөне диңе нар биленем гарын доймаз. Ханы, ийимитлерден хайсыны көпрәк ийсең говы болҗак – шонам айдып берсене!

– Пенҗи иним, пейдалы зат кән, ынха, өзүмизем кичирәккәк яшулы адамлардан шу затлары көп эшидердик – дийип, Аннасәхет ене сөзе башлады. – Адам элмыдама сарыяг билен дүе гатыгыны, оңа агаранам диййәндирлер, ийип йөрсе, онуң ичинде хич хили кесел дөрәп билмезмишин дийиб-ә эшидипдик. Ондан галаныны нам, өзүң сын эт-де гөрәй, шу обада дүе саклаян адамларың йүзлерине серетсең, эдил чаганың йүзи ялы, булдурап дурандыр, өзлерем, түвелеме, яшлары етмишден гечен болайсын – Пенҗи иним, олар икимизден даявдырлар. Белки, бизе-де худай етирсин...

Пенҗи ене сакланып билмән, геп атды:

– Аннасәхет, онда нәме, өзүң дүе саклаңок?

– Пенҗи, дүе сакламак үчин, илки билен, ишеңңир, гайратлы, ялтанмазак, гечиримли бир аял герек. Ханы, бизиң көпимизде онуң ялы, голуны чермәп дуран аял бармы!

Пенҗи оны ене гүрлетҗек болды:

– А-хав, агам, сениң бейле дийип отураныңы гелнеҗем эшидәйсе, буҗагаз гүнүңденем галайма!

Аннасәхедем геп алып галмады:

– Пенҗи иним, гелнеҗең, түвелеме, онсузам бизден эртир-агшам игенҗи аз эшидйән дәлдир. Йөне мен диңе оларам гүнәкәр эдип дурҗак дәл. Эркек адам дийлени билен, оларыңам әхли диени болуп дурмалы дәл-хов! Бизиң көпимиз, «Мен эркек адам» дийип, өйүң әхли кешигини аялың үстүне атайярыс. Аялына сәхел көмек этҗек боляныңам үстүнден гүлен болярыс. Хол, обамызың гайрасында яшаян Серче аганы-ха сен танаяң, Пенҗи! Ана, шол хер хепдеде ики гезек тамдыра от гойберип, өзи чөрек биширйәр. Ёгсам, небир ишеңңир, гүл ялы машгаласам бар. Мен-ә бир гезек «Ер-ов, Серче халыпа, чагаларың эҗеси яравсызрак дагымыды?» дийибем сорадым велин, ол гайтам, «Ай, Аннасәхет, аял пахыр чага догурмалы, оны өсдурип етишдирмели, кир ювмалы, нахар биширмели, ичерини сырып-супурмели, гараз, ол пахырларың гүн довамында екеҗе секунт бош вагтлары ёк. Онсоң, бир элимден гелйән зат – шу тамдыра от гойберип, чөрек биширмесине бир көмек эдейин диййән» дийди. Мен-ә оңа «Шоның нәдогры» дийип билмедим. Йөне онуң башга бир гүррүңем бар. «Илки-илкилер-ә, чөрек биширемде, илиң гыҗалатындан чекинип, аялымың көйнегини гейип, яшмагыны яшынардым – диййәр. – Йөне ил ичинде хер хили келпезлер, еңилкелле огланларам бар экен. Илки-илкилер аялымың көйнегини гейип, чөрек биширип йөркәм, шо хили келпезиң бири, адыны айдып дурмайын, зол ёлдан гечен болуп, «Гелнеҗе, шу сиз чөрек биширип уграяңыз велин, шунуң ысы мени өйде отурданок-да, чөрегиңизден бир дөвум дадып гөрейин-ле, ёгсам, мениңем аялым чөрек биширйәр велин, икиңиз араңыз ер билен гөк ялы-да, сиз бүтинлей башга машгала-хов!» диен боляр. Менем өзүми танатмаҗак болуп, барха берк яшынян, бейләме бакян велин, «Гелнеҗе, инди хачан чөрек биширйәңиз, мен өзүмҗик геләйин-ле!» дийип, соңабака мени аңырсына гечирип баря, дейюс. Менем онсоң, «Ханы, сен ене бир гел бакалы!» дийип, соңкы гезек чөрек

биширжек боланымда, аялымың гелин вагтындакы эшиклерини гейип чыкдым. Онсоң, яңкы азгын ене гелди, пишик басышыны эдип, өзем «Гелнеже, гайынызадың гөрэймесин, ханы, бир дөвүм чөрек бер. Түвелеме, сен-ә шу гүн мениң түйс төвнүмден турайдыңай» диен боля. Менем бир дөвүм чөреги элине тутдурдым-да, келлэмдэки яглыгымы, яшмагымы сыпырып ташладым ере, яңкыңам, эдил еңсесинден мәкәм тутдумда, тамдырың горхана агзына тарап басып települ угрaдым велин, яңкы «Вай, Серче агам, багышла, мен сендигиңи билип, оюн этдим ахырын» дийип ялбармак-ялбаряр. Менем, сыртына бир депдим-де, «Бар, менденем бир оюн!» дийип, сыпдырып гойбердим яңкы мелгуны» дийип, Серче ага гүррүң берди. – Аннасәхет огланларың гүлкүсине гошулып, чалажа йылгырды-да, кәсесиндәки сован чайы бир гапдала серпип гойберди. – Йөне, огланлар, шу ерде мен башга бир зады айтжак болярын. Ине, түвелеме, сизиң көпиңиз өйли-ишикли, инди өйленмели огланларам бар. Менден сизе маслахат: хергиз өй-хожалыгыңыз билен агзыңыз бир болсун, исле – чөрек бишир, исле – кир юв, исле-де – нахар бишир, бу ерде хич хили айып зат ёкдур, хеммесем – бир өйүң кешигидир. Өңем бири айдыпдыр-а, «Вах, аялымы елдүрен - өйүң шу майда иши экен» дийип. Өй-хожалыкда, мунда майда ишиң хич ызы гелмез. Эсасанам, шу, шәхер ерлеринде яшаян огланлара дегишли шу гүррүң. Араңызда шәхерлиңиз болса, гаты гөрәймәң-хов. Хава, шәхер ерлеринде кәбир адамлар «Ищден ядап гелдим» диййәр-де, телевизорың өңүнде, юмшак отургыжың үстүнде, элини ише урман отурярлар. Я-да газет-журнал окан болярлар. Догры, телевизорам гөрмелидир, газет-журналам окамалыдыр, хеммесем герек. Йөне аялам герек-хов адама! Өйүң зерур ишлери машгалаң билен билеже эдилсе, анха, шол ерде-де агзыбирлик, ырсгал-дөвлет бардыр.

Деря Аннасәхедиң сөзлерини макуллап, гүррүңе гошулды:

– Халыпа, гаты ерликли айдярсыңыз, ынха, мениң өзүмем, гаты гөрейин – гөрмәйин велин, бирнәче вагтдан бәри шәхерде, Ашгабатда яшаян. Ол ериң яшайшы, оба билен деңешдиренде, бүс-бүтин тапавутлы, адамлар бирхили бир-бирекден дойгун ялы, гоңшы-гоңшыны тананок, хер ким өйүне гирибилсе – боланы, гапыларыны гулплашып отурярлар. Догрусы, өзүмем

шәхерде тәзерәкден бәри яшамсоң, шәхер яшайшы бизиң үчинем гараңкырак ялы, йөне көпчүлик бизе-де өвредип баряр. Инди бизем гапымызы гулплап отурярыс. «Бизө гелен – бизе меңзәр» диймәнмидирлер. Ынха, шоңа ченли, бүтин өмрүмизиң көпусини обада гечирдик велин, бир-ә ким соралса, таналарды, бирем, өй билен өйүң арасында хаят болмазды. Хер кимиң ишигинде-де айратын тамдыр болмазды, бир тамдыр болса, дөрт-бәш хожалык чөрегини биширерди...

Деряның бу гүррүңини Аннасәхедем алып гөтерди:

– Хава, мыхман, сиз гаты догры айдярсыңыз. Бизиң обамызданам, окувларыны гутарып, Ашгабатда ишлешип йөренлери кән. Догры, шәхер ериниң яшайшының еңиллигем кән. Шонуң үчинем, ялтарак гелинлеримизиң көпүси обадакы жайларыны сатып, шәхерде яшанларыны кем гөреноклар. Эмма дүшүнен адама велин, обаның эшрети адам учин учманың эшрети ялы. Ынха, ир билен турсаң, жаныңа якымлы тәмиз хова, яңы саглан сыгыр сүйди, меллегиңден йыгып ийип отурмалы ир-иймишдир хер дүрлүже гөк отлар, ислән вагтың союп хуршлук эдинәер ялы, агылыңда токлумыдыр гоюн, тәзеже товук юмуртгасы... Ери, шулардан башга саңа нәме герек дийсене! Ёк, адам бары шонда-да шәхерде яшажак болуп дерт-азар, өзем гүнүниң ярысыны нобатда гечирйәндир, ине, бир гөрсең-ә, эли бош чүйшели, гатык алжак болуп дурандыр, ене бир гөрсең, чөрек сатылян дүканың агзында «Бе, чөрек гелибермеди-ле» дийип, гарашан болуп дурандыр. Ене бир гөрсең, Теке базарында, гөк-сөк алжак болуп, «Хайсындан бир манат арзанрак алып болаярка?» дийип, алып-сатарларың арасында *жансерек болуп* йөрендир. Ери, онсоң, гурбаны гитдигим, яшайыш болармы онданам?! Ай, элбетде, хер кимиң өз яшайшы өз гөвнуне жайдыр-да... Ынха, өңрәк, гоңшы огланларымызың бири өйленди-де, бәрдәки көшк ялы жайыны ташлап, Ашгабада гөчди гидиберди. Индем о тайда хер айына пыланча пул төләп, кирейине яшап йөр. Хер душанда-да, бар гүррүңи – «Вах, бизем бир жайжагаз эдинәйсек...» диййәр. Догры, гөчмегем айып зат дәл – эгер шоңа зерурлык дөресе, башга алажың болмаса, онсоңам, баран ериңде жайың болса! Йөне, шол гоңшымызыңкы ялы, ата юрдуңы ташлап, оны хар эдип, соңам башга бир ерден юрт тутунжак, мүлк эдинжек болсаң, аңсат дәлмикә диййәрин. Ол затлара адамың нәче йыл өмри, саглыгы

гидйәр ахырын! Онсоңам, көнелериң айдан бир гүррүңи бар: «Шәхерде яшаның ырсгалы обалыныңкыдан еди эссе артык болармыш, Эмма шәхердәки бела-бетерлерем обаңкыдан кырк эссе зыят болармыш» диййәрлер...

Аннасәхедиң гүррүңлерини диңләп отуран Деряның йүзи гызып гитди. «Бе, аллаҗанларым, бу дийилйәнлериң көпүси мениң дурмушыма чалым эдйән ялы-ла... Я-да маңа какдырылып отурылдыгымыка? Ай, ёк-ла, би Аннасәхет мени тананок, мениң дурмушымам, гечмишимем биленок. Йөне онуң айдянларының җаны бар. Ягдайыны тапсаң, ата мүлкүңи ташлап, өзге ерден багт гөзлемели дәл... Догры, мен дагы алач тапман, гөчүп гайтмалы болдум. Эҗем җанам гөвнетдим ахырын... Шонда-да, гөвнумиң үнҗүси велин галыберенок, шол мәхрибан, догдук депәниң өңүнде бир гечилмез гүнәм бар ялы болуп дур... Белки, мен ялңышандырын...»

Деряның хәзир ичини гепледип, пикир дерясына гарк болуп отураныны дашындакыларың хичисем дуянокды. Дурли-дурли гызыклы гүррүңлер той сачагының башындакы адамларың хемесиниң үнсүни чекип, оларың эртирки гүне болан хөвеслерини артдырярды. Тойда айдым-сазың сесиниң кесиленинем адамлар дуймаян алыды.

Тоюң мәхеллеси тә гиҗәниң ярына ченли азалмады. «Ынсан сораша-сораша» дийлиши ялы, узакдан-якындан гелен мыхманларың арасында бир-бири билен сорашыпидешип, якын гарындаш болуп чыканларам аз болмады. Говы той, говы тутум адамлары бир-бири билен якынлашдырар әкен.

Ынха, Меретдир Күмши, ак пата билен, өе угратдылар. Шондан соң, төверекдәки гаймалашык кем-кемден азалып башлады.

Ики саны аксакал яшулы тоюң соңунда Дерядыр Салыхың янына гелип:

– Огуллар, берекелла, иш битирдиңиз! Сизиң Мереде ага-ини ялы болуп, тоюң үстүнде дуруп, мәрекәни абрай билен совшаныңыз үчин, бүтин обаның яшулулары сизе миннетдарлык билдирйәрлер. Гой, хер бир обада сизиң ялы мерт йигитлер көп болсун! – дийип, алкыш барыны айдып гитдилер. Гоҗаларың бу сөзүне Деря-да, Салыхам аз бегенмеди. Улы илиң өңүне душүп, той-мәрекәни сагаман, гепсиз-гүррүңсиз совмагың чын дөвлетлиликдигине олар инди говы дүшүнйәрдилер.

Той совулса-да, той ериниң хысырдылы аладасы даң атянча-да түкенмеди. Салых билен Деря той мыхманларының әхлисини уградып, тоюң ызындакы галак-гочак ишлери эденлеринден соң, гүнортанлар Мередиң гарры энесиниң янына барып, гайтмага ругсат сорадылар. Гарры эне, гөйә, гөзлерине тәзеден нур инип, ене әхли заты ап-айдың гөрйән ялы, гезек-гезегине Дерядыр Салыхың йүзлерине середип, дилленди:

– Огулларым, сизиң бизе эден хоссарлыгыңыз, ыхласыңыз бирибар аллатагалладан гайтсын! Аллаҗан, хернә, йүрегиңизе гөрә, ёлларыңызы ачык этсин! Мерет җаның етимлигини, екелигини билдиртмән, ага орнунда-да, ата орнунда-да, эне орнунда-да дуруп, улы, дөвлетли ишиң башыны башлап, соңуна ченлем алып чыкдыңыз, Мерет җаны өйли-ишикли этдиңиз. Бу затларың согабы сизи ягты яланчының бар бела-бетерлеринден, гөзден-дилден, бетбагтчылыклардан горар, балаларым! Нереде болсаңызам, саг-саламат гезиң... Бир... бир ейу низиңем шу тайдадыгыны унутмаң... – дийип, гөзлерине яш айлады. Йөне ол инди мундан бирки ай өңки гарры эне дәлди, шонуң үчинем, деррев өзүни раслап, хорҗа гөвресини дикледи, көп ягшы дилеглер, дога-сеналар билен, агтыгының кыяматлык доганларына ак пата берди.

Аз салымдан, үч дост гуҗаклашып хошлашдылар. Деря демир ёл дуралгасына тарап уграды, Салыхам ёл машыны билен, өз догдук депесине рована болды.

Тикенекли симиң аңырсында бир дөвүм чөреге зар болуп, иң агыр гүнлери билеликде гечирен үч йигит – үч дост, түвелеме, бу гүн херси өйли-ишикли, оҗаклы-хоҗалыклы, хоссардыр достлы болуп, херси бир ерде ишлешип, бир-бирлерини ятлашып гезиберсинлер.

* * *

Деря саг-аман өйлерине гелди. Гелен бадына-да, ишалада оны тәзеден гуршап алды. Инди, түвелеме, машгала-да кичи дәл. Иш еринде-де, хер гүнки дәл, хер сагат-хер минутдакы аладалар артмаса-азаланок.

Гарры энедир Сона гелин өй-ичериниң иши билен гүмрадылар, Максатдыр Нәзик тәзе ер, тәзе мекдеплери билен эййәм өвренишип, окашып йөрлер. Тәзе болан «герчек» – Ата-да, кәте юмруҗагыны дүвүп, аглап, кәтеде гөзҗагазларыны йылдырадып, гүлуп, бу өйүң сүңңүне шадыянлык аралашдырярды.

Ай-гүн болса бирсыдыргын гечип дур. Кәте обадан мыхман-медиван гелйәр, обаның, доган-гарындашың саглык хабарыны терирйәр. Шонда гарры эне, гөйә, бу дүнйә тәзеден гелен ялы, бирхили гобсунып гидйәр. Дерядыр Сона, чагалар шәхер яшайшы билен тиз өвренишселерем, гарры эне бу ерде хич ерләп биленокды. Ол пахыр зол дашарык чыкып, гайра – өзүниң догдук депесине тарап середер дурарды. Муны Деря билмесе-де, Сона гелин йыгы-йыгыдан гөрйәрди, йөне өз гайынына йүреги аваса-да, оңа «Энеси, нәме үчин бейдйәңиз?» дийип биленокды. Эмма бу ягдайы гөрйән диңе Сона дәлди. Кәте Максатдыр Нәзик дуйдансыз ерден зомпа чыкып, энелериниң янына ылгашып барярдылар-да:

– Эне, эне җан, нәме пикир эдйәң, киме гарашяң? – дийип сораярдылар. Гарры эне-де нәме дийҗегини билмән, агтыкларыны гуҗаклап:

– Вах, балаларым, мен сизден башга кимиң пикирин эдейин, киме гарашайын?! – дийййәрди.

Гарры энәниң сессиз чекйән азары хакда Сона ахырсоңы Деряның янында дил ярмалы болды. Деря башыны чалаҗа атып, эсли салым пикирленип отурды-да, дашарык, эҗесиниң янына чыкды:

– Эҗе, нәме, ичерини ыссырак гөрдүңми?

– Ай, ёк, оглум, йөне дашарың ховасындан бирсалым дем алайын дийип чыкайдым.

Деря ахырсоңы гөнуледи:

– Эҗе җан, мен сениң ерлемейәниңи, айтмасаңам, аңян. Диңе менем дәл... Мен ахыр ящда сениң гөзүңи армандан ачдырмадым. Индем, ынха, бәрик гетирдим. Сен «Ёк» диймедиң, йөне диңе оглуң гөвни үчин шейтдиң, мен оны билйән, эҗе... «Гел, оба элтип геләейин» дийсемем, сениң менден башга хич кимиң ёк. Сен өз-өзүңе середерсиңем, өз гүнүңи гөрерсиңем. Йөне агтыкларың сени гөрүп, сесиңи эшидип дурмасалар, сен эртир-агшам агтыкларыңы гөрүп дурмасаң, сениң үчинем кын болҗак, булар үчинем...

Гарры эне оглуның сөзлерине өз янындан монча болды:

– Ёк, оглум! «Дуе гарраса – көшегине эйәр» дийипдирлер. Догры, мен хәзир бу ерде өзүме бирнеме карар тапмаҗак болян велин, йөне сиз меңи алада этмәң, мен хөкман өвренишерин. Йөне... мен бирден өләйсем велин, мени какаң пахырың янына әкидевериң...

Деря бу гарашылмадык гүррүңе бирхили болуп, гепи башга тарапа совмак билен болды.

Соң бир гүн Деря ишден гелсе, эҗеси ене дашда отыр.

– Эҗе, *даш чыкыпсың-ла*? Нәме, ичиң гысярмы? Агтыкларың билен гүйменсең, белки, гөвнүң ачыларды, я оларам ядатдымы?

– Ёк-ла, оглум, хей, адам агтыкданам ядармы! Ичимем гысанок, мен инди өвренишйән. Йөне мен бир зада дүшүнемок. Ынха, инди нәче гүн бәри даш чыкып, сын эдйән велин, өз өйүне, ховлусына бир гирен адам гайдып дашарык чыканок, хер ким өз өйүнде бусуп отыр. Менем шу төверегиме середип, «Гоңшымыз кимкә, хей, бир таншып болмазмыка, өзүм ялы бир гарры-гуртулары ёкмука?» дийип отырын велин, хич бу җелегайда җанлы-җандар яшаяна меңзеш дәл...

Дерялар инди җай алып, бирейййәмден бәри өзбашларына яшап йөрдүлер. Гөрәймәге, кимдир биринден чекинмәге, гысылмага хич хили эсас ёк ялыды. Галыберсе-де, Деря эҗесини, чагаларыны алып, кәте дайыларына, кәте шәхериң дашына гезеленҗе әкидерди. Гарры эне-де хер деминде диен ялы «Мен инди өвренишйән-ле, түвелеме, бу тайларам говы-ла» дийип гайталарды-да, кәте бирденем «Мен өләйсем, мени какаң пахырың ятан ерине әкидевери, оглум!» диенини билмәне галярды. Онуң йүрегиниң «Догдук депәм, өз обам!» дийип гайталап дураныны аңмак шонсузам кын дәлди. Бу болса Деряның калбында йити үнҗи, үлы бир гайгы-алада дөредйәрди. Ол өз этини өзи иййәрди, «Вах, яшлыкда эдилен хаталар мени өмрүмбойы ызарлап йөрҗек болд-ов! – дийип, ичини гепледйәрди. – Шу затларың барам шол ялңышлыкларың довамы. Эгер-де мен какамың «Оглум, тиркешйән ёлдашларыңы сайгар, хәзир адамларың достлугы вагтлайын, аманат болды, сен, эсасан, өз өйүң, чагаларың билен бол!» диен сөзлерине өз вагтында дүшүнип, шоңа эерен болсам, онда эҗем пахырам бейдип, шу яшдан соң ят ерлерде өмрүни гечирмели болмазды» дийип, хырчыны дишлейәрди.

Шейле пикирлер билен отырка, гечмишден ене бир вака Деряның ядына дүшди.

Бир гезек Деря какасының янына барып, арз эдипди:

– Кака, биле ишлешйән огланларымызың бири зерура дүшүп, менден бәш йүз манат карз алыпды велин, инди

икүч йыл гечсе-де, карзыны ызына гайтарман, «Ынха, эртир, ынха, биригүн» билен, мени алдап йөр. Мен онуң өйлерине барып, эҗесидир какасына-да дуйдурдым велин, нетиҗе ёк. Инди мен-ә нәтҗегими билемок.

Шонда какасы шейле дийипди:

– Оглум, онуң ялы ёлдашлар, бейле вакалар энтек бир гезек я ики гезек душмаз. Йөне сен бирибардан бир зады дилег эт: Гой, мыдама иллер саңа бергидар болсун, гой, берип билмеселер – бермесинлерем, онуң үчин ол бергидарлара сөгүнме-де, гаргынма-да. Йөне, оңа дерек, сениң өзүң хич киме бергидар болма, гой, сениң алгың көйсе-көйсүн, йөне илиң алгысы сенде көймесин, оглум!

Какасының гулагына гуян ене бир пеңдем Деряның ядында:

– Деря җан, кимем болса, хачанам болса, бир дилег билен гапыңы ачып, саңа тутунып гелсе, оны сен бош гойбермеҗек бол! Эгер шол диленилйән зат өзүңде болмаса, гелене сыр билдирмән, гоңшыңдан карз алып бер велин, гараз, дилегчиң бош гайтмаз ялы этгин! Себәби, ол дилегчи бенде сениң гапыңдан гелмезден өң йүз гезек яйданып, кичөлип, йүзүниң бир гат хамы дүшүп гелйәндир. Эгер сенден дилегем битмесе, онда өңкүсинденем бетер кичелип, гапыңдан геленине пушман эдип гидер, бу болса мөмин-мусулманың ожагына гелишмез. Барыны ёк эдип, гелен адам агзыны ачманка, башыны яйкашып отуран адамларам боляр, анха, шолар ялыдан даш дуруң!

Деря какасының бу весъетлерини хәли-шинди ятлар дурарды, герек ериңде, өзи ялылара-да шол маслахатлардан айдып берерди. Ол өзүниң бирвагткы ялңышларыны төверекдәки адамларың хич бириниң гайталамазлыгыны ислейәрди, онуң эсасы максады – оңардыгыңдан адамлары бир-бирине ыснышдырмак, оларың дост-доган ялы сылашыкда болмакларыны газанмакды. Деря хер бир машгаланың я-да обаның, хер бир миллетдир халкыңам багтының гөзбашының агзыбирликде, өзара ылалашыкда, сылашыкдадыгына инди аңрыяны билен дүшүнйәрди. Диңе өзи дүшүнмек билен чәкленмән, оны төверегиндәкилере-де дүшүндирмәге чалышярды.

Ашгабат – күлли түркмениң әхли векиллериниң үйшен ери. Шуларың хайсы бириңден – ахаллы я марылы болсун, дашховузлы я лебаплы, небитдаглы я гаррыгала-

лы болсун – соращдырып, аңырсыны ызарлап отурсаң, хеммеси бир-бирине дайыдыр еген, гайындыр гиев, гараз, гарындаш болуп чыкяр. Бары бир машгаланың адамлары ялы болуп, ишлешип, гатнашып йөрлер. Буларың арасында Дерядыр Сона-да, гарры энедир агтыклары-да бар. Бу шәхерде, түркмениң бу бейик пайтагтында ят адам ёк.

Эмма «Сүри агсаксыз болмаз» дийлени догры экен, Догры, Деряның «Йигит башы говгасыз болмаз» дийлен сөзлери ятлап, гөврүмини гиң тутмасы оны көп гаршылыклардан саклап гелйәрди. Йөне хернәче гиңгөврүмли, пайхаслы болсаң-да, сениң яңы шов алып угран ыкбалыңа тәзеден бадак атмага тайяр ягдайларам йүзе чыкҗак әкен.

Гүнлериң биринде, Москваның дерңев гурамаларының бирине Деряның ишлейән эдарасындан бир арза барып говшупдыр. Ол арзада «Озал түрмеде отурып чыкан Аманов Деря дийлен бир адам, өзүниң туссаглык гечмишини гизләп, Ашгабадың шуң ялы абрайлы эдарасында, җогапкәрли ишде ишләп йөр» дийлип язылыпдыр. «Адам аласы ичинде, хайван аласы дашында» дийлени. Бу арзаны хайсы адамың язандыгы шол вагт белли болман галды. Элбетде, шол арзаның эсасында, биртопар адам йөрите гелип, Деряның гечмишине дегишли язгыларың әхилисини барлап гөрдүлер. Онуң зәхмет депдерчесинден башлап, гуллук ишине дегишли әхли ресми кагызларда «Туссагда болуп гелен» дийлип гөркезилендигини гөзлери билен гөрен барлагчылар, барланылян арзадакы фактларың хакыката дайык гелмейәндигини дил усти биленем, язмача-да тассыклап, Деряның эртире болан садаҗа ынамына тәзеден ёл ачып гитдилер.

Деря бу арзалы вака гатыбир йүрегини чиширип, езүне аграм салып дурмады. Себәби, ол өзүниң илден яшырын задының ёкдугыны билйәрди. Бирвагт Аман Халлыевичиң «Хич зады гизлеме, өз гечмишиң үчин утанып, мүйнүргәп, эгниңи гысыбам йөрме, гечмишиңем, гелҗегиңем гөзүне догры серетмәни башар!» дийип берен маслахатларыныңам аңрыяны билен догры болуп чыканлыгына ол инди хас говы гөз етирипди.

Йөне гечмиш ондан нәче дашлашса-да, Деря гечмишиң сапакларыны унударлы дәлди. Ол «Аязхан чарыгына бакарак» дийлен пәхиме эерип, адаты ынсан дурмушындан узңеликде гечен үч ярым йыллык түрме

яшайшының өчмежек ярасының ядыгәрлиги, ахмырлы гүнлерден галан нышан хекмүнде, езүниң туссаг эшигинде дүшен суратыны ички отагың диварындан асып гоюпды. Ол суратдакы аррык, сачы сырылгы, ики дулугы хем гезлери ичине чөкүп гиден огланың кешбини илкинҗи гезек герен адам оны хәзирки Деря дәл-де, башга бир дүнйәден гелен адама меңзедерди. Йөне ол суратдакы огланың гезлери кесеки адам үчин, белки, манысызрак герүнсе-де, шол гөзлерде Деря үчин гаты улы маны барды, олар Деря середип: «Сен инди хәзиррәк бол, сен мени гөрйәңми, инди бир сен бизи бейле рухы өгкүнлиге итерҗек болма... Түрме яшайшы, гой, душманыңа-да миессер этмесин!» дийййәрди.

Яшайыш шертиниң хер хили, гарашылмадык нәсгелчиликлери, гапма-гаршылыклары Деряның калбында өзболушлы дуйгулар дередйәрди. Ыкбал чөрңешиги хер гүнки иш-ададалар билен сеплешип, Деряның пәк максады билен эртирки гүне болан умыдыны бирлешдирип, оны ил-гүнүң арасында өңе тарап алып барярды. Диңе Деряның өзи дәл, онуң эҗесидир сөйгүли аялы Сона-да, Максатдыр Нәзиҗегем, хатда көрпе огул Атаҗыгам, гөйә, гечен гүнлериң гайталанмазлыгыны дилег эдип, хер әдимини хүшгәрлик билен әтлейәне меңзешди.

Деря өз ишине эййәм ичгин гиришипди. Ол теверегиндәки тәзе дост-ярларыдыр биле ишлейән ёлдашлары билен ыснышып, агзыбир гатнашярды. Йөне ол гатнашыклар херниче ичгин болса-да, теверек-дашдан хышы-вышы гүррүңлер вагтал-вагтал Деряның гулагына дегмән дуранокды.

Бир гезек ол ишден соң, эдараларының нобатчы автобусында гайдып барярка, бирден еңсесинден өз ады тутулан ялы болуп, диңширгенди. Гүрлешйән ики саны аялды, сеслерем таныш:

– Хол өңде отуран адамам бизде ишлейәр, танаяң дәлми? Адына Деря дийййәрлер, өзем түрмеде отурып гелендир...

– Вай-ей, гыз, түрмеде отурып гелен болса, хәзиррәк болавериң! Аслында говы адам болса, түрмә гитмезди – дийип, яңкының янында отуран аялыңам сеси эшидилди.

– Вах, шейледигини менем билйән-ле, җора җан, шонуң үчинем хәзиррәг-ә боляс...

Ики җора ене-де биртопар адамың үстүнден дүшүп, гыбат барыны этдилер. Деря сесини чыкармады, еке

гезек еңсесине-де гаңрылмады. Төверек-дашда шейле гүррүңлериң боляныны ол шонсузам билйәрди. Эмма бир битип барян яраҗыгың диңе өзүне дәл – төверегине эл дегирсеңем, онуң ямашган тәзе яра өврүлйәнлигини шу адамлар я-ха биленоклар я-да билселерем, шол яраны хәли-шинди горҗалап дурманы өзлерине дереҗе билйәрлер.

Дурмушда габат гелйән адамларың херсиниң бир дүшүнҗә гуллук эдйәнлиги, адамларың аглабасының яшайыш акымына биртараплайын середйәнлиги Деряны гең галдырярды. Кә халатларда, ол хич зада акыл етирип билмән, өз-өзүне дүрли соваллар берерди.

– Ери, ынха, мен... өз этмишим себәпли, түрмеде болуп гелдим, индем ил-гүне пейдадан башга зыян бермән, ишләп йөрүн. Мен хич киме азар беремок, хич кимиң гыбатыны эдемок, диңе *ишим – өйүм. Башга ер,* башга адам билен ишим ёк. Эмма мениң велин аладамы эдйәнлер аз дәл ялы, мениң гечмишим билен кейпине гызыкланып, өз-өзлеринден хер хили вакалар тослашып йеренлерем бар. Оларың хич бири мени долы танано- гам, диңе адамы билйәрлер. Ери, олара бу геплер, бу гыбатлар нәме үчин герекке?

Деря шейле сорагдыр йүзленмелери өз-өзүне хәли-шинди айдарды. Эмма җогап велин ёкды. Ол кәте «Еңсесинден ханларың-шаларың гүррүңи эдилермиш» дийип, өз-өзүни көшешдирҗек боларды. Йөне... демир гөзенегиң аңырсында гечен йылларың ахмыры, эртир-агшам ики голуңы галдырып, мал ялы өзүңи санадышың, чагаҗыкларың «Кака, хачан өе гелйәң?» дийип делму-рышлары, сөйгүли аялың небир белент башыны ашак эгип дуршы, гаррыҗа эҗең *халы гачан* гөвресини зордан сөйгет хасасында саклап, аркасы акҗа халталы ызындан гелши... хей, бу затлары унудып болармы! Ол затларың барысы Деряның сүңңүне өмүрлик орнапды ахырын!

«Абрай дийлен гыркылан эркеч ялыдыр, бир элден сыпса, соң аңсат тутдурмаз» дийип какасы кән гайта-ларды. Шол догры экен. Абрайы газанмадан оны элде сакламак хас кын экен. Ёгсам, «Атаң барка дост газан, атың барка – ёл» дийишлери ялы, какасы дирикә, абрайлы ишләп йеркә, Деря-да ез достларының арасын-да абрай газаныпбилипди. Йөне шол абрайы соң саклап билмәни үчинем, ынха, түрме дийлен бела-бетере сезевар болды... Элбетде, шол бела-бетериң үстүнден элтен – диңе онуң чалбейнилиги, яшлык гедемлиги,

гөзлүкөрлүгем дәлди, оларың гапдалында небис дийленем бир ягы болупды. Ах, харам небис... Ери, кырк шәхеригызылдан долдуран Карун бу дүнйәниң байлыгындан доюпмыды дийсене! Сениң байлык нәмәңе герекди...

Деря шейле пикирлери хәли-шинди аңында айларды. Ол пикирлери, гечмишиң ятламаларыны Деряның өзи ятдан чыкарайҗагам болса, дурмуш ёлундакы тәзе гапмагаршылыклар онуң бу ислегине ёл беренокды. Элбетде, вагт дийлен зат көп дердиң дерманы. Ай-гүнүң айланып, вагтың гечмеги билен, Деряның йүрегиндәки гечмишиң ярасы, ятламалары-да кем-кем көнелип, онуң өңүнде тәзе дурмуш акымының ёллары барха гиңелип барярды.

Гарры эне-де инди шәхер яшайшы билен бирнеме өвренишипди. Ол төверекдәки гоңшулар билен таншып, гоңшара гатнашыгыны ёла гоюпды, кә гүнлер өзи гоңшулара барып, гүрруңе гүйменсе, кәте гоңшуларыны өз янына чагырарды.

Максат билен Нәзигем мекдепде говы бахалар билен окап, хем мугаллымларындан, хем өйлериңден берекелла алярдылар.

Эмма Сона гелин велин соңкы вагтларда өзуни яравсыз дуйярды. Җошгунлы яшлыгың дуйгур көклерине зарба уран энче йылың гайгы-хесретиниң ызлары инди өзуни билдирйәрди. Шонуң үчинем, Сона илкибадалар ишләп башланам болса, соң ишини гоймалы болды, ол инди өй ишлеридир чагалар биден гүмра болуп, гарры гайынына хем адамсына башардыгындан голтгы берип отырды. Деря-да, шол өңкүси ялы, ишиндәки хер бир тәзелиги аялы билен маслахатлашярды. Гунделик габат гелйән вакаларың, хадысаларың хер бири болса онуң үчин, дурмушың хениз гөрүлмедик ёлларыны өвредйән бир мекдепди. Шол болян затларың кәбирине Деряның өзем отурып-отурып хайран галярды. Онуң асла душүнип билмейән затларының бирем – адамларың кәбириниң өзүнден өзгелере, башгаларың ыкбалына шейле бипервайлыгыды. Саңа «Нәме болсаң – шол бол!» дийип, шерменделик эдип, кануны бозҗак я-да боздурҗак болян адамлара габат геленде, онуң депе сачы үйшүп, гөвнүне, бу ягты яланчыда дурара ер галмадык ялы дуйярды. Оны ене бир хайран галдырян зат – дашы симли түрме яшайшындакы адамларың хем-де азат яшайышдакы адамларың дурмуша гарайшының, өзлерини алып барышларының арасындакы улы тапавутды. Түрмедәки адамларың әхлиси диен ялы, өңки этмишлерине пушман

эдип, эркинлиге ымтылян, азатлыкдакы екеҗе гүни дүнйәниң әхли байлыгындан ёкары гойян болса, бәрдәки адамларың кәбири өлҗек-йитҗек велин, байлык йыгнаҗак, агзы етсе – ики чигнiниң этинем гемирҗек. Ери, олар-а өзлерине гелҗекде нәме гарашянлыгындан бихабардыр дийсең, озал түрмеде болуп геделдериң арасында-да, ене кануны бозуп, бир беланың үстүнден барҗак болуп дуранлара-да габат гелинйәр. «Түйс, дүртсе-дуймаз, сүртсе-ёкмаз дийилйән адамлар шулар ялы бор экен-ов!» дийип, Деря шонда ичини гепледерди.

«Аздырмасын, азана душ этмесин» дийлиши ялы, өзүңи азгынлыкдан, терс ёлдан сакламагам-а аңсат дәл велин, азгына дучар болман яшамак оңданам кынрак болара чемели. Деря бир гезек гиҗара ищден соң өйлерине гайдып гелйәркә, ядына-оюна дүшмеҗек бир хадыса габат гелди. Ол машындан дүшүп, демир ёлуң үстүнден гечйән пыяда гечелгесинден йөрәп барярка, ики саны яш оглан өңүнден чыкды.

– Агам, одуң болса, бир чилим отланалы-ла! – дийип, оларың бири Деря йүзленди.

Деря:

– Җигим, багышлаң, мен чилим чекемок – дийип, йөрәберҗен болды. Шол вагт огланларың икинҗиси онуң өңүне бөвет болды:

– Ери, ери, «Одум ёк, чилим чекемок» диен болуп, гидибермериң өйтме. Одуң болмаса, башга задың бардыр җүбиңде, ханы, нәмәң болса, чыкар-да, дөк орта!

Деря өз яныңдан «Бе, «Яман йылан ёлда ятар» диен ялы, гиҗәң ичинде ёлумы кесен бу огланларың пәлиниети-хә дүзүв болмалы дәл» дийип ичини геплетсе-де, сыпайычылыгы элден бермезлиге чалышды:

– Огланлар, сиз шу гезег-ә ялңышайдыңыз өйдйән. Биринҗиден-ә, сиз мениң чагаларым ялы, яш огланлар, мениң сизе хайпым гелйәр. Йөне сизиң хич затдан горкман, мениң ёлумда талаңчылык гурамага хет эдип билшиңизе мен гең галярын. Акылыңыза айланың, огланлар!

Огланларың икинҗиси хас гызмалык эдип, җүбүсине элини үрды, кичирәк бир чакгыны чыкарып, Деря гезеди:

– Ери, ери, шу гараңкың ичинде бизем сенден акылпайхас өвренмек учин дурамзок. Сесиңи гаталдыберсеңем, өзүң билйәң... Онсоңам, сен бизиң яшлыгымыза серетме, бизиң халыпаларымызам бардыр. Биз бир юмуш огланы...

Деря онуң «Халыпаларымыз бар» диен сезүне йылгырды:

– Халыпаларыңыз бар болса, хас говы... Ханы, онда, огланлар, бир зада кайыл гелелиң. Илки билен-ә таншалың: мениң адым Деря, өзүмем озалкы «зык». «Зык» диймегиң – «өң түрмеде болан» диймекдигини сиз, белки, билйәнсиңиз. Сизе-де озалкы «зыгы» таламак гелшенок. Эгер муңа кайыл гелмесеңизем, йөрүң, шол халыпаларыңызың янына гиделиң. Белки, шолар сизе дүшүндирер...

Огланларың бейлекисем Деряның алкымына дыкылды:

– А-хов, агам, сенден «зыклыгың» я-да дәллигиң сораланок, сен гепи көпелдип, вагт йитирип отурма-да, дийлени билен бол!

Деря шу вагт «Хәйт, сизе хәзир Салых герек. Онуң гөзләп йөрени сизиң ялы гараңкы галтаманларыды» дийип, ичини геплетди. Онянча, огланларың бири Деряның голтук җүбүлерини барлащдырып, янындакы барҗа пулуны, гошарындакы сагадыны алды, соңам, эгниндәки, какасы пахырдан галан кенерәҗик плащыны сыпырып уграды. Деря шонда сакланып билмеди, гахарлы дилленди:

– Огланлар, инди гаты гитмәң! «Оюн этсе, оглы еңер, чыныны этсе – атасы» дийлендир. Пулумы, сагадымы алсаңыз алың, эртире ченли саклап берерсиңиз. Йөне буҗагаз плаҗ какамдан галан ядыгәрлик, муңа эл дегирсеңиз, оңуллыгың үстүнден бармарсыңыз. Ынха, гелиң, Алының ала мейданы, сизден гайданам намарт болсун! Догры, мен шу өмрүмде адам оглуна эл галдырҗак болмадым велин, сиз мени гара гүнүме, өз угрума гойҗак дәл өйдйән... Эгер сиз хакыкы гаракчы болян болсаңыз, барың-да, хол базардакы ил барыны чүркәп йөрен сөвдагәрлериң өңүнден чыкың, шолары талаң, биртопар өзүне гөвни етип йөрен пулмесилери бар, шоларың өңүнден чыкың! Мен бир гечен гүнлериме пушман эдип, өз гара гүнүм билен гүмра болуп йөрен адам...

– Сөвдагәрлерем уйтгешик бир говы гүн гөрйәндир өйтме! – дийип, огланларың бейлекиси сөзи гошулды. – Оларың өзлери гетирип берйәрлер...

Оларың соңкы сөзлери Деряның гулагына илмеди. Онуң хәзир гахар газаны гайнап, юмруклары дувлупдувлуп гидйәрди. Эмма гаррыҗа эҗеси, сөйгүли аялы, Максатдыр Нәзик, какасы пахырың ады дакылан көрпе

оглы Ата гөз өңүне геленде, ол ене-де юмрукларыны язярды. Иң эрбет ерем, эгер хәзир бир болмасы иш болайса, *«Озалам түрмеде болуп гелен»* дийлип, илки Деряның эзенегинден аслышылҗакды. Шу затлары гөз өңүне гетирен Деря, гечиримлилик дервезесини бу гаракчыларың угруна ачып гойбермеги өз янындан макул билди.

– Огланлар, сизе нәме герек болса, мен өз элим билен берейин, йөне бир задам гайралап айдайын, сизиң зулумыңыз мени бирден өз кадамдан чыкарып отурыбермесин...

«Гачанам худай диер, кованам» дийлиши ялы, хәлки гаракчыларам, Деря-да хәли-шинди даш-төвереге гаранҗаклаярдылар. Эмма башга вагт ызы узүлмән адам гечип дуран гечелгәниң үстүнде хәзир ынс-җынс гөрненокды. Диймек, Деряның дәл-де, шу ики саны *«шпананың»* диени болуп дурды. Деря гахарына, өз янындан «Эй, бирибар аллам, эдениңе шүкүр!» дийип йылгырды-да, яңкы талаңчылара *йүзленди:*

– Огланлар, шу затлар – пулларам, сагадам сизе эне сүйдүнден халал, мен олары сизе багыш эдйән. Йөне сизиң тутумыңызың узакдан болмаҗагыны өз серкерделериңизе-де айдың. «Деря дийип, түрмеден чыкан бирине душдук» дийиң!

Огланларың бири, Деряның эгниндәки плашыны алып билмедигине намыс эдип, җаныгып уграды:

– Мен-хов, энтәк эл уран задымы элимден сыпдырып, ташлап гиден оглан дәл. Шунуң эгниндәки плаҗы алмасам, мен өзүме намыс билйән-хов!

Огланларың бейлекиси муңа гаршы чыкды:

– Худайың берен ырсгалына шүкүр этмәни бил-хов! Онсоңам, биз говы адама душдук, мунуң өзи чекелешмән, барҗа задыны берди. Сенем шу вагт мертсирән боляң-ай, мундан өң-ә таяк иймән зат алып гайдан ериңи гөремзок...

Шондан соң бу икиси ховлукмачлык билен өз угурларына тарап йәрәп гитдилер. Деря оларың ызындан гыгырды:

– А-хав, огланлар, мен хер айда айлык аламда, шу ерден гечерин, көсенсеңиз, мени тапың!

Деря бу болан ваканы өйлерине айтман, эртеси ирден ене шол өңкүлери ялы гүлшүп-дегшип, ишине чыкып гитди. Эмма иш ерине баренсоң, ол өзүне карар тапмады. Агшамкы душан ики огланың болуп дурушлары

онуң гөз өңүнден гиденокды. Хәзир янында Салыхдыр Мерет болсады... йөне оларам узакда. Деря хернәче өз-өзүне басалык берсе-де, агшамкы болан вака онуң рухы дүнйәсинде уллакан пәсгелчилик дөредип, калбында уммасыз пикирлере ёл ачыпды. Шол вака, гөвнүне, йөне ерден дәл ялы болуп дурды. Ол озаллар, ниреде болса-да, «Өзүң оңат болсаң, хемме зат говы болар» диен дүшүнҗә гуллук эдерди. Йөне дурмушың кереби, гөр, нирелерден нирелере узалып, өзүниң гирдабында хер хили адамлары саклаяр экен. Деря өң, кәерде, огры-җүмриниң хениз арамызда көплүги хакдакы гүррүңлери эшидәйсе-де, гаршы чыкарды, «А-хов, инди бирвагткы талаңчылык дөври ёк, сизем бу көнөлишен пикириңизи үйтгедиң!» диерди. Йөне Деря өзүниң энтегем дурмушдан ыза галяндыгына шу гезек гөз етирди. Ол ил-гүнүң нәме үчин түрмеден гелен адамлардан чекинип, дашракда дурмага чалышяндыгына, түрмеден геленлере нәме үчин ынсан сылашыгының кәнбир эдилмейәндигине дүшүнип уграпды. Ил сениң нәме себәпли түрмә дүшениңи, нәдип чыканыңы селҗерҗек болуп дуранок, онуң үчин, гүнәсини ювуп, түрмеден чыкып геленем бир, өтен агшамкылар ялы, түрмәниң гәдигинден гарамага гыссаның йөрен, пәли азанларам бир. Догруданам, олар ялылара «Я-ха түрмәни гөрен я-да инди гөрмели адамлар» дийилйәр-дә.

Гараз, небир гүнәсиз яшап йөрен адамларың кейпине, хатда җанына каст эдип, ёл талаңчылыкларыны гурнаян бихепбелериң энтек-энтеклер ил арасында барлыгы Деря үчин инди дүшнүкли болды. «Я-да оларам, мениң ялы, өң түрмеде болуп, түрмеден геленсоңам, иш берилмән, дурмушдан орун берилмән, дөшүнден итилен огланлармыка?» диен пикирем Деряның келлесине гелйәрди. Йөне, херничик боланда-да, әхли кынчылыгы бозгаклык, ёл гаракчылыгы билен дәл-де, адамкәрчилигиң, рухы дүшүнҗәң, акыл-пайхасың билен еңип гечмелидигини Деряның адамлара дүшүндиреси гелйәрди. Эмма адамларың арасында энтегем көрпикирли херекет эдйәнлериң кәндигине-де онуң инди гөзи етипди.

Гүнлериң биринде, Деря иш еринде отырка, бир нәтаныш адам күрсәп гирди-де, сен-мен ёк, гөдекси әхеңде:

– Деря дийилйәнлери сенми? – дийип сорады.

– Ховва, иним, мен! Айдыбериң! – дийип, Деря-да совукганлылык билен дилленди.

Хәлки гелен төверегине гаранҗаклады-да, сесини петселдибрәк:

– Яшулы, яңы-якында бизиң огланларымызың бирки санысы сизиң гәвнуңизе дегипдир велин, шолары багышлаң диймәге гелдим – дийди.

Деря онуң нәме хакда, ким барада гүрруң эдйәндигине дүшүнмән, илкибада пикирленип отурды-да, ахырам:

– Бе, мыхман, мен-ә хич заты хакыдама гетирип билен дәлдирин – дийди.

Яңкы гелен җүбүсине элини урды-да, биртопар зат чыкарды, оларың арасындан бир топбак пул билен гошар сагадыны сайлап, столуң үстүнде гойды:

– Ынха, агам, сагадыңыз билен пулуңыз...

«Огурлык эден уялмаз, үстүне гелен уялар» дийлиши ялы, Деря бирхили болуп гитди:

– Хә, шей дийсеңизләң... Йөне, мыхман, мен ол гиҗе бу сагат билен пулумы өзүм берипдим, огланлар зерура дүшен ялырак дуйдум. Булары ызына элтип бериң, мен нәразы дәл. Йөне сиз олары говы танаян болсаңыз, барың-да, айдың, пәллеринден гайдаверсинлер. Ол гиҗеки болушлары билен, олар узага гитмезлер. «Басым сандан чыкар оба огрусы» дийлип йөне ерден айдылан дәлдир...

Мыхман:

– Деря, шол гиҗе сизиң иберен хабарыңызы огланлар маңа етирдилер. Догры, биз сизи танамандырыс, «Танамадык – сыламаз» дийипдирлер. Йөне сиз аркайын болайың, бу затлар инди гайталанмаз – дийип, гетирен затларыны ызына алман, чыкып гитди.

Деря башыны галдырман, өз ой-пикирлерине гүмра болуп отурышына, иш вагтының тамамлананынам дуйман галды. Ол иш кагызларыны йыгнащдырып, өйлерине гайтды.

Догрусы, ол хер гүн ир билен машынлы ише геленде-де, шол машында ишден соң өе гайданда-да, өз ишдеш ёлдашларының кәбириниң гулач ялы дилинден аз этияч эденокды. Ол өзи хакдакы хер дүрли гыбатлары, тосламалары я-ха өз гулагы билен я-да дең-душларының үсти билен хәли-шинди эшидип дурярды. Шейле болар-болгусыз гүррүңлери хер гезек эшиденинде-де, ол бир өлүп-дирилйәрди. Ол шейле халатларда, «Вах, түрме дийлен нәлетсиңмише душенден, шол вагтлар бир

кеселе учрап, өлүп гитсем болмаярмы...» дийип, ичини гепледйәрди.

Йөне, херничик боланда-да, дурмуш билен гөрешмелиди. Көнелериң «Тыг ярасы битер, дил ярасы битмез» дийши ялы, агзыбошлар сениң йүрегиңе хер гүн дил ярасыны салып дурса-да, көп адамлар сениң билен дуз-эмек болшуп, гатнашып, ене саңа икилик эдип, йүз евүрселер-де, яшамалы, герешмели.

Гөвнүне болмаса, соңкы дөврде Деряның иш ёлунда ене-де хилегәр, икийүзли, елем-юлат адамлар йыгыйыгыракдан габат гелип уграды. Йөне шейле адамлара габат гелненде, Деряның бада-бат нәмәниң-нәмедигини, нәхили херекет этмелидигини билип билмеги – онуң өңки гечен ёлларының, озалкы ялңышлыкларың берен сапагының нетиҗесиди. Бела-бетерлерден нәдип дашда дурмалыдыгыны инди Деря өвредип отурасы иш ёкды. Ол хүшгәрлиги элден бермеҗек болуп нәче дийсең җан эдйәрди. Эмма адамларың арасындакы гөриплик, бахыллык, ерликсиз билесигелҗилигем ондан бетер эрҗеллик билен довам эдйәрди. Йөне Деря-да, «Ыхласа – мырат» диенлерине эерип, шол бир эндиги, тутанъерлиги билен, эртире тарап әдимини бирҗик-де говшаданокды...

* * *

«Ики аяклы ики гүнде» дийлиши ялы, ынха, Максат эййәм йигит чыкды, Нәзигем инди етишен улугыз, көрпелери Ата мекдебе гатнап уграды. Гарры эне билен Сона болса, шол өңкүлери ялы, өй-ичериниң түкениксиз хысырдысы билен гүмра.

Соңабака, гарры эне яравсызлык тапынып уграды. Онуң көнеден бәри сүйренишип гелйән ягысы – үсгүлевүк кесели гүн гелдикче бетерләп, халы гачан гөврә азар яманыны берйәрди.

Деря эҗесини дессине кеселхана ерлешдирди. Дери-дерман, догторларың эми билен, гарры эне басым оңатлашып, кеселханадан чыкды. Эмма ол эмлериң гүйҗи озалдан халы гачан гөвреде узак сакланмадымынәтдими, гарры энәниң кесели гайтадан гозгады. Ол соңабака ызыны үзмән үсгүрип уграды, соң-соңлар, гөвресиниңем дең ярысы ысмады. Дерт агырды. Деря гүнде ишине гитсе-де-гидйәрди велин, ишде отурып ынҗалык тапанокды, бар пикири өйде, эҗесиниң янындады. Ол «Пылан ерде бир гүйчли догтор я тебип

бар» дийилсе, тапып гетирип, эҗесине серетдирйәрди, «Пылан дерман пейда эдер» дийсөлер, хер-хесип эдип, онам тапярды. Эмма эдилен эмлөриң бары терсине болды.

Бир гүн, ики эгнинден дөм алып ятан гарры эне, оглуны янына чагырды:

– Оглум... – дийип, ол соҗап-соҗап, кынлык билен гүрледи. – Мениң кеселим – какаң пахырың кесели... мен инди ачылмарын... мениң екеҗе ислегим, сенден этҗек хайышым – мени какаң пахарың янына алып гит, оглум... Догры, өвлүйә барының үстүнден әтләп гитмеклик, белки, ялңыщдырам, оглум... Йөне какаң янындаҗык ятсам, гөвнүме җай ялы... Ондан бу янынам өзүң гөр, оглум...

Деряның гөвнүне, эҗесинден өмүрлик айра дүшҗек пурсатының геленлиги ялан ялы, эҗеси хич хачан өлмеҗек ялыды. Онуң мамасы пахыр тогсан яш теверегинде дүнйәден өтүпди, инди Дөряның гөвнүне, эҗесем, иң болманда, шо пахырың яшыны яшайҗак ялыды. «Чыкмадык җандан умыт бар» дийлени...

Йөне гарры энәниң яныны ере беренине кырк секиз гүн дийленде, ол гөргүли халыс тапдан душүп, бүтинлей херекетден галды. Өзем бир зат дуйян ялы, Деря ирден ише уграмаздан өңүрти «Эҗе, нәхили ягдайың?» дийип янына геленде:

– Оглум... шу гүн ишинден иррәк гайдавери... – дийип, ысгынсызҗа пышырдады.

Шонда-да Деряның хич зат гөвнүне геленокды. Ол ене-де эҗесини кеселхана ерлещдирип, серетдирмек үчин алада эдип, догтормыдыр тебип барыны гөрүщдирип йөрди. Ол бу гүнем «Ишлери бир угрукдырып, гелен-гидениң хабарыны алсак, соң догторлык аладаларымың ызына дүшейин» дийип, ише башлады. Сагат яңы он төверегиди. Ослагсыз, гапы ачылды-да, Деряның гоңшусы гирди. Деря алланичигси болды. Онянча-да, гоңшусы башыны ашак салып:

– Деря, ханы, йөр, өе гидели... – дийди.

Тарса ериңден туран Деря, нәдип даш чыканыны, нәдип машына мүнөнини биленокды.

...Барсалар, ине, эййәм ишини битирен гарры эне, келлеси илерә тарап гоюлгы, үсти яглык билен япылгы, сессиз-седасыз, узын сүйнүп ятыр. Гадалында-да диңе Сона билен гоңшы аял икиси, гөзлери яшлы, ере середишип отырлар. Шол вагт Деряның гулагында эҗе-

синиң «Мен обамдан, биле өнүп-өсен ёлдашларымдан, гоңҗы-голамдан айрылдым, оглум, мен бу шәхерде говы ерләмок, бу ерде хемме адамың дашы ховлулы, хаятлы, гоңшы гоңшыны танаман, гулпуң ашагында отырлар...» диен сөзлери яңланып гитди. Ол гөзлериниң яшына эрк эдип билмән, ювашҗадан барып, кәбесиниң янында дыза чөкди-де, усул билен маңлайындан сыпады:

– Разы бол, эҗен җан... Мен саңа, гөр, нәхили габахатлы гүнлериң эҗирини чекдирдим, ол эҗирлери, гой, дирикәм өзүм гөрейин... Мен бир надан огул болуп, не какама, не саңа эшретли гүн геркездим... Мен гүнәкәр... Сениң иң соңкы демиңде яныңда отурып, весъетлериңи диңләп билмедим... ёк... сен бейдип бирден гидиберерсиң өйтмедим, эҗе җан... Кәбәм эҗем...

Гарры эне, мисли, оглуның сөзлерини эшидйән ялы, бирден гөзлерини ачагада, «Боля, оглум, мен сенден хич зады гаты гөремок, мен сенден разы!» дийәйҗек ялы болуп ятырды. Деряны ишинден гетирен гоңшусам даш ишикде, шол бир дуршуна, гымылдаман дурды.

«Кыямат гүни гоңшудан» дийлени, басым төверекден бирдир-икидир гоңшы-голам йыгнанышып, Деряны дашары чагырдылар:

– Деря гоңшы, шейле бир болмасы иш-ә болупдыр... Ызы ярасын! Бизден нәме көмек герек болса, айдыбер, гоңшы!

Бокурдагы долуп дуран Деря миннетдарлык билен башыны атды. Төвереге, ковум-гарындашлара, дост-ярлара тиз хабар етирмелиди. Даш-төвереге эседишдирип герек затлары җемлешдирмелиди, молла гетирмелиди. Гысгаҗык маслахатдан соң, хер ким ерли-ерден, зерур ишлериң угруна чыкдылар. Эййәм агшамара, даш ерлерден гелмели адамларың аглабасы гелип етишди. Деря өз обаларындакы яшулулара-да хабар етирип, какасының ятан өвлүйәсинден ер-җай тайярламакларыны хайыш эдипди, өзүниң эртир даң атанда өйден уграп, гүнортанлар өйлүйә барып етҗекдигини дуйдурыпды.

Деря өе гелен молланың янына барып, маслахат салды:

– Молла ага, мен шу ерде, белки, догры дүшүндирип билмезлигимем мумкин... Йөне эҗем пахырың саргыды бу... Ол пахыр шу ерде хич ерләп билмеди, ёгалмазының өңинчәсем, «Шу, обама гитсем, кын болмаса, мени какаң пахырың ятан ерине әкидиң!» дийип, саргыт эдеэде гитди... Эгер мүмкин болса, ругсат берсеңиз, эҗем

пахыры шол диен ерине әхидәйсем, нәхили боларка? Төверекдәки, ёл угурдакы гудратлы өвлүйәлеримизем бизиң билен дең болмазлар-да...

Молла яшулы:

– Эҗеңиз нәмәни весъет эден болса, шол кабулдыр, оглум! – дийди. Эртесем ирден, даң саз бериберенде, шол молла яшулы әхли дәп-дессуры берҗай эдип, гарры энәни ёла салды.

Еңил машының ичине ерлешдирилен табыдың үстүнде иң соңкы ёлуна угран гарры энәниң гапдалында гөзи яшлы Деря отырды. Машын хаяллык билен, Ашгабадың чәгинден чыкып, гүндогарлыгына тарап *йөрәп угарды*. Онуң ызындан ене икүч саны машын тиркешип гелйәрди. Бу аҗы хабары эшиден Салыхдыр Мередем ёл угруна чыкып, булара гошулдылар. Олар өз достуның башына дүшен агыр гүнүндәки якын хоссарлары болуп, гөзяш билен, өвлүйә тарап барярдылар.

Хаял барян машынлар, даңдан ёла дүшселер-де, диңе гич өйләнлер өвлүйә етип гелдилер. Эртирден ер-җай тайын *эдип гоян оба* адамлары өвлүйәниң бәри четинде гарашып отырлар экен. Буларың бары Деряның догдук депесиниң адамлары, өз обадашларыды. Өң, Деряның ёклугыны билдирмән, Аман аганам шу өвлүйәде *җайланлар – шу* адамларды...

«Вах, шор маңлай, кеч гелен ыкбал!» дийип, Деря төверегине билдирмән, гөзяшыны сүпүришдирди. Адамлар сессиз-үйнсүз, ерли-ерден хайдашып, гарры энәниң иң соңкы весъетини берҗай этдилер.

Гүн гызарикиндиди. Яп-яңы пейда болан, гумы солмадык мазарың дашында үйшуп отуран адамларың арасында гаты сес билен аят окаян молланың сеси мазарыстанлыгың ичи билен узаклара яйрап гидйән ялыды... Белки, бу вагт Деряның какасының рухам, гөзе гөрүнмән гелип, өзүниң өмүрлик ёлдашының бу ере геленине гыныиып, еке оглуның өчүгси *калбына сөйгет болмак* үчин, бирибардан йүрек гиңлигини диләп, бу аят-төвире гошулышып отурандыр. Белки-де, өз өмүрлик янёлдашының рухуны бирибар кабул этсе, оны өз яны билен алып гитмек үчин, гарашып дурандыр. Белки-де, өз оглундан, шу отуранлардан өзи үчинем аят-төвир хантама болуп, мәрекәниң дашындан сын эдип дурандыр...

Өвлүйәде отуран мәреке агзыбирлик билен эл галдырды. *Молла әхли* ятан *герчеклериң*, мөмин-мусулманларың рухуна дегсин эдип, ене аят окады.

Йүзлери салык адамлар юваш-ювашдан өрүшип, мазарларың арасы билен ызларына тарап йөрәп уградылар. Деря хәзир какасының башуҗунда отурып, элине бир чүммүк гум алып, айратын аят окаҗакды. Эмма еке өзи көпчүликден үзүлип галыбермәни услып билмән, кәте бир ызына гаңрылып, адамларың арасында гидип барярды.

Өвлүйәниң гапдалындакы улы ёлуң гырасында Деря обадашлары билен хошлашды-да, өз эзизлер иниң ятан ерине назар айлап, өз янындан аят окады. Соңра, гөзлериниң ханасыны долдурып дуран гөзяшыны хич киме гөркезмеҗек болуп, ховлукмачлык билен машына мүнди-де, Ашгабада тарап ёла рована болды. Онуң гапдалында отуран Салыхдыр Меретденем сес-үйн чыканокды, олар өз достларының ички пикирлерине, дыңзап дуран хасратлы дуйгуларына пәсгел бермек исләнокды.

Деря узак гиҗе ёл йөрәп, даң саз берәйменкә, өйлерине гелди. адаты дәп-дессур боюнча, өвлүйәден гайдып гелненде, берҗай эдилмели затлар барды. Деряларың машгаласы, гоңшы-голамлары бу затларам гөз өңүнде тутан экен. Бада-бат диен ялы, молла тапылып, әхли дәп-дессурлар берҗай эдилди. Ирденем мал сойлуп, Дерядыр Салых, Мерет дагы эртирден агшама ченли, гелен-гидениң өңүнде дик аяк үстүнде дуруп хызмат этдилер.

Салых билен Мерет, тә гарры энелериниң едиси гечйәнчә, Деряларда болдулар. Диңе шондан соң, Дерядан ругсат алып, өйлерине гайтдылар.

Деря эҗесиниң кыркы гечйәнчә, хер гүн агшамара молла чагырып, аят-төвир этдирип дурды. Хер жума агшамсам даш-төвереги, гоңшы-голамы йыгнады. «Дири хеззетден доймаз, өли – аятдан» дийлен сөзе берк уйян Деря, эҗеси гөргүлиниң рухуның өңүндәки әхли борҗуны биркемсиз берҗай этди. Төверекдәки гоңшулар «Тувелеме, хер киме шунуң ялы оглы худай етирсин, бизем өлсек, ызымызда огул-гызымыз шуларыңкы ялы хызмат этселер, арманымыз ёк!» дийишдилер. Бу сөзлер Деря-да, Сона-да дегишлиди.

Дурмуш, машгала, иш-аладалары ене-де адаты акымы билен довам эдип уграды. Йөне Деря үчин яшайыш инди өңки, адаты яшайыш дәлди. Онуң бир зада акылы етипди. Өң түрмеде отырка, какасының ёгалан хабарыны эшиденде, ол бир йыл төвереги җанына җай тапман, тас дәлирәпди. «Алтмыш яшда атам өлди, шонда-да бир

энтедим» дийип йөне ере айдылмандыр ахырын. Йөне бир говы ери – шол вагт Деряның эҗеси барды. Деряның әхли рухы байлыгыны даргатман саклан онуң кәбейихана деңәп йөрен эҗеси болды, шол гөргүли, оглуның эртире болан говшаксыҗа ынамына ынам гошупды. Эмма бу гүн гарры эне Деряны, Сона гелнидир агтыкларыны ташлап,а ягты яланчыдан араны ачыпды. Деря өзүни инди хакыкатданам еке дуйды, хакыкы екелик дийлен задың нәмедигине ол инди хас анык гөз етирди. Өңлер, хер гүн ише гиденде, ол гөйә аркасында даг бар ялы, аркайын чыкып гидерди. Кәте ишде бирнеме эгленип, өе гиҗрәк гайтмалы болян халатларында-да, өйде эҗесиниң барлыгына буйсанып, ол хич зады гайгы этмезди. Эмма бу гүн, гарры энәниң яшан отагы гумгуклук, машгаладакы ерем кем болуп дур. Бу затлары гөрүп дуран Деряның гөвнүне, бүтин дүнйә, яшайыш бир чөл-беевана овлүлип, өзем шол бееваның ортарасында сопбаш еке *галан ялы дуюлярды*. Йөне ене-де, сөйгүли аялы Сонаның, Максатдыр Нәзигиң, көрпе оглы Атаның барлыгы ядына дүшүп, ол ичинден мүң гезек тоба хем шүкүр эдйәрди, өзүне етмейән эне мәхрини шолардан гөзлейәрди.

Сона гелин хем өз гарры гайыныны эҗеси орнунда гөрүп, онуң билен шейле берк ысныￜшан экен. Ол хем, гөйә, бу агыр йитгә ынаныￜп билмейән ялыды. Гарры энәниң агтыклары-да, эртир-агшам өз энелериниң сесини эшидип, өзүни гөрүп, «Балаларым, көшеҗиклерим, гузуларым!» диен сөзлеринден ганып йөренсоңлар, бу йитгә оларам какаларындан, эҗелеринден аз гынанмадылар.

Магтымгулы Пырагының «Бу өлмек – айрылмак галыпдыр өңден, Педер бизе мирас гоймуш бу дерди» дийши ялы, бу йитгилериң гутулгысыз затлыгына, дурмушың кануның шейледигине Деря дүшүнйәрди. Хер ким гезекли-гезегине гитсе, яшлара емүр, гаррылара саглык, өтенлере иман берсе, бу дүнйәниң иң улы байлыгының шолдугына-да онуң гөзи етйәрди. Йөне бу затлара хернәче говы дүшүненде-де, иң якын, иң мәхрибан адамың өлүми билен өвренишмек мүмкин дәл экен. «Атасыз – есир, энесиз – етим» дийлиши ялы, өң Деря өзүни еке дуйса-да, етим саянокды. Өйлериниң гарры сүтүни – эҗеси өз орнундака, Деряның эсасы аладасы – ишиди. Эмма инди өйүң, хоҗалыгыңам әхли аладасы онуң бойнуна дүшупди. Аҗы айралыклара, өвезини долуп

болмажак йитгилере боюн болуп, машгалаң, чагаларың, төверек-дашың, адамлар үчин, гележекдәки ягшы умытларың, ниетлериң хатырасына яшамалыды, ишлемелиди. Ишдәки, гүнделик дурмушдакы aладалар, тәзеликлер, тәзе тапынылан дост-ярлар дурмуш босагасындан төре әтлемәге ёл гөркезйәрди.

Гүнлериң биринде Деря тәзе иш везипесини хөдүрләп, оны бир кәрхананың ёлбашчылыгына белледилер. Догрусы, Деря бейле жогапкәрли везипә хөтде гелмәге энтек тайындырын өйденокды. Йөне саңа ынам билдирилдими – оны өдемелиди. Шонуң үчинем, Деря бу ищден боюн гачырмады. Ол тәзе ишине гирищди.

Деря бу везипә белленен гүнүнден башлап гапдалында тапылан биртопар яранжаңдыр налажедейинлери гөренде, өзүниң түрмеден озалкы дурмушыны, шондан өң төверегини галлашып йөрен дост-ярларыны ядына салды. Эмма ол инди езүни дийсең хүшгәр сайярды, шейле «достлар» билен нәхили гүрлешмелидигини, нәхили ишлешмелидигини ол инди говы билйәрди. Шейле яранжаңлар янына геленде, Деря оларың гүррүңлерини диңләп, ой-пикирлерини өз янындан ызарлап, отуран еринде диңе чалажа йылгырайярды. Деряның бу йылгырмасына дүшүнмедик яранжаңлар, белки, ичлеринден оны кемакыл хасап этсе эдйәндирем. Йөне «Биртопар яранжаңа агыз өлчегиңи алдырып, оларың торуна чолашаңдан, кемакылрак гөрнениңем говудыр» дийип, Деря пикир эдйәрди. Ол кәте бу ягдайлары өйүнде, Сонадыр чагаларының янында гүррүң берип, оларам гүлдүрерди.

Деря өзүниң иш гүнүни бир ерде отурып дәл-де, галапын, ерлере айланмак билен гечирйәрди. Онуң ёлбашчылык эдйән кәрханасының иш өрүси болса диңе Ашгабат шәхерине дәл, шәхериң төверееклерине, хас узаклара яйрап гидйәрди. Шейле эдараны абрай билен доландырмак үчин болса гөзъетимиң, дүшүнжәң, хем калбың өңкүденем гиң болмалыды. Үстесине-де, хүшгәрлик, хер әдиминде хүшгәрлик герекди. Төвереги гуршап алан яшайшың дүрли шертлеринде яшаян адамларың хәсиетлериниңем шейле дүрли-дүрлүлиги Деря үчин тәзелик болмаса-да, кәбир адамларың шейле гөзсүзбатырлык билен, хер бир ише, башарса-башармаса, топулышлары оны гаты геӊ галдырярды, диӊе геӊ галдырмагам дәл – улы алада гойярды. Ол кәбир кәрханадыр хожалыклара барып, гөзи билен гөрйән затларының асла ылалашып болунмажак ягдайдыгыны дуйдуранда болса,

ондан гаты гөрүп, торсарылып гидйән, соң өзлерини дашракда сакламага чалышян адамларам габат гелерди. Эмма нәче торсарылсалар-да, чишселер-де, оларың танапларының чүйрүкдигини *Деря геплемесизден* гөрүп дурды. Үч ярым йылдан говрага чекен түрме яшайшының өвреден сапакларының ики эгниниң үстүнде өмүрлик еңлемежек йүк болуп дуранлыгыны бу вагт диңе Деряның өзи билйәрди.

Вагтың гечмеги билен, Деряның дост-яры, таныш-билишлери ене-де уммасыз көпелип униграды. Догры, адама дост-ярам герекдир, таныш-билшем, муңа Деря говы душүнйәрди. Йөне көп адамларың башга бирлери билен достлашмакларының нәме учин диңе белли бир себәплере, бәхбитлере баглы боляндыгы Деря үчин энтегем гаты дүшнуксизди. Шонуң учинем, онуң кәте ищден соң, өйде узак вагтлап ичини хүмледип, дымып отуряи халатлары аз боланокды. Өз адамсының әхли хүйхәсиетине *белет Сона, онуң бу болшуны* гең гөрүп, кәте усуллык билен оңа хабар гатарды:

– Деря, сениң соңкы иш гүнлериңде өзүңи дуйшуңы мен гатыбир халап барамок. Сен, нәмүчиндир, соңкы вагтларда өзүңи нәхилидир бир чуңңур пикирлере гарк эдйәң... Гөрйән велин, Деря жан, сен ене-де нәмедир бир затлары бизден гизләп униградың...

– Сона жан, сен гаты мамла, мениң дуркумдакы өзгеришликлери сен басым аңярсың. Мен өзүми үнҗә гойян зады саңа яшырман айдайын: мениң ене-де эгиңдешимдир дост-ярым, ёлдашым көпелип униграды, анха, мени шол пикирлендирйәр.

Сонаның гөвнуне, шол ажы гечмиш ене гайталаныпра гара гүнлер тәзеден гелибержеге дөнди. Ол ховсала билен:

– Деря жан! «Көр хасасыны бир алдырар» дийипдирлер. Сен инди яш-еленем дәл, дурмуш дерясының гүзерсиз якаларындан энче гезек бойнуңы узадып, бир дамжа арасса сув ичжек болуп, ымтылып гезипдиң. Эмма сениң ымтылмаң сени гөвун ислегиңе етирмеден гечен, гайтам, хар-хор, ил ичинде масгара эдипди... Мундан бу янынам өзүң гөр, Деря, инди сениң өзүң иле акыл берип отурмалы адам. Мениң-ә бир дийжек задым – хөр бир эдйән ишиңи, этжек ишиңи «еди өлчәп – бир кесевери». Ана, шонда хич бир гара тегмил сениң гөзүңем, ёлуңам баглап билмез... – дийди.

Деря өзүниң әхли дүшүнҗесини, гуҗур-гайратыны, акыл-пайхасыны, биркемсиз хасап эдйән я-да хеммәңкиден артык сайян адам дәлди, йөне төверегине геңешчи барыны үйшүрип, хер кимден бир акыл сорабам йөренокды. Эмма Сона билен велин, ол түрмеден чыкып гелели бәри, хер әдимини, хер херекетини маслахатлашярды, Онуң айдянларыны өз пикирлери билен деңешдирип герүп, соң белли бир нетиҗә гелйәрди-де, шоңа гөрә херекет эдйәрди.

* * *

Гүнлериң биринде, Деряның тәзе таншы Пенҗи оны идәп, иш ерине гелди. Догрусы, Деря бу йигиди бирбада танамады. Белки, гелеңсизликдендир, белки, иш-аладаның көплүгиндендир, белки-де, түрме яшайшы, дурмушың агыр ургулары ядына-хушуна бирнеме зепер етирендир, гараз, Деряның эсасы етмезчиликлериниң бири – онуң, бир адамы хәли-шинди гөрүп дурмаса, бирки гезек гөрен адамсының адынам, йүз кешбинем чалт ятдан чакарянлыгыды. Шол кемчилиги үчин өз янындан мүйнүргәрди. Ынха, хәзирем ол гелен мыхманың янында бирхили оңайсыз ягдая дүшди. Эмма Пенҗи оңа пикирленере, ятлара май хем бермеди, Деряны йитирип тапан ялы, гарса гуҗаклап:

– Агам Деря, салавмалейким! Обалар салам иберди. Сениң яныңа Мерет иниң билен биле гелҗекдим велин, онуңам иш-аладасы кепрәк болансоң, еке өзум гайдыберендириң. Ери, онсоң, чагалар, өйлер гургунмы, өз ишлериң оңатмы? – дийип, ичгин-ичгин сорашып уграды.

Деря аграслык билен:

– Көп сак болуң, худая шүкүр, көпчүлигиң арасында бизем саг-аман ишлешип йөрүс! – дийип җогап гайтарды-да, өз янынданам «Бе, аллаҗанларым, танамадым-ла, хушум гурсун... Өз-ә Меретлериң обасындан дийди... Я Мерединң гарындашларындан бирими кән? Ёк, ёк, Мерединңем үйшүп ятан гарындашы ёк ахырын. Я-да гөнүләп, танамадым дийәйсеммикәм...» дийип, басга дүшди. Ол шейдип ичини гепледип отыркада, мыхманың өзи:

– Агам Деря, сен мени танамадың өйдйән. Мен – Пенҗи. Меретлериң тоюнда таншыпдык икимиз. Ханы, ядыңа сал, хол Аннасәхет көп гүррүңлер, дегишмелер

билен мени таныщдырыпды. Мен – шол өйленип билмән йөрен Пенҗи-дә! – дийди.

Деря:

– Ховва, ховва, Пенҗи дост, инди ядыма дүшди. Түвелеме! Гургунмысыңыз? Обалар, ил-гүн, Меретлер – хемме саг-гургунмыдыр? – дийип, тәзеден саглык-аманлык соращды.

Пенҗи өзуниң таналанына монча боды:

– Обалар гургун! Сизе тәзе танышларыңызың хеммеси салам айтды. Менем, нәме, шол гөрен Пенҗиң-дә, шол той гутарансоң, гөвнүме, сен мени гүнде ятлап дуран ялы, онсоң гөвүн эдип, хер гүн шу сениң яныңа гайдайын диййән, ахырам Меретден сениң иш ериң адресини алып, ынха-да, шу гүн тапып гелшим.

Деря сыпайычылык билен:

– «Бир гөрен таныш, ики гөрен – гарындаш» дийипдирлер. Шейдип, гезеленҗе-зада гелип дурмалы – дийип-диймәнкә, Пенҗи сөзүни довам этдирди:

– Ховва, Деря, мен инди сизиң яныңызда, ислесең, мен шу ерде галыбам билҗек. Өзүң билйәң, обада-да маңа яшамак кын, яшам бир чене барыберди, өй-хоҗалык болмаса, өзүң билйәң... – Шу ерде Пенҗи бир сәгинен ялы этди-де, аз-кем демини дүрсәп: – Деря, онсоңам «Экленибилмесең – аял ал» дийипдирлер, менем өйленәймесем болҗак дәл. Белки, мениңем бу ерде өйли-ишикли болмама көмек эдерсиң – дийди.

Деря өзүни оңайсыз дуюп, бирбада Пенҗә нәме җогап берҗегини билмән, пикирленип отурды. Херничигем болса, «Йүз отдан ыссы» дийлен сөзи ядына салып, ол сыпайычылыклы гүрледи:

– Пенҗи, сиз гезеленҗе гелип, говы эдипсиңиз. Кәвагт достдур гарындашларыңка гезеленҗе чыкмалы. Йөне сизе бу ерде, шәхерде яшамак кынрак дүшермикә диййәрин, себәби, оба билен шәхер яшайшының тапавуды ер билен гөк ялы. Сизиң ялы дайхан огланлар үчин оба яшайшы говы, шәхер дийлени биленем, мунуң хич хили артыкмачлыгы ёк. Ынха, өзүмизем телим йылдан бәри шу яшап йөрүс велин, чагалара ченли обаны күйсешип дурлар...

Пенҗи, сиз гезеленҗе гелип, говы эдипсиңиз. Кәвагт достур гарындашларыңка гөзеленҗе чыкмалы. Йөне сизе бу ерде, шәхерде яшамаң кынрак дүшермикә диййәрин, себәби, оба билен шәхер яшайшының тапавуды ер билен гөк ялы. Сизиң ялы дайхан огланлар үчин оба

яшайшы говы, шәхер дийлени биленем, мунуң хич хили артыкмачлыгы ёк. Ынха, өзүмизем телим йылдан бәри шу ерде яшап йөрүс велин, чагалара ченли обаны күйсешип дурлар...

Пенжи оңа сөзүни гутармага май бермеди:

– Деря, сиз гаты догры айдярсыңыз, ине, мениң өмрүмде Ашгабада илкинжи гезек гелшим, мениң үчин бу ери гараңкы. Йөне адам пахыр, нәме, гөвүн эдйәр-дә. Эгер өйли-ишикли болсам, мен нирeде яшамалам болса кайыл, дост! Деря, онсоңам, шү гарыплык, екелик гурсун-хов... Догры, гарып дийсемем, мен, худая шүкүр, бейле бир гарыбам дәл, йөне шү, өйленжек дийип, диш-дырнак болуп, ёгуңы бар эдип, галың йыгнап йөрмәңем мен тарапдары дәл. Шонуң үчин, догрусыны айтсам, өйленибем билемок. Йөне мен кә адамларың яшайшың гадырыны билмән, шу гүн-ә өйленип, бир йыл гечмәнкәде айрылышып йөрүшлерине жаным яняр. Ине, мениң ялы, докузы долы яшайша етип билмейән, еке, гарып йигитлерем өйсүз-өвзарсыз гезишип йөрлер. Догры, язгыт, несибе дийлен задам бардыр. Йөне нәме үчин язгыт хәлки диййәним ялы бихепбелере бирнәче гезек өйленмәге мүмкинчилик берйәр-де, бизиң ялы түйс яшайшың, машгаланың гадырыны билйәйжек адамлара ыкбал гүлүп баканок? Ине, середип отурсаң, адамсындан айрылышып гелйән небир гелинлер бизиң обамызда-да кән, эллеринде-де сув ялы чагасы. Олары гөрениңде, гөрк-гөрмегине, эдеп-экрамына дашындан хөвес эдйәрсиң, эллериндәки гүл ялыжак чаганың болса көп адамлар дырнагына зар...

Деря ахырсоңы Пенжиниң сөзүни бөлди:

– Пенжи дост, хей, гарры энемиз сениң үчин төверeклере гудачылыга-дага чыкмадымы?

– Вах, Деря дост, эжем пахыр нәче дийсең элеврәп, гоңшы обалара ченлем гатнап билди-ле. Йөне, нәме, баран еринде «Оглуңызың өзи нирeде ишлейәр, какасы нәме ишде, оглуңыз нирәни окап гутарды?» диен ялы биртопар ичякгыч сораг берйәмишлер, эжем пахырам, нәме, «Какасы ёк, шол пронта дийип чыкып гидиши, гайдып гелмеди, шол какасының ожагыны өчүрмән, екеже оглум икимиз отырыс» дийип, гөнүсини айдайяр-да. «Оглумызың өзем обада сыгыр чопаны болуп, сыгыр бакяр хем обаның чекенесине середйәр» диййәр. Шей диенсоң, оларам «Биз гуда болуп билжек дәл, энтәк гызымыз яшрак, онсоңам, шу вагтың яшлары гурсун,

«Дурмуша чыкҗак огланым окувлы болсун» дийшип отырлар» *дийип, мүң бахана тапярлар...* Ховва, бир гезек гоңшы обаларың бирине эҗем баранда, гуда болдук-болдугам эдищдилер, йөне олар энтек сәхет беллен-мезден өңурти, бизиң өйүмизи гөрдүлер-де, элхедер алып, гачдылар. Бизде, нәме, селеңләп дуран, көшк ялы җай бармы, шол бир хүтдүк ялыҗак, еке отаглы җайда эҗем икимиз боляс. Ене бир гезегем, эҗем бир ер билен гуда болҗак боланда, «*Оглуңыз бизде яшаса, онда* биз гаршы дәл» дийипдирлен. Эҗемем, нәме, екеҗе оглы, башга бир, какамың ожагыны саклаҗак ёк, онсоң ылалашмандырлар. Гараз, шейдип, маңа-ха өйли-ишикли болмак миессер этмән гелйәр. Шу, ил-гүнүң дурмушыны дашындан гөруп, хөвес эдйәрин, менем бир иле гошулып, чагаҗыкларыма гуванып, эртир-агшам шоларың арасындан өрлесем диййән велин, бу арзувлар мениң учин арзувлыгына галҗак өйдйән...

Деря Пенҗиниң гүррүңини диңләп отырка, ичини гелледйәрди:

«Бе, бу йигиде, нәдибем болса, көмек этмели. Гел, мен муны Бос билен таныщдырайын, онуң гүл ялы, акыллы-башлы аялы бар, шолар билен маслахатлашсак, белки, Пенҗә лайык бир тай тапылса-да-тапылаяр... Элбетде, Пенҗиниң шу вагта ченли өйленип билмәни үчин хич кими гүнәкәрләп болмаз. Догры, язгыт дийлен задам бар. Онсоңам, «Чөп бол – көп бол!» дийипдирлер, Пенҗем биртопар доган-гарындашлы, хоссарлы йигит болан болса, шу чака ченли өйленип билмән гезмезди...»

Пенҗем, гөйә, өз ыкбалының чөзгүди диңе Деряның элиндедир өйдйән ялы, онуң агзына бакып, ювдунып отырды.

Аз салымдан Деря Пенҗә йүзленди:

– Пенҗи дост, сиз говы, суйҗи аладаларың угруна чыкып, мениң яныма гезеленҗе гелипсиңиз. Догры, мениңем бу ерде ишләп йөрениме бейле бир кән вагт боланок. Оңат ищдеш ёлдашларым бар. Сениң яңкы маслахатыңы мен ёлдашларым биленем бир геңешип гөрейин. Эдил шу вагт-а саңа «Пыланылара сениң үчин гудачылыга барарын, гуда болуп, сени өйәрин» дийип билҗек дәл. Йөне сениң диңе пылан гарындашың барлыгы үчин саңа гыз берҗек ер, саңа чыкҗак гыз болса, онда, шу гүнден бейләк, ынха, мени сүңк гарындашың хасап эдәй! Нирә биле гитмелем болса, мен сениң яныңда...

Пенҗи бу сөзлере бирхили эҗизләп, гөзлерине яш айлады. Херничигем болса, ол өзүне эрк эдип, Деряның сөзүниң довамына гаращды. Деря довам этди:

– Ховва, Пенҗи, мен шу гүнден бейләк сениң гарындашың, йөне сениң, менден башга-да, Салых хем Мерет дийибем гарындашларың болар. Мереди сен танаяң, ол сизиң өз обаңызың огланы. Салыхы болса сен Мерединң тоюнда гөрүпдиң...

– Ховва, ховва, Салыхы гөрдүм, оны инди ниреде гөрсемем танарын. Мередем өз инимиз.

– Пенҗи, ине, басым иш гутаряр. Бизиң бу ерде Бос дийип бир говы гөрүшйән яшулымыз бар, агшам шонуңка маслахата гидели, ханы, ол нәме диййәр.

Агшамара, ишден соң, Деря Пенҗини ызына дүшүрип, эдарасындан чыкды. Гидип баряркалар, ол өз янындан «Бе, мыхманы агшам ятмага нирә элтеркәм? Өе әкидейин дийсем-ә, өйүмизем дарышганлык, өзүмизем гаты бир сыгшып билемзок. Босларыңам, нәме, биртопар чагасы бар. Онсоңам, мыхман мен дийип, мени сорап гелипдир, өе гидели диймесең, о-да бирхили, «Мен сениң гарындашың дийибем, өйлерине, бир кәсе чая чагырмады» дийҗекми... Нәтмели?» дийип, пикир эдйәрди. Ол ахырсоңы белли карара гелип, Пенҗә йүзленди:

– Пенҗи дост, хәзир йүзугрумыза мыхманхана барып, мен сени мыхманхана бир ерлешдирейин, ондан соң бизден чай ичерис-де, Бослара гидерис. Догры, мыхманхана-зат дийип йөрмән, бизде болуберсегем боларды велин, сенден яшырып отурмайын, өйүмиз хәзир дарышганрак, чагаларам яш... Несип этсе, гиңиш-гиңиш җайымызам болар – еримизем. «Сабырлы гул дура-бара шат болар» дийипдирлер.

Пенҗи Деряның сөзуни макуллады:

– Боля, боля, несип болса, өе-де барарыс, җайыңызам болар. Деря, мен-ә обадан гайдамда, догрусы, мени бейле гаршыларсыңызам өйтмәндим. Себәби, мен «Бир гөрлен таныш» дийлен ялы, шол Меретлериң тоюнда сизиң билен таншып, биле чай-чөрек ийипдим. Ынха, бирхили, сизе болан достлук, ёлдашлык хөвесим шу гүн мени шу ере гетирип, сизиң билен тәзеден душурды.

Булар гүрлешип гелишлерине, шәхериң мыхманханаларының бириниң агзында аяк чекдилер. Догрусы, Деряныңам шу шәхере гелип, мыхманхана дийлен ериң гапысыны илкинҗи гезек ачышыды. Илкинҗи гезегем ол «Ер ёк!» дийлен сөзи эшитди. Онуң гөвнүне, мыхманхана

дийилсе, ислән адам ислән вагты барып, ерлешибермели ялыды. Эмма бу – диңе Деряның өз пикири экен. Шондан соң олар башга бир мыхманхана тарап йөредилер. Ол ерде-де шол бир ягдай, шол бир җогапды. Гараз, Деря мыхманханадан мыхманхана нәче айланса-да, Пенҗини ерлешдирип билмеди. Ахырсоңы ол Пенҗә гарап:

– Пенҗи, мыхманханаларда-ха, ынха, гөрйәң, ер ёк, бәхбит болсун, «Гөвүн сыгса – гөвре сыгар» дийипдирлер, өе гидели! – дийди.

Булар гич агшам Дерялара гелдилер, барындан ийипичдилер. Соңра, вагтың гичлигине серетмезден, Бослара уградылар.

Бос өйлеринде экен. Өз тербиелейән чагаларының арасында, түвелеме, алланәме болшуп отыр. Бос Деря дагыны гадырлы гаршылап, чай башында саглык-аманлык сорашды. Деря мыхманыны танышдырмага дурды:

– Бос, бу йигидем Мерет инимизиң обадашы, биз мунуң билен тойда танышдык, адына Пенҗи диййәрлер, ол бу гүн бизе мыхманчылыга гелипдир. Шол тойда Пенҗи өзүниң сыгыр чопанылыгыны, җуда гарып яшаянлыгыны, хенизе ченли өйлөнип билмән йөренлигини маңа айдыпды. «Бендәм бендәме себәп» дийлиши ялы, ынха, бу гүнем Пенҗи, ага-ини орнунда дуруп, той аладасына көмек этмегимизи сорап гелипдир.

Бос Деряның Пенҗи хакындакы гүррүңини үнс берип диңледи. Ондан соң ол Пенҗә гарап:

– Иним, язгыт дийилйән бир зат бардыр, ене бир зат, о-да болса «Өңүм геленден – соңум гелеин» дийленидир. Эгер Деря икимизиң кемегимиз дегер ялы болса, нәхили юмуш буюрсаңам, биз гаршы дәл. Сен шу вагта ченли өйленип билмедигиңе гынанма, ол хич хачанам гич дәл – дийди.

Булар үч болуп, гиҗәниң бирвагтына ченли гүрлешип отурдылар. Дерядыр Пенҗи гайтҗак боланларында, Бос өз йүрегине дүвен ниетини айтды:

– Мыхман, ынха, чагаларың энеси бар, эртир ирден, саглык болса, мен оңа ягдайлары гүррүң берерин, белки, билеликде угруна чыкарыс... Шу ерде бири билен гоңшы яшаярыс, шонуң бир говы гызы бар, йөне дурмуша чыкып, айрылышан, яңы ярым йыл төвереги боландыр атасы өйүне геленине. Адамсы, эшидишиме гөрә, бир-ә көп ичйәрмишин, соңам, икинҗи аял эдибем, үстүне бирини алыпдыр. Шонуң үчинем, ол гелин айры-

лышып гелип, бир чагасы билен, атасы өйүнде отыр. Эгер сиз гөвнесеңиз, мен дайзаң билен барып, олара сөз айдып гөрейин.

Бу гүррүңе Пенҗи Деряданам бетер бегенди:

– Агам, гайрат эдиң! Мен гөвнейән, белки, шол гелнем гөвнесин-дә хернә!

Деря Пенҗи билен өйлерине гайдып гелди. Ол Пенҗә дүшеги дашардан язып берди-де:

– Пенҗи, сизе дүшеги дашардан язяным үчин айыплашмаң, ичериде чагалар ятыр, җайымызам дарышганрак... – дийип, ене бир гезек өтүнч сорады. Ол шонда-да өзүни гаты оңайсыз дуйярды. Шәхер мыхманханаларының ишгәрлерине, гелеңсиз ёлбашчыларына ичинден кәйинип дуршуна, Деря бирденкә дашындан гүрләнини дуйман галды:

– Ери, улы бир меркези шәхер болуп, бир ерден гелен адама дүшләре ер тапылмаса, нәме дийип – нәме айтҗак! Хайсы мыхманхана барсаң, ер сорап-сораманкаң, гапының агзында асылан «Ер ёк!» диен язгыны үмләп гөркезйәрлер. Адамлар кәбир ерде халыс гатырагам гидәййәр өйдйән... – дийип, ол ичери гирип гитди.

Эртеси ирден ийип-ичип болансоңлар, Деря мыхман билен биле, ишине тарап уграды.

...Йөне мыхман бәри-бәрде гидерли дәлди. Деряны эсасы алада гойян зат – Пенҗиниң бу ерде гезеленчде боланы дәл-де, агшамына ятмага ериң ёклугыды. Ол мыхманың йүзүне-де гелип билмән, икрада җансерек болярды.

Бу гүнем Пенҗи өңкүлери ялы, узаклы гүн диен ялы Деряның иш еринде, янында болуп, агшамара ене биле гайтды. Деря бу гүнем Пенҗини дашарда ятырды. Пенҗи үчин дашары кемем дәлди. Себәби, кәри чопанчылык болансоң, ол галапын ичериде дәл-де, дашарда ятып өвренишенди. Йөне Деря велин бу ягдайы өзи үчин җуда гелшиксиз сайып, хер гүн бир өлуп-дирилйәрди.

Пенҗиниң бу ерде болуп йөренине эййәм бир хепдеденем говрак вагт гечипди. Ол мисли өз өйлеринде ялы, өзүни гаты аркайын дуйярды, Максатдыр Ата биленем өвренишип, «Ер-ов, жигилерим!» диен болуп, айланып йөрди. Онуң асла инди ызына гитмек хыялам ёк ялы гөрүнйәрди. Ол илки-илкилер-ә Деряның ишине биле гатнарды велин, соң-соң «Маңа Ашгабадың сувы говы яраяр экени, өйде боламда, гүнде агшамаралар бөврүм агырарды велин, ине, шу ере гелен гүнүмден бейләк

шол агыры айрылайды» дийип, өйден чыкман отурыберди.

Бу мыхманың ичгинсирәп, аркайын гирип-чыкып йөршүни сынлап, адамсынының йүзүне геләгеде сораймага чекинип йөрен Сона, илки-илкилер нәмәниң-нәмедигине дүшүнип билмән, ахыры бир гүн май тапып, адамсына йүзленди:

– Деря! Сен мени багышла... Бу мыхман, белки, сениң түрмеде-затда биле отуран ёлдашыңдыр. Сен йөне бир зада догры дүшүн – мен эртир-агшамкы хызматымы мыхмандан гысганамок. Эмма өзүң билйәң – биз бир яш чагалы машгала, өй-җайымызам дар...Үстесине, етишип барян гызымызам бар. Бир кесеки адам гирип-чыкып йөрсе, өз өйүңде өзүңи бирхили оңайсыз, мыхман ялы дуйярсың... Эйсем, бу гелен мыхман ким, онуң бизде болуп йөрмегиниң себәби нәме?

– Сона җан! Бу мыхман мениң түрмеде биле болан ёлдашым я биле ишлешенимем дәл. Онуң билен биз Меретлериң тоюнда таныщдык. Бир сыпайы, дайхан йигитмикә дийдим велин, «Меллекчә ер берсең, ер эесини ерден чыкарар» диенлери болды дурүберди. Шол тойда мысапырсырап, «Мен еке, мен гарып» дийип отурса, йүрегим авап, өзүм таныщлык ачайдым велин, индем өз-өзүме кәйинип йөрүн, нәтҗек-дә...

Сона Деряның йүзлеклигини билйәнем болса, хәзир өр-гөкден гелди:

– Вий, о нәхили «нәтҗек», нәтҗекденем бир гүррүң боларми, Деря! Нәме меселеси болса, диңләң-де, җогабыны тизрәк бериң-дә!

Деря аз салым айланып отурды-да:

– Догры, Сонам, мениңем пикирим шейле! Хер задыңам чени ягшы – дийип, дашарларда гезмеләп йөрен Пенҗиниң янына уграды. Баршына-да:

– Пенҗи, менем бирки гүнден иш билен бир хепделик ёла гитмели болҗак. Сизем бу ерде гарашып отурандан, гайдыбериң, обада-да иш-аладаңыз етикдир. Эгер Босдан бир хош хабар эшитсем, өзүм хабар етирерин – дийди. Эмма Деряның өз ичинден кән гезек өлчерипдөкүп, яйдана-яйдана айдан бу сөзлери Пенҗә хич хили тәсир этмедик болара чемели, ол:

– Деря, сен ишиңден галма, нирә гитсең – гидип гелибер, ызыңы гайгы этме. Мен Максат билен инди оңат өвренищдим, биз бир-биримизиң ичимизи гысдырмарыс. Белки-де, сен гелйәнчәң, Бос диййәниңем хаба-

рыны эшидерис, шоны эшидип гидәйсем, говы болҗак – дийди.

Деряның чаларак гахары гелди, ол ичинден «Муң өзи бир оңлы адам болса, бу вагта ченли обада өзем өйленерди. Мунуң өзүнде бир, илиңки ялы, ынсан дуйгусы, сылаг-хормат, акыл-хуш, аң дережеси болмаса нәтҗек! Асыл, «Пенҗи, Пенҗи» дийленде, дең-душларының, обадашларының бада-бат йыгырышып ууграйышларынам-а бирхилирәк гөрдүм-ле... Бе, инди бу беладан нәдип саг-аман сыпып боларка? Вах, мениңем йүзлеклигим гурсун, мунуң билен сыпайычылыклы гүрлешәйипдирин-дә, индем ызыңдан галман, тиркелен ялы болуп йөр, эй, тоба-тоба, адам хөр хили зада душса душаяр экен» дийди-де, бирденем ички пикирини дашына чыкарды:

– Пөнҗи дост, гел, икимиз догры геплешели! Икимиз бир, йөне тәзе таншам болсак, сениң үчин депәмде орнуң, хеззет-хорматым бар. Йөне сен догры дүшүн, мениң җайым кичи, чагаларам өзлерини оңайсыз дуйярлар. Мен сени өйден ковяндыр өйтме! Йөне түркмениң бир дәп-дессуры, озалдан гелйән говы хәсиетлери бар, шол боюнча-да, мыхманың үч гүнден соң хабары алыняр. Шондан соң, мыхманам акыллы-башлы мыхман болса, хабарыны берип, өз иши-дерди билен боляр. Йөне, дост, сен гөрйән велин, хут «Баша гелен төхмет» диенлери болуп баряң-хов! Мен саңа нәче дүшүндирҗек болян велин, сен я-ха хич зада дүшүнеңок я-да дүшүнмезлиге саляң. Онсоңам, мен-ә саңа бир сыпайы дуйгудашлык билдирдим велин, сен мени хут бергидар эдип гояйдың-ла. Мен бир, ейленип билмейәнлери еерйән гурамаң җогапкәр ишгәри дәл ахырын. Сениң шу дүшүнҗәң, шу болшуң болса, саңа дурмуша чыканам узагына сениң элиңде аял болуп дурмаз.

Пенҗи Деряның бу җаныгып айдянларына кәнбир дүшунҗегем болуп дурмады-да:

– Ай, Дөря, көп гүрләп дурандан, «Өйден гит!» дий-де, гутар-да – дийди.

Деря өзүне басалык берип, сынайычылыклы гүрледи:

– Пенҗи дост, гөл, таңры саламына ер гоялы! Онсоңам, «Ат басман диен ерине муң басар» дийипдирлер. Адамчылыкдыр, ынха, тойда душулар, метҗитдир өвлүйәде душулар, гараз, душан еримизде бирек-бирекден өйке-кине саклап, торсарылышып отурсак, болмаз. Хава, мен сениң достуң, йөне мен өң саңа нәме сөз берен

болсам, шоны ызына гайдып алярын. Мен сениң өңунде бергидар болуп бир галмайын!

Пенҗи өйкели гөрнүшде, йүзүни күршердип, еринден галды-да:

– Ай, догры-да валла, геңем-ә гөрдум, душан вагты бол-бол геплəп, «Ашгабада гезеленҗе барың, дост-доган ялы гатнашалың!» дийип, тойда элини булап дуршунданам-а чаларак аңдым велин, менем, нәме, шол өңки Пенҗи-дә, ким бир хош сөз берсе, ызында ылгап йөрүн... – дийип, хүңүр-хүңүр эдип кечə тарап үграды. Бирденем, аяк чекип, ызына гарады-да:

– Деря, мен Босуң хабарына гарашяндырын! Пенҗи билен бир таншаңсоң, өлүп сыпаймасаң – сыпып болян дəлдир! Бир хепделик өйден гидйəн болсаң, саңа ене-де ики хепде вагт берйəн, гараз, үч хепдеден Пенҗи янында тайярдыр! – дийди.

Пенҗиниң соңкы сөзлерине Деря йылгыраныны дуйман галды. Ол «Эрбет адамам дəл ялы, гөвнүнде кине саклаҗага-ха меңзəнок, түйс «Гөвнүндəки – дилинде» дийленлерден. Йөне гаты эдепсиз, тербие гөрмедик адама меңзейəр... Ай, өз-ə бела кеми ёк» дийип, Пенҗиниң ызындан середип дуршуна, ичини геплетди.

* * *

Ай-гүн диениң гечип дур. Деря өзүниң иш еринде биркемсиз, деңли-дережели ишлəп йөрди. Төверекден гелйəн таныш-билишлер, өң бирвагт биле ишлешилен я-да биле улалан, той-мəрекеде я башга ерде душулып, чала таншылан ёлдашлар көпелмесе – азаланокды. Деря херначе гиңгөврүмлилиге салса-да, бу ягдай оны әтияч этдирмəн дуранокды. Себәби, озалкы гечилен ёллар, яшлыкда гойберилен ялңышлыклар, энчеме йитгилер – бу затлар Деряның өлсе ядындан чыкҗак дəлди. Йөне Деряны хас-да бетер ховатырландырян зат – о-да, өң яшайышда кынчылыгы гөрмедик кəбир адамларың өз-өзүни горпа итеклеҗек болуп дурушларыды. Ол булар ялылары геренде, «Хабардар болуң, ол ёлуңыз хатарлыдыр, хакыкы ёл башгадыр!» дийип җаныгса-да, гулак асмаҗак болянлар я-да «Хə, ховва!» дийип, ене этҗегини эдип йөренлер аз дəлди.

Өң-өңлер, Деряның өзүне галса, шу түрме дийлен чəклендирилен яшайышдан əхли адамзады азат этҗекди. Йөне нəдип? Кəшгə, екеҗе адамам шол ериң аҗы айрачылыгыны гөрмесе! Гарры энелер ахыр яшында өз

перзентлериниң айралык одуна янмасалар! Яш гелинлер янёлдашларындан нәлач айрылмасалар! Чагаҗыклар өзлериниң какаларыны тикенекли симиң аңырсында гөрмеселер! Гарры аталардыр энелер өзлериниң иң соңкы ёлларына угранларында, огуллар табыдың башыны гөтерип, «Атам, энем, разы бол!» дийип, бир пил гумы өз эллери билен атсалар... Йөне нәдип? Нәдип, шу түрме дийлен айылганч зынҗыры адамларың бойнундан айрып болар, асла, шол зынҗыры нәдип адамларың бойнуна атдырман болар? Адыл канун җенаяткәрлере уланылса-да, оны кәбирлери үчин, меселем, сөвда-сатыкдакы биыгтыяр ялңышлыклар үчин, белки, уланмалы дәлдир, пара бермекден хем пара алмакдан, белки, җенаятчылык айрылмалыдыр? Өзүниң гүн-гүзераны үчин хер хили ялңышлыклара ёл берйән адамлара, белки, эден яшңышлыгының, етирен зыяның өвезини долдурдып, йөне азатлыкдан махрум этмекден сакланмалыдыр? Эмма дүзгүни бозянлар диңе оларам дәл-дә, хут билкастлайын җенаят эдип йөренлерем бар. Ери, онсоң, түрмәни нәдип бүтинлей япҗак?

Ики саны яш огланың өзүни гиҗәниң ичинде, көприниң үстүнде саклап, пулларыны, затларыны алышлары Деряның ядына дүшди. Ери, шолар ялы харамзадалары нәдип, эденине хай диймән, азат яшайышда яшатҗак? Өзлер-ә хич ерде ишлемән, белли кәриң башыны тутман, үстесине-де, небир гүн-гүзераны үчин гиҗе-гүндиз ылгашып йөрен адамларың өйлерине гирип, оларың диш-дырнак болуп йыгнанҗа затларыны огурлап гидйән дейюслары нәдип түрмеден азат этҗек? Килең нәкеслер, дил дүвшүп, топалаң турузярлар, ери, олара нәдип гечиримлилик этҗек? Я-да хол, Меретлериң тойы гүни, ёлда, ичибиленини ичен бир дейюс гелналҗы машыны хедәкчилигиң үстүнден элтип, дөрт адамың өмүр танагыны кесди, кимдир бириниң тоюны яса өврди, өзүне-де хич зат болмады, ери, нәдип шол дейюсы азат яшатҗак?

Элбетде, «Бела-бетер – гөз билен гашың арасында» дийлени, дурмушда хер хили гарашылмадык затларам болуп билер. Йөне хер бир адамың өзүнден билип, хер әдимде хабардар гезмеги, ерли-ерден хүшгәр болунмагы герек, шонда, белки, адамлары гөзе гөрүнмейән бела-бетерлерден бирибарың өзи горар, ана, шонда түрме дийлен бетбагтчылыкданам адамларың көпүсини халас эдип болса герек...

Соңа-да соңабака хер әдимде «Хабардар болавери, гечен ялңышлыклары тәзеден гайталамавери!» диймесини йыгҗамлатды. Сонаның табшырыгы дийсең ерликлиди. Деряның иши – яныл дуран одуң гапдалыды. Эгер-де, ол иш еринде габат гелйән гапма-гаршылыклара өзүни алдырып, эркини элден берсе, шол одуң ичине атылай-масы дашда дәлди. Адамларың ичинде, небси өңүне дүшүн, өленини-галаныны билмән, чарп урянларың, өз бәхбиди учин сени ода итеклеҗеклериң аз дәлдигине Деря бирейййәм гөз етирипди.

Бирвагт бир яшулының «Адамлар, адамың небси өзүниң пайхасындан өңе дүшсе, ол небис шол адамың өңүне дүшүп, оны идип, нирә ислесе – әкидермиш. Шонуң учинем, адам хер бир затданам хабардар болмалыдыр велин, шу небис дийлен бела-бетерден өзүңи хасам берк горамалы. Ол бир оңуңе дүшенсоң, сени илиңден-гүнүңден, ил ичинде абрайыңдан, акыл-пайхасыңдан, гоңшы-голамдыр дост-ярыңдан дашлашдырар, ар-намысыңам пархыны билдиртмез» дийип, бир мәрекеде айдан сөзлери Деряның асыл-асыл ядындан чыканокды. Шол яшулының сөзлериниң манысына хер бир адам дүшүнип билседи, онда ер йүзүнде, гөр, нәхили говулык боларды, түрме дийлен айылганч җайың гапысында хич ким өзүниң якыныны гөрҗек болуп, өзеленип дурмазды. Билмерсиң нәме үчинлигини велин, адамларың көпүси шол түрме беласындан бирибарың горамагыны гиҗе-гүндиз дилег этсе-де, ол беладан өзлери горанҗак боланокдылар.

Деряның эсасы максады, иң улы арзувы – бир-ә юрт парахат болуп, асманам арасса дурса, адамларам, хайсы миллетлигине, хайсы тиреденлигине гарамаздан, бир-бирлерине мәхрем, агзыбир болсалар, гоңшы билен гоңшы гатнашыклы, аркалашыклы болса, шонда бу яшайшың сүйҗүси, леззети хеммә-де дең етерди дийййәрди. Ол нирeде болса-да, илки билен, достлугың-доганлыгың, арасса ынсан гатнашыкларының өңе сүрүлмелидигини нытарды. Шу улы максат, шу пәк арзувам Деряны, елкенли гәми дейин, өңе тарап алып барярды.

...Гүнлериң биринде, җахан ягтылыберенде, Деряларың гапысы какылды. Деря галапын, гаты ир оянянам болса, шу гүн гапының тыркылдысы ондан өңүртди. Ол дессине еринден туруп, дашары чыкды. Гөрсе, гапының агзында, «Агам, салавмалейким!» дийип, шол өңки өйкеләп гиден Пенҗи дур.

– Өзүңе салавмалейким, Пенҗи дост! – дийип, Деря онуң билен гадырлы герүшди. Олар ичери гирдилер. Пенҗи ее гиренден:

– Агам, Меретлерем сак-гургун, хеммеси салам айтды. Дүйн бәрик гайтмазымдан өңүрти, йөрите Мередиң янына барып, сениң яныңа гидйәнлигими дуйдурдым – дийди.

Деря:

– Саг болуң, обалар саглык, юрт парахатчылык болса, бизиңем эсасы дилегимиз шол! – дийди.

Соңа гелниң болса хәзир гашлары чытыкды. Ол мыхман гелени үчин гысылып гаш чытанокды, җайларының дарышганлыгы, ее бири геленде, «Ханы, төре гечибериң!» диере ериң ёклугы үчин дарыгярды. Бу ягдая гелен мыхманың өзи душүнмесе, өй эеси нәтсин! Хәзир Деря-да, гөзлерини овкалашып отуран чагаларының янында өзүни дийсең оңайсыз дуйярды. Йөне «Мыхман атаңдан улы» диенлерине эерип, кәнбир сыр билдирмән отырды.

Пенҗиниң болса ей эелериниң ягдайы, кейпи, ой-пикирлери билен иши-дердем ёк ялыды. Гайтам, Сона гелнеҗәниң чай-чөрек аладасы билен гүмра болуп йөренини гөрүп, отуран ериндеи:

– Гелнеҗе, менем, ынха, җигилерими гөресим гелдиде, агамың янына гезмәге гайдыберендирин... – дийип, гаты-гаты гүрлейәрди.

Сона-да, ичинден нәче гахары гелсе-де, сыр билдирмән, диңе:

– Хә.. хә... – дийди-де, өз ишлери билен болуберди.

Аз салымдан сачак язылып, чай-чөрек гетирилди. Эртирлик нахар эдиниленден соң, Деряише тайярлык герүп, гитмекчи боланда, Пенҗи оңа гарап:

– Деря, сен ишиңе гитҗекми? Боля, мен соңуррак яныңа бараярын. Ханы, җигилерим бир укудан ачылсын бакалы, Максат билен Атаны бир гөрүп, саламлашайын – дийип, аркайынсыраҗак болды. Эмма Деря оны өз угруна гойбермеди:

– Ёк, Пенҗи, җигилериңи соң гөрерсиң, икимиз хәзир биле гитмели. Йөр, хәзир Бослара баралы – дийип, Пенҗини зордан өйден чыкарды.

Ёлда гелйәркәлер, Деря ичини гепледйәрди: «Эй, бирибар алла! Хер кими биртүйсли эдип ярадыпсың, хер хили адамлар бу ериң йүзүнде яшашып йөрлер... Утанчхая, сылаг-хормат – шу затлардан хеммә-де деңрәк пай

чыкаран болсаң, говы борды велин... Эй, тоба-тоба... Бу бир ичагыры болан болса, алман гойҗак дәл экен. Ери, муңа нәдип геп дүшүндирмели... Догрусыны айтсам, маңа муң ялы достам герек дәл – доганам, мени шу екелигиме гойсалар, йүз-де-мүң шүкүр этҗек, йөне хич якамы гойбереноклар. Эй, аллам...» Ахырам ол бир ерде аяк чекди-де, Пенҗиниң гөзүне гарап гүрледи:

– Пенҗи дост, сен догры дүшүн, хәзир шу ерден биле Бослара баралы, озалкы табшыран меселәмизи ол чөзен болса-ха, говы зат, энтек чөзүлмедигем болса, сен өзүң Бос билен арагатнашык саклап дур, мен бу ойнуң арасындан айрылян! Оебәби, мениң өз ишимем өзүме етик. Догры, достам герек – гатнашыгам, йөне сен мени багышла, икимизиң ёлумыз бир дәл. Сен өйкелеме! Сениң яныңда биле ылгашып йөрер ялы, бир эли бош, саллах адам герек. Мен болсам, энтек өңки этмишлериме-де өкүнип аңырсына чыкып я-да долы ювуп билемок. Бейдип тиркешип йөрмәге, сендәки мүмкинчилик менде ёк, шонуң үчинем мен сениң билен гатнашып билемок.

Пенҗи Деряның нәгилерәк әхеңине кәнбир үнс берибем дурмады-да, өзүче гүрледи:

– Агам, сен инди нәтсеңем, урсаң-сөгсеңем хакың бардыр. Биз бир гөвни пес адам. Сен Пенҗини озал ковлуп, урлуп-сөгүлип гөрен дәлдир өйдйәнсиң велин, худая шүкүр, көп улы-улы тойларданам ковлуп гөрендирис. Өңем бириниң «Худая шүкүр, кәнбир масгара болан еримиз ёк, бар эденлери – обаң ичинде тил агаҗа даңып, ите даладан болдулар, ярым-яланaч эдип, гуя саллан болдулар, той гүни обаң ичинде ата сүйреден болдулар» дийши ялы, менем бу затлара нәче дийсең өвренишен...

Деря Пенҗиниң гүррүңине гүлҗегинем билмеди, гахарланҗагынам. Йөне ол бир зада ымыклы гөз етирди: Пенҗи бир иле зыянсыз адам, акыл-хушуныңам бар болуп дуршы шу, шонуң үчинем, мундан гатырганып, геӊ гөруп отурмалы дәл. Өз угруна гөрәрәк болаймасаң, башга геп дүшүндирҗек гуманың ёк.

Булар тиркешип барышларына, Босларың өйүне етип, гапыны какдылар. Бос адатча ишине ирден гидегенди велин, бу гүн буларың багтына, өйүнде экен. Ол Деря дагының геленине аз бегенмеди:

– Иним Деря, «Бендәм бендәме себәп» диенлери, ынха, дайзаңам хош хабар билен отыр, менем «Ханы,

езлери бир гара берәймезмикә я-да ниетлеринден дәнип отурыбердилермикә?» дийип, гарашып йөрдүм. Хава, дайзаң-а гоңшы гызымызың өйлери биленем, ези биленем гүррүңдеш болупдыр. «Боля, йигидиң өзи билен бир таншалың, гүрлешип герелиң» дийипдирлер.

– Көп саг болуң, Бос! Бизиң бир-биреге эдйән кемегимизи, гой, бендеси билмесе-де, худай билсин! Бирибарың өзи элмыдама өз пенасында саклап, хеммәмизиң ишимизи шовуна этсин! Пенҗи достумызыңам, белки, шу гүнден бейләк дурмуш ёлы ачылып, тәлейи гүлүп баксын-да! – дийип, Деря аграслык билен гүрледи.

Пенҗи сөзе гошулды:

– Агаларым, саг болуң, догрусыны айтсам, сиз маңа душмадык болсаңыз, шу дүнйәден хут мүҗеррет етәймелидим...

Бос вәшилиге салып:

– Сен энтек гаты бегениберме-хов, бирден гызымызы халамаң дуруберме! – дийди.

Булар узак эгленмән, үч болуп, Босларың гоңшуларыныңка бардылар. Баран ерлери олары чай-черек билен гаршылады.

Илки сөзи, яшулы хөкмүнде, Бос башлады:

– Перман ага, ине, түвелеме, гоңшы болуп отырыс. «Кыямат гүни гөңшудан» дийлиши ялы, бизиң-ә сиз билен айра йүрегимиз ёк. Шонуң үчинем, гаршы гелмесеңиз, гарындашлык ачаялы дийип, ынха, инимиз Пенҗи җаны алып, шу гүн дөвлетли сачагыңызың башына мыхманчылыга гелдик. Догры, Дүнйәгөзел җигимизиң илки дурмушының шовуна душмәнлигине бизем гаты гынанярыс. Йөне, нәме, эсасы зат – җаны саг болсун, галан заде гайгы этмели дәл... Белки, җигимиз Дүнйәгөзелем Пенҗи инимиз билен гүрлешип герселер, бир-бирини сүлхы алар. Белки, аллатагалла булара говулыгы рова герсүн-дә хернә!

Дүнйәгөзелиң какасы Перман ага узын бойлы, сүңклек, чак эдишиңденем даяврак, гараягыз, яшы энтек алтмыра етмедик адамды. Ол кән гүрлемеги халамаян ялы, диңе айдыланлара гулак асып отырды. Диңе соңрак, Бос Пенҗини говы таныщдырдым эденсоң, Перман ага:

– Пенҗиниң өзи хайсы обадан боларлы я-да шәхерлими? – дийип, Босуң йүзүне сораглы серетди.

Догрусы, Босуң өзем энтек Пенҗини якындан танап баранокды, оны икинҗи гезек гөрүп отурышыды, йене Пенҗини гетирен Деря болансоң, оны өз иниси

хасаплап, аркайын гүрләп отырды. Йөне ол шунуң ялы кын, жогапкәрли ишлериң арасына гошулмагың гаты улы төвекгелликдигине хәзир дүшүнип галды, өзүниң эпей гөвресинден утанян ялы ере середип, гоңшусының совалына бирбада җогап берип билмән, алҗыраҗак ялы этди. Эмма гапдалда отуран Деря бада-бат оңа кемеге етишди:

– Перман ага, Пенҗи Теҗен этрапындакы обаларың биринде яшаяр, ол бир көмеге мәтәч, еке йигит, онда байлыгам ёк – хоссарам. Ислесеңиз, ол шу ерлерде-де галып, өз гүзераны үчин ишлеҗек адам. Өзем бой йигит, йөне яш-елең дәл. Ол обада сыгыр чопаны, чекене чопаны болуп, гараз, гара ишлерде ишлән йигит, онуң шу сада дуркундан башга байлыгы ёк.

Перман ага сөз гезегини алды:

– Адам үчин эсасы байлык – пайхас байлыгыдыр, дүнйәң байлыгы дүнйәде галар. Ери, бай боланда нәме, гетеринип билмән, ягшыны-яманы сайгарман, герене гөз болуп йөрсе, анха, онуң ялыдан худайың өзи сакласын. – Шу ерде Деря бир затлар дийҗек ялы этди, эмма Перман ага сөзүни довам этдирди: – Гоңшы, бу йигидиңиз эрбет оглан-а дәл ялы, песпәл гөрүнйәр, мундан бир адама яманлык чыкмаҗагыны дуркунданам аңып боляр. Йөне Дүнйәгөзел гызымызың дурмушы оңмады, оны сиз билйәрсиңиз...

Бос онуң сөзүни бөлди:

– Гоңшы, мен җигимизи эртир-агшам, гиренде-чыканда, дашындан сынлап йерун. Догрусы, өзумем онуң эдеп-экрамыны йүз саны улугыза чалышҗак дәл, түвелеме! Ынха, гүнде ише дийип, шәхере чыкып гидйәрин, мыдама диен ялы көпчүлигиң арасында велин, ёлда-ызда габат гелйән агзы сакгычлы, төверегини элхедер алдырып барян кәбир улугызлары гөрүп, ез янымдан тоба эдйәрин. Я-да, ынха, езүңиз гөрйәнсиңиз, хер хепде базарда ики яна ат салып йөрен сатыгчы гызлар бар, ана, шолар ялы улугызлардан худай сакласын! Бетеринден бетери бар, гоңшы! Йөне бизем җигимизи оңат танамаян болсак, гапыңыздан гелҗек дәл ахырын... Инди эсасы меселәң чөзгүди сиз билен, гоңшы!

Перман ага ардынҗырады:

– Хым, болубилйәр! Мениң-ә дийҗек задым – гой, йигидимиз билен Дүнйәгөзел җан икиси гүрлешип гөрсүнлер, белли нетиҗә гелсинлер! Биз-ә, нәме, инди көпимиз гечип – азымыз галан адамлар. Шу чагалар

иле-гүне гошулып, бир-бири билен дүшүнишип, агзыбир яшан йөрселер, бизе-хә шу яланчыда башга зат герек дәл!

Перман ага гызының, адамсы билен айрылышып гелели бәри, мисли көкүне палта урлан баг ялы, гураҗак-гураҗагың үстүнде, гөзгыны халда гезип йөршүни гөрүп дурды. Айратын-да, көпчүлигиң арасына баранда, Перман ага хер хили шылтак гүррүңлер билен илиң гыбатыны эдйән таныщдыр-у-нәтаныш адамлары гөрйәрди-де, шонда өз-өзүнден намыс эдип, кемсинип, «Ер ярылса – менем гирсемдим» дийййәрди. Хатда өз машгаласына кәнбир дахылы ёк гүррүңлерем ол өзүне чекәййәрди.

Бир гезек, бир тойда, яшулуларың арасында чай ичилип отырка, тоя гелен мыхманларың бири – түйс агзыҗәхексиз дийилйән, ашакы додагы салланып, гүрҗүмек хыйрсыз гашлары ики гөзүниң үстүне абаныл дуран, муртлак пыяда, зораякдан диен ялы геп гезегини алдыда, шейле бир роваят айдып берди:

– Адамлар, гадым вагтлардан бәри, «Аждарханы гачыран – аял» дийлен бир гүррүң гелйәр, мен сизе шол гепиң тарыхыны айдып берейин. Ёгсам, хәзирки дөврлерде-де, шол аждарханы гачыран аял ялы, өзлериниң әрлерини янларындан гачырып йөрен машгалалар аз дәл-хов! Ховва, гадым вагтларда бир йигит өйлененмишин, оларың чагаҗыкларам болупдыр, алланәме яшашыбермели ялы велин, йөне йигидиң аялы хер гүн иңирдәп, оңа гүн гарасыны гөркезмейәрмиш. Ахыры, йигит алач тапман, обада бир билгиҗиң янына барып, өзүниң өйдәки чекйән хупбатыны оңа гүррүң беренмиш. Билгиҗем оңа «Сениң өйде саклап йөрениң аял дәл-де, ювдарха! Ынанмасаң, барлап гөр, ол зерур вагты күндүгиң агзындан гирип, җүрүндигинден чыкып дурандыр» диенмишин. Йигит барлап гөрсе, догруданам, шейлемишин. Онсоң ол ене-де билгиҗиң янына гелип, «Бу беладан нәдип дынып болар?» дийип сорапдыр. Онда билгич: «Пылан чөлде адыбелли бир гуррук бардыр, гирен - дири чыкян дәлдир, анха, шоңа әкидип ташласаң, дынарсың. Йөне ол гурруга шейле гирмез, шонуң үчинем, сен «Гуррукда гызыл кәнмишин, сен гир-де, көпрәк алыщдыр, менем ёкардан йүп билен сени чекип чыкарайын» дийгин» дийип, йигиде өвредипдир. Анха, шондан соң йигит өйлерине гелип:

– А-хав, кейваны, биз хич зат билмән йөрүпдирис, илгүн эййәм телим вагт бәри пылан ердәки гуррукдан гызыл шай-сеп барыны алып гелйәрмиш – дийипдир велин, аялы:

– Мейди янан, нәме учин шу сен вагта ченли айтман гезипсиң? Ханы, деррев ёл шайыңы тут! – дийип, адамсының әхине-мәхине гараман, оны шол гүнүң эртеси хәлки дийилйән гурруга тарап алып гидипдир. Көп йөрәп – аз йөрәп, шол айдылан гурруга етипдирлер. Ине, гөрселер, улы бир гуйы, депесинден серетсең, дүйбүне гөз етенокмыш. Бу голайда, бу җелегайларда шол ере аягыны секенем, сув алмага хыял эденем ёклугы белли дийййә, Онсоң, хәлки аял адамсына «Бол басымрак, гуя гир!» дийип гыссап угранмыш. Адамсам «Вах, мен гирҗек-де, йөне гызылдан йүкленемсоң, сен мени чекип чыкарып билмерсиң. Иң говусы, сен гир, мен билиңе йүп дакып, гуя саллайын-да, мазалыҗа йүкленеңсоңам, чекип чыкарайын» дийипдир. Аял муны макул билип, «Ёгса-да, сениң алан задың болмаз» дийип, билине йүп дакып, ашак саллананмышын. Ёкарда дуран адамсам, «Инд-ә гурругың дүйбүне етенсиң» дийип, йүпүң ужуны кесип гойберипдир-де, ызына гайдыберипдир. Йигит өйлерине гелип, бирки гүн гезсе-де, гезипдир велин, чагалары эртир-агшам «эҗем-де-эҗем!» болшуп, аглашып отурансоңлар, «Чагаларың азары аялыңкыданам бетер экен, гел, аялым эрбет дийип чагаларымы бир көсемәйин, белки, о-да инди ювашар» дийип, ол ене шол аялыны ташлап гайдан гуррүгына геленмиш, Ол гелшине, гурруга диң салып гөрсе, сес-үйн ёкмушын. Онсоң ол ене-де бир узын йүпүң ужуны ашак саллап уграпдыр, бирсалымдан «Инд-ә йүп гурругың дүйбүне етендир» дийип, чекип гөрсе, йүп элине аграм салыберипдир. Йигит бегенҗинден йүпи тиз-тиз чекип угрaпдыр. Ине, бир серетсе, йүпүң уҗундан асыл-асыл болуп гелйән аялы дәл-де, улы бир аждархамышын. Йигит дессине йүпи ене ашак гойберҗек болупдыр велин, аждарха оңа ялбарып угрaпдыр:

– Эй, ягшы йигит, сиз маңа рехим эдиң, мен ер йүзүниң солтанларының бири! Эмма икуч гүнлүкде шу дүнйә белли гурругың ичине бир аял машгала гелип дүшди велин, онүң азары барымызың этимизден өтүп – сүңңүмизе етди. Эгер шу беладан мени гутарсаңыз, мен дүнйәде нәме ислегиңиз болса, канагатландырайын – ди-

йипдир. Онда йигит «Мениң чагаларым аглашып отыр, эҗелери...» диенден, аҗдарха ене:

– Сен хич зады гайгы этме! Ынха, мен шу ерден барып, пылан патышаның сув гүзеринде мекан тутарын, патышаның гызы сув алмага гелерем велин, оны өз гирдабыма салып, сакларын. Ана, онсоң патыша гызыны халас этмек учин җар чекдирер, «Ким гызымы халас этсе, гызымы хем юрдумың байлыгының гылла ярыны шоңа берҗек!» диер. Шонда «Мен халас эдейин» дийип гелерсиң. Йөне гепимиз геп, шертимиз – шерт болсун! Мен гүзерем, патышаның гызынам ташлап гидип, башга бир патышалыгың сув гүзеринде юрт тутарын велин, сен икинҗи гезек барыҗы болмагын, барайсаңам, менден сылашыга гарашма! – дийипдир.

Йигит аҗдарханы гуюдан чыкарып, өйлерине гайдыпдыр, Ине, тизара патышаның җарчылары «А-хав, халайык, кимде-ким патышаның гызыны хем гүзерини аҗдархадан азат этсе, шоңа патыша гызынам никалап берҗек, юрдуң дең ярпы байлыгынам багыш этҗекдир-хав!» дийип, җар устүне җар чекип ууграпдырлар. Йигидем патышаның янына барып, «Шол шертиңизи мен оңарайын!» дийипдир. Патыша башлыклайын, юрдуң энче гүнден бәри сувсуз отуран тутуш илаты, яңкы йигиди өңлерине салып, гүзере барыпдырлар. Онсоң, йигит озалкы геплешилиши ялы, дашракда дуруп, дүшнүкли-дүшнүксиз бир затлар дийип гыгырып, эллерини ёкары гөтерипдир велин, аҗдарха гызам, гүзерем бошадып, зут гидипдир. Патыша-да бегенип, кырк гиҗе-гүндизләп той тутуп, гызыны яңкы йигиде никалап берипдир, газнаныңам дең ярыны оңа багыш эдипдир. Шондан көп вагт гечмәнкә, башга бир юрдуң патышасам эдил шонуң ялы җар чекдирипдир. Эмма бу җара хич ким гелмәндир. Йөне бир адам патышаның янына барып, «Пылан юртда бир адам бармышын, шоны гөрсе, аҗдарха әхли зады ташлап гачыберйәрмишин, шол юрды аҗдархадан халас эденем шолмушын» дийип айдыпдыр. Патыша-да газап эдип, атлы гошуныны шол юрда еллапдыр, «Эгер шол йигит гелмесе, бүтин юрдуны ер билен егсан эдерин!» дийипдир. Йигидем, гөрсе-хә, яңкы патышаның реҗеси гең дәл, гошунам гүйчли, онсоң ол алач тапман, гайтмага разы болупдыр. Барып, «Патышахым, маңа диңе бир яланач ат бериң!» дийипдир. Патыша хич зада дүшүнмән, гең галса-да, «Ханы, бериң элине бир яланач аты!» диенмишин. Йигит яңкы яланач аты терслигине

мүнүп, аждарханың ятан гүзерине габатлабрак, аты гамчының астына алып, чапып уграпдыр. Оны дашдан гөрүп танан аждарха:

– А-хов, озал геплешигимиз барды, инди мерт боларлар, эгер голайыма геләйсеңем, айтды-айтмады дийме, атың билен өзүңем демиме дартарын – дийипдир.

Аты терслигине гамчылап чапып барян йигидем:

– Бир ягшылыга бир ягшылык эдеңсоң, менем саңа ене бир зады дуйдурайын дийип гайдандырын-хов, езүмә ер түкенйәнчә гачжак, сенөм өзүң бил-хов, шол баякы гуррукда саңа гүн бермедик аял хәзир гуррукдан чыкып, икимизем гөзләп йөрмүш-хов! – дийип, гечип гидипдир велин, аждарха патышаның гызыны хем гүзери ташлап, өкжәни гөтерипдир. Шейдип, яңкы йигит бу юрдуңам патышасының гызыны, гүзерини, халкыны азат эдип, өз юрдуна, машгаласына говшупдыр.

Мүртлак пыяданың гүррүңини диңләп отуран Перман ага гара дере батып, өзүни шейле бир оңайсыз дуйярды. Себәби, ол ниреде болса-да, аял-гызларың пейдасына эдилйән гүррүңлери хөвес билен диңләп, терсине, оларың етмезчилигини гөркезйән, сәхелче гыбатлырак гүррүңдир роваятлар айдылса велин, оны деррев өзуне чекерди, гызы Дүнйәгөзелиң адамсы билен оңушман, айрылышып геленине нәтжегини билмән, көпчүлигиң ичинде өзүни дили келте саярды. Ол шейле гүррүңлери эшиден гүни, өйлерине гелип, аялының янында «Гызлы болан өзүң болма... Гыз бир гара якын боляр, хер зыңлан кесегем гызлы адамлара дегйәр. Шу Дүнйәгөзел жаныңам тәлейи бирхили чолашды дуруберди-дә...» дийип зейренерди.

Хәзир Деря билен Босуң Пенжини гетирип, ач-ачан гүррүң ачанларына ол аз бегенмеди. Ол өз янындан, Пенжиниң еке, хоссарсыз йигитлигини айып зат хасапламан, гайтам, муңа бегенйәрдем. Ери, Дүнйәгөзелиң озалкы чыкан ери атлы-абрайлы түчжар бай ерем экендә... Байлык, гедемлик гурсун... Яшайышда өз сүйжи жаның эшрети үчин, байлык дәл-де, өзүң адам болмагың герек! Шу затлары келлесинде айлап отуран Перман ага, «Сүйтде агзы бишен – сувы үфләп ичер» диенлерини эдип, Пенжидир Дүнйәгөзел икиси икичәк отурып, таншайсалар кем гөрмеди.

– Гоңшы, сиз онда, агшамара ене-де бир өе гелиң! Гызымыз билен эжесем маслахатлашсын, онсоң йигит

билен гызымызам гүрлешерлер, таншарлар. Эгер язгыт болса, нәме, галан задың гүррүңи ёк.

Мыхманлар Перман агалардан чыканларында, вагтам гушлук болуберипди. Деря Пенжидир Бос билен хошлашды-да:

– Бос, Пенжи инимиз икиңиз агшама ченли гүймениң, мен ищден соң гелерин. Бирден эгленсем, Бос, сен шу ишиң угрунда болубер! – дийип, ховлукмачлык билен ишине тарап уграды.

Бос билен Пенжи икиси тиркешип, агшама ченли шәхериң дүканларыны айландылар-да, дийлен вагтрагы, Перман агалара доланып гелдилер. Перман агалар дүрли-дүмен нахарлар биширип, уллакан тегелек столуң үстүне наз-ныгмат барыны үйшүрип, гарашып отырлар экен. Столуң башында башга-да дөрт-бәш саны нәтаныш адам отырды.

Ине, аз салымдан, Дүнйәгөзелем гелип, столуң бир четинде отурды. Орта нахар чекилди. Нахардан соң Перман ага отуранлара йүзленип:

– Ине, гарындашлар, бу отурана Бос диййәрлер, ол бизиң гоңшымыз, бу йигидем буларың дашкырак гатнашян ерлеринден, адына Пенжи диййәрлер. Биз билен якындан гарындашлык ачмак үчин, сөз айдып гелишлери. Пенжиниң өзи бир еке оглан, өйленмедик, йөне онуң хоссарсызлыгы, екелиги, гарыплыгы бизе-хә боляр. Ине, гызымыз, сиз – гарындашларымыз, мен-ә гаршы дәл, сизем, нәме геңешиңиз болса, айдып отурың! – дийип, маслахаты ачык орта атды.

Эдил шол вагтам гапыдан Деря гелди, гелшине:

– Багышлаң, ищден гиҗрәк чыкдым-да, гиҗә галайдым – дийди.

Деряны-да столуң башында отурдып, өңүне чай-нахар гойдулар. Гүррүң ене-де өңки дуркунда довам этди. Отуранларың бири:

– Биз-ә гаршы дәл... Йөне, ханы, Дүнйәгөзелиң өзи нәхили пикирдекә? – дийип, гызың йүзүне сораглы серетди. Дүнйәгөзелем утанып-йыгрылып дурмады:

– Мениң-ә гаршылыгым ёк, йөне...

Шу вагт Деря сөзе гошулды:

– Пенжи ерән сада, юмшак йигит, мундан җигимиз бирҗигем агырып-ынҗамаз. Йөне Пенжиниң бир айбы – ёкары билими ёк, өвренен кәрем ёк, диңе чопанчылык. Эгер сиз гаршы гелмесеңиз, ол бу ерде яшамага-да кайыл.

Ач-ачан эдилен маслахатың соңунда, той сәхеди белленилип, Пенҗем тойдан соң шу ерде яшамалы хем ишлемели дийлен карара гелинди. Пенҗиниң яныксы, көнелишен дулукларының гызарып, гезлериниң йылдырамасы онуң калбында гопян шатлык дуйгуларындан хабар берсе-де, ол сыр билдирмеҗек болуп, ере середип отырды. Үстесине-де, ол өң үст-башына үнс бермедигем болса, хәзир эгниндәки көнелишен пенҗегинден, йыгырт-йыгырт җалбарындан, якасы телим гезек ювлуп, түйҗүк-түйҗүк болуп гиден кейнегинден утаныпу ере гирәйҗек болярды. Йөне дурмуша догры дүшүнен адам үчин велин, Пенҗиниң кенелишен эгинбашың ичиндәки сада дуркы, гейнүвли, җалбар-пенҗеги кемсиз үтүкленги бирнәче огланлардан йүз эссе арасса, пәкди. Догрусыны айтсаң, Пенҗи бүтин өмруне, хайсыдыр бир гыза лак атмадан-а гечен, екеҗе гыз машгаланың йүзүне дикарынлап середенем дәлди. Онуң дуры калбы диңе пәклик билен рухубелентликден долуды. Дүнйәгөзелем Пенҗини сәхел салым сынланам болса, ол бу затлара басым гөз етирипди. Бу йигидиң бир етмези – байлык, о-да Дүнйәгөзеле герек дәлди. Диңе агзыбир яшашып, хоҗалыгына эечилик этсе, боланы, Дүнйәгөзелиң өзи ише гидип, машгаланы эклемәге кайылды. Перман ага-да Пенҗини өз огулларының дерегине кабул эдип, булара өз җайларының бирини бошадып бермекчиди.

Бос, Дерядыр Пенҗи Перман агалардан чыкып, ёлда гелйәркәлер, Деря Боса йүзленди:

– Сен улы согап газандың, дост! Мен Пенҗә йүз бермесем-де, сен менден аркалы болдуң. Сен бу эден көмегиң үчин бирибарың өңүнде кән алкышлара мынасып боларсың. Бу ягшылыгың өвезине, гой, саңа чагаларыңа гуванмак миессер этсин!

– Деря, сенем мени өердиң-ә, гезекли чемчедир-хов би! Ине, инди, несип болса, Пенҗем өйли-ишикли болуп бизиң билен гоңшокара гатнашыкда болар, икимизиңем гадырымызы билсе-хә билер, билмесе-де, җаны саг болсун! – дийип, Бос вәшилиге салды.

Булар Босы гапыларының агзына ченли ууградып, хошлашдылар-да, Дерялара гайтдылар. Эртеси ирден, чай-чөрек ийип отыркалар, Деря агшамкы хайыр ишиң нетиҗесини Сона гүррүң берди. Сона-да:

– Түвелеме, гаты говы! Алны-маңлайы ачык болсун! – дийип дилег этди. Деря, бегенҗинден йырш-йырш эдип отуран Пенҗә гарап:

– Пенжи, мен хәзир ише гитмели, сенем бу гүн обаңыза гайт-да, агшамкы гүррүңлери гаррыжа эжең билен маслахатлаш! Сениң үчин иң говусы – шу ерде, Перман агаларың бир жайында яшабермекмикә диййәрин, себәби, Дүнйәгөзелем, нәме, шәхер машгаласы, бирбада ол обаңыза гитмәге гөвнежекми-гөвнемежекми, ончасыны агшам маслахатлашмадыгам... Йөне сениң үчин эдил хәзир бәри говы болар, гарры эжеңем әз яның билен алып гел! – дийди. Пенжи бу маслахаты макул билди. Булар ики болуп өйден чыкып гитдилер. Деря-ха ишине, Пенжем Тежене гитмек үчин, ёл машынының дуралгасына тарап уграды.

...Гүнлериң биринде, ёлда Деря Боса габат гелди. Деря онуң хал-ахвалыны, ишлериң баршыны сорап-сораманка, Бос:

– Деря жан, «Етимиң агзы аша етенде, бурны ганармыш» дийип, көнелеримизден эшидемде, «Бе, бу нәме дийдиклерикә?» диердим велин, асыл адам пахыр өлмән яшап йөрсе, хер зат гөржек экен – дийип, зейренип уграды. Деря бу сөзлере әр-гөкден гелди:

– Ери, дост, нәме геп-гүррүң бар? Эйгиликмидир өзи?

– Геп-гүррүң бар дийсегем боляр. Мен шу өмрүмиң көп бөлегини түрмеде гечирип, индем яшымың соңунда яшайшың эшретине душунип, чагалар өйүнден огуллык, гызлык алып, дайзаң биленем алланәме яшашып йөрдүк велин, биз өйде ёк вагтымыз, өйүмизе огры гирип, өйдәки чага эшиклеримизе ченли алып гидипдирлер. Ери, бу огрулара бизиң ялың зады, чага эшиги нәмә герек болдука я-да «Сен озал түрмеде Бос боланам болсаң, инди сен хич ким» дийдиклеримикә?

Деря Босуң зейренжини диңләп, оңа песпәллик билен гынанч билдирди:

– Бос, диңе өз өйи-өвзары билен болуп йөрен азарсыз-бизарсыз адамларың өйлерине гирип, затларыны алып, чүркәп йөрен харамзадалар барада мен озалам эшидйәрдим. Гынансагам, олар ялы дейюслар бизиң арамызда энтек санардан кән. Шолар ялылара хас беркрәк темми бермели велин, бизиң жемгыетимиз хем канунымыз оларың дүзелерине умыт баглап, гечиримлилик, эглишик эдәййәр.

– Деря дост, ынха, түрмеде отуран дөврүмизде, кисе кесип, өй уруп, гөзенегиң аңырсына дүшен бирентек яш огланлара габат гелердик. Өзүм-ә, догрусы, «Канун шулар ялы майда ишлер үчин булары түрмеде саклап

отурмалам дәл велин...» дийип, олара небсим агырарды. Ынха, инди бир харамзада мениңем өйүме гирип, етим чагаҗыкларың гейим-геҗимине ченли алып гиденден соң, бу затлара догры душүнип установ угрaдым. Асыл, середип отурсаң, олар ялылара йыл кесип, түрмә иберип отурмалам дәл экен-де, ил-гүнүң, көпчүлигиң өңүнде оларың ики элинем кесип, соңам өзлерини дар агаҗындан асып гоймалы экен...

– Гаты догры, Бос! Хут шолар ялы харамзадалар өңрәк маңа-да габат гелдилер, гиҗе ёлумда дуруп, пулумы, задымы алдылар. Догры, мен давалашып, уршуп-гохлашып, затларымы бермәнем билердим велин, йөне шу түрме дийлен габахатлык мениң-ә суссумы басыпдыр-хов! Шонуң үчинем, ямандан хернәче дашда дурҗак болуп чалышян велин, «Ятаның устүне туран гелмесин» дийлиши ялы, олар ялыдан нәче чеке дурдугыңча, бетерем болайяр. – Деря сөзүне бирнеме дынгы берди-де, ене довам этди. – Бос, догрусыны айтсам, өй огрусы дийилйән соңкы вагтларда диңе шәхер еринде дәл, обаларда-да көпелипдир. Йөне олар көплүк болманда-да, хер обада бирки санысы болса, гиден оба ынҗалык беренок-да. Небир аладасыз яшашып йөрен адамларың, эртир ирден серетсең, кимсиниң бага бакып отуран гойны я-да сыгры-гөлеси ёкдур. Диш-дырнак болуп йыгнанҗа задыңы я-да гөз дикип отуран малыңы бир харамзада ав эдинип алып гитсе, ол адама гаты ёкуш дегйәр. Ине, сениң өзүңден мысал, хакына серетсең, сениң өйүңден зат алмалы дәл-де, задың болса – саңа бермели, дөрт саны етим чаганы ата орнунда тербиеләп отураның үчин алкыш айтмалы. Эмма онуң терсине, гөр, нәмелер болуп дур... – Деря энтегем гечмишиң биртопар вакаларыны ятлап, огры-җүмрүлериң депесинден инҗекди, йөне хәзир бу ерде «Эйтсең-бейтсең» дийип дурмасының-да гуры сөз болҗакдыгына, ер тутмаҗакдыгына ол говы душүнйәрди. Шонуң үчинем, ол хырчыны дишләп, бирсалым дурды-да, ене-де көшешип билмән, сөзүни довам этдирди. – А-хов, шулар ялы дейюсларың дердинден бизиң ялы түрмеде отурып чыканлара-да гүн ёк, онсоң хич затдан бихабар адамлар нәдер өйдйәң. Адамларам, «Алының арыны Ахметден алҗак» болян ялы, бизе гөзлерини алардышып дурлар. Шу түрме дийлен хамыды хич бойнумыздан айрып билмедик-дә. Нирә барсагам, йүрегимиз үнҗүли...

Онуң бу җаныкмасына Босам гошулман дуруп билмеди:

– Мен саңа говы дүшүнйән, Деря! Йөне сен хер нәкес үчин өзүңи песелдип отурма. Себәби огры дийилйән апат хас гадым вагтлардан бәри бар зат. Йөне Магтымгулы бабамызың «Басым сандан чыкар оба огрусы» диен сөзем бардыр. Олар хернәче хәзир болсаларда, ахырсоңыда эле дүшүп, ил масгарасы болярлар. Элбетде, оларам хер гезек огурлыга чыканларында, худайы чагырып, «Хернә, эле дүшмәедик-дә» дийип, бирибардан дилег эдип чыкярлар. Йөне йүрегиңи ярамазлыга дикип, соңам ягшы дилеглер эдип отурмаң хайры ёкмука диййән. Хава, мен саңа дүшүнйән, Деря! Ынха, менем дурмуша яңы дүшүнип, чагаҗыкларыма гуванып отырын велин, йөне хәли-хәзирлерем, көчә чыксам я-да ёл машынында барян болсам, адамлар мени танамасаларда, менден эйменишип, җүбүлерини гысымлашып я-да эл гошларыны багрына басышып уграярлар. Себәби шол түрме йылларының якымсызлыгы мениң дашкы кешбиме мәкәм орнашып гиден болара чемели. Эмма бигүнә, сада адамлар менден чекинселерем, огрулар чекинмейән экен, гер-ә, товга йүкләймелиҗе гошларымам маңа кән гөрүп, алып гидипдирлер. Йөне, сиз-огрулары гөрерин энтек, элиме бир дүшәйсеңиз боляр – дийип, Бос юмругыны дувди. Ол Деряның ховлукмачлыгыны гөрүп, онуң билен хошлашды-да, өз ёлуна гурады. Ене-де өе гош-голам, чагалара гейим-геҗим алмак ялы аладалардан келлесини долдурып, ишине барды. Ол бу огурлыклы ваканы ищдеш ёлдашларының кәбирине өзи гүррүң берип, зейренсе, кәси муны бир-биринден эшидишип, гелип, Боса дуйгудашлык билдирйәрдилер. Шол гүн бу ерде гүррүңиң аграмлы бөлеги огры-җүмрүлер хакында болды. Бүтин ил болуп, огрулара шейле йигренчли назар билен гаралсада, бирнәчелери телим гезек туссаг эдилип, гөзенегиң аңырсындан бакдырылса-да, көпчүлигиң ичинде гөзе гөрнүп гезип йөрен кәбир огры харамзадаларың гөвни бир ялы. Оларың, түрмеден чыкып геленден соң иле гошулып, дузелип гидйәнлерем бар велин, йөне «Эгри агач ятгынына гидер» дийлиши ялы, өмрылла дүзелмеҗеклерем ёк дәл. Олар ялылар, түйс түйкесме дийилйән огрулар, дагы огурламага зат тапмадык гүни, өз өйлеринден бир затҗагаз огурлармыш диййәрлер. Хернә, илгүнүң бәхбиди үчин бирибар ер йүзүниң түйкесме огруларыны диңе өз өйлериниң затларыны огурлап гезмели этсин-дә! – Хава, бу гүн көпчүлигиң гүррүңи, эсасан, шу затлар хакда болды.

...Деря-да Босуң янындан гидишине, өз иш-аладалары билен гүмра болса-да, шу гүнки гүррүңден соң дөрән пикирлер онуң бейнисинден чыкмады. Бу ялан дүнйәниң шейле бир аладасы кән, ол аладалар, гөр, нәчелери өз угруна майыл эдип, көплери етишиксиз гара гүнде гойяр. Онсоң, хер ким гарабашынагайдыр. «Вах, шу бәш гүнлүк дүнйәде адам адамың гөвнүне дегмән яшап өтүп гитсе, гөр, нәхили говы болҗак!» дийип, Деря ичини гепледийәрди. Шу ерде ол өңрәк шәхер кеселханасына баршыны ятлады. Шонда оны хайран галдыран хем-де шу гүнүне шүкүр этдирен зат – кеселхананың яш-у-гарры адамлардан долулыгы болды. Гөвнүңе, әхли адам дерт тапыныпп, шу ерик йыгнанаян ялы гөрүнйәрди. Деряның бу нәсаглара небси агырып, оларың тизрәк сагалып, өйлерине говушмакларыны бирибардан дилег этди, соңра-да, ичинден «Эй, ялан дүнйә, сениң чархы-пелегиң айланышына, хей, акыл етирен адам бармы... Гөр-ә, небир адамлар яравсыз ятырлар, бирентек бихепбе, огры-җүмрүлер болса, җанлары саг, огурлык билен гүнлерини гечирип йөрлер. Ери, булара дерек, шол дейюслары яравсыз эден болсаң болмаярмы, шонда, бигүнә бенделер өзлерини аркайын дуярдылар, огры-җүмрүлериң болса, өз дертлеринден яңа, хич зада эллери дегмезди» дийди. Элбетде, Деряның калбындакы хәзирки пикирлер – болмаҗак затлары. Адамыңкы йөне бир хыял-да. Йөне хер бир адам шулар ялы пикирлер билен гезип йөрен болсады, онда яманлыгың азалып – ягшылыгың артҗакдыгының ужы ики дәлди. Ниетини ямана дикип йөренлериңем узага гитмән, өз ниети-пәлинден тапып, эрбет ургулара сезевар болмакларам – тебигы ягдай. Себәби, «Адам адамдан гутулар, адам пәлинден гутулмаз» дийлен сөз бар. Ил-гүн бирине «Ниетиң-пәлиң ёлдашың болсун!» дийип гаргыш этсе, шондан эрбет ургының ёкдугыны дурмуш гөркезе-гөркезе гелйәр.

* * *

Арадан кән вагт гечмәнкә, Пенҗи өзүниң гаррыҗа эҗеси билен Ашгабада гелди. Ол бу гезек, гелшине, Деряларыңам дәл, Босларыңам дәл-де, тәзе гарындашлары Перман агаларың гапысыны какды, мисли, Перман агалар билен озалдан гарындаш ялы, аркайынсырап, ичери гирди. Өйдәкилер билен эҗесини таныщдырды. Етмиш яшың төверегине сер басан, келтерәк бойлы гарры эне көнелишен гөзлериниң гырасыны гыңаҗының ужы билен сү-

пуришдирип, нәмедир бир затлар дийҗек болуп дурды. Эмма Пенҗи өз эҗесине гүрлемәге май бермеди:

– Эҗе җан, сенем таныш бол, ынха, бу яшула Перман ага дийәрлер, Дүнйәгөзелиң какасы! Анха-да, дайзам, ине-де, Дүнйәгөзелиң өзи! Түвелеме, түйс сениң ыхлас эдип, бирибардан диләп йөрен адамларың шулар! – дийип, Пенҗи ызыны узмән гүрлейәрди. Перман ага болса, оны илкинҗи гезек өйде гөренде, онуң кән гүрлемән отурышына бирхили боланам болса, хәзир Пенҗиниң шәхдачык гүрләп дуршуна аз бегененокды. Себәби, «Гөвначыгың ёлы ачык» дийлиши ялы, яшайышда өзүңи шәхдачык алып бармагыңам бахасына етип болмаҗак бир укыплылыкдыгына Перман ага говы дүшүнйәрди. Пенҗиниң шейле гөвначык йигит болуп чыкандыгына Дүнйәгөзелем бегенмән дуранокды, онуң өз эҗеси билен биле геленине хас-да бегенйәрди. Чай демләп, нахар атармаң угрунда ылгап йөршүне, ол гуш болуп учайҗак болярды. Аз салымдан Пенҗи Перман ага гарап:

– Мен-ә, ругсат берсеңиз, эҗеми сизде гоюп, өз агаларым Деря хем Бос билен саламлашып гелҗек! – дийди.

– Ховва, ховва, бу тайы – гарры энәниң өз өйи, бәрде болуберсин... Сенем шәхере чыксаң, хәзиррәҗик болуп гидип-гелевери, шәхерде-де соңкы вагтда машын гаты көпелди, көчелерден гечеңде, хүшгәррәк болавергин! Хер хили, гөзе гөрүнмейән апатлар бар, ынха, эдил дүйнҗүк, бир көчәниң чатрыгындан гечип барян гелни гөзүмиң өңүнде машын какды, гөргүли шо тайда-да җан берди. Өзем Ашгабатданам дәл, Нохур обасындан гезеленҗе гелен экен, гөрлүп отурылса... Вах, адам пахыр өлмелем болса, өз өйүнде, чагаларыңы дашыңа үйшүрип, хоссарларың билен разылашып өлмек миессер этсин дийсене! Йөне яман апатдан бирибарың өзи совсун-да! – дийип, Перман ага улудан демини алды.

– Вах, вах... вах... Аллаҗан, хер бендәңи өз пенаңда аман саклавергин, өтенлере иман байлыгыны беревергин! Пенҗи җан, сенем гитсең, ёл-ыза хәзир болавергин! Гаты гиҗә галман гелевергин! – дийип, гарры эне-де оглуна саргыт этди. Пенҗи өйден чыканда, Дүнйәгөзел оны Босларың өйлериниң деңине ченли угратды. Соң ол хем «Кән эгленмәвери, гүнорта нахарына ченли етишевери!» дийип, саргады.

Пенҗи илки Деряның иш ерине гелди. Деря хәзир биртопар адамы янына үйшүрип, нәмедир бир затларың

маслахатыны эдип отырды. Онуң, хер гезек гапы ачыланда йүзүни галдырып, гирениң кимлигини билҗек болуп чиңерилип дурмак гылыгы ёкды. Терсине, Пенҗем, гапыны ачып гиренде, «Мумкинми?» дийип соралмалыдыр өйтмезди. Шонуң үчинем, ол гөни гирди-де, Деряның алкымына барып:

– Агам, салавмалейким! – дийип, элини узатды. Ине, Деря башыны галдырса, үстүне абанып дуран – Пенҗи. Улы билен улы, кичи билен кичи ялы гүрлешип билйән Деря Пенҗиниң бу болшуны геңләп дурмады-да, еринден туруп, ики элинем узатды:

– О-хов, түвелеме... Пенҗи, сизмидиңиз?! – Ол гөршенден соң, төверегиндәкилере Пенҗини таныщдырды. – Огланлар, бу Пенҗи... Мениң өрән якын, говы гөрйән ёлдашларымың бири, өзем, несип болса, басым шу ерде өйленйәр, соңам, белки, бизиң билен биле ишлешмегем мүмкин.

Пенҗи сөзе гошулды:

– Вах, агам, мен ишлеҗек велин, билимим ёк, зордан йүзе ченли санап билйән, йөне йүзден ашаклыгына сана дийселер, етмишден бәрисини санап билемок...

Деря Пенҗини рухдан дүшүрмеди:

– Бизде сан герек дәл ишем бар. Ине, тойы саг-аман совамызсоң, шу ховлың ичинде багбан болуп ишләрсиң, ер деперсиң, ёрунҗа экерсиң, баглара середерсиң, гараз, сенем инди шәхер яшайшына өвренишибер.

Деряның «Ишләрсиң» диен сөзи Пенҗә кем ярамады, ол гөвнүхош:

– Боляр, агам! – дийди-де, гапдалда гойлан отургычларың бирине гечип отурды. Онянча, Деря-да маслахаты җемледи. Соңра, икиси тиркешип, пыяда ёла дүшдүлер. Ёлугра, Деря оба-гараларың ягдайыны, Меретлериң өйичерисиниң хал-ахвалыны сорашдырып барярды. Шол баршына, Пенҗи оңа гарап:

– Агам, Деря, гүнортан чай-нахара Перман агалара бараялы, олар «Гүнортан нахара гелиң!» дийип, саргыд-а этдилер. Мен эҗемем алып гелдим, йөне бу гезек гөни Дүнйәгөзеллере гелнендир. Ёгса, илки билен сизе гелмели велин, шү йүрегим Дүнйәгөзеллере тарап йөре дийип дур – дийди.

– Пенҗи, мен сениң шейледигиңе бегенйәрин. Яшайышда, эсасан, эркек адам сөйгә догры дүшүнсе, шол ерде эшретли дурмуш мыдама довам эдйәр. Эркек адам гечиримли, рехимли болмалы, себәби, аял-гызлар эҗиз,

көмеге мәтәч болярлар. Шонуң учинем, сениң илкибашдан Дүнйәгөзеле болан сөйгиң пәклигине мен сенден бетер бегенйәрин. Ене бир зат – дурмуш гурмак меселесиниң арасына душмек өрән кын иш. Адатча, кимдир бири ики саны гуда болҗагың арасына гирип, танышдыряр, ёл ачяр. Ана, шол гарындашлык соңра ерине дүшсе-хә, ара гирен адам үчинем улы бир абрай, хормат. Йөне, гынансагам, кәбир халатда шол ерине дүшмән, ики гуда бир-бирине өчли душман болуп галайян вагтларам боляр, ана, шондан худай сакласын. Шонуң үчинем адамлар, галапын, ягшы ишем болса, арасына гошулмакдан чекинишип дурлар, онуңам гүнәкәри – яшларың өзи, илкибада сөйүшйәрлер, биртопар адамы орта салып, дурмуш гуряргар, соңам бири эҗемиң диени болсун дийййәр, бири мениң диеним болсун дийййәр, гараз, ара оңшуксызлык дүшйәр. Өзуниң абрайыны, адыны орта гоюп, ара гошулышан адамлар хакда олар пикирем эденоклар...

Деряның гүррүңини унс билен диңләп отуран Пенҗи онүң сөзүниң үстүни етирди:

– Вах, Деря, олар яшайшың гадырыны билмән, үстесине, болчулыгы, меслигем гөтеринип билмән, бир-бирине ырсарашып йөрлер. Эгер мениң ялы, кырк яша ченли ейли-ишикли болуп билмән йөрен болсадылар, онда өйүңем, машгалаңам гадыры башгача боларды. Йөне бетериңдер бетери бар. Ынха, обада-да бирдир-икидир азгын огланлар, обада небир машгаласы барам велин, «Шәхерде ишлейән» дийшен болуп, шәхерде-де бирине өйленип, ики аяллы болшуп йөрлер. Олар өз янларындан «Ики өйум – ики аялым бар» дийип, хонданбәрси боляндырлар велин, Магтымгулының «Ики хатын, бир әр – үч аял болар» диен сөзлеринден олар бихабар боларлы.

Деря өң Пенҗини дашындан шейле сада, дүшүнҗеси пес, оба огланы саянам болса, хәзир онуң дурмуша болан гарайшыны дүшүндиришини диңләп, хайран галды. Пенҗи-Пенҗи дийилсе, ол мыдама хич затдан бихабар, гоюндыр сыгыр бакып йөрен, сәхрайы бир йигиди гөз өңүне гетиререрди. Йөне мунуң дүнйәгарайшы кәбир окувлы-билимли адамларыңкыданам артык болмаса, пес дәл боларлы. «Йигиди достундан тана» дийлен накылы ятлап, Деря өз янындан, өзүне душян дост-ярларың догры дүшүнҗелилигине монча болды. Булар нәдип Перман агаларыңка етенлеринем дуйман галдылар.

Хәлиден бәри ичини гепледип, чай-нахара середип йөрен Дүнйәгезел, җаң сесине гуш кимин учайҗак болуп, гапыны ачды. Ине, Пенҗи... Дүнйәгөзел гөз ачып-юмар салымың ичинде, озалкы адамсы билен гыр-тут болуп гечирен дөврүни хем-де өзүниң хәзирки сүңңүеңил халыны гөз өңүне гетирди. Шунуң ялы, бир-бириңи сүлхуң алып, бир-бириңе гарашып отурсаң, адам үчин шондан улы багт болҗак дәл экен. Дүнйәгөзелиң йүзүндәки нурана йылгырышы гөрен Пенҗем ондан пес отурмады. Шол вагтам Перман ага чыкып, Пенҗидир Деряны ичерки отагларың бирине алып гитди. Отурып-отурманкалар, Пенҗи:

– Деря, мен эҗемем алып геленими айтдым өйдйән... Эҗе, эҗе! Ханы, бәрик гелиң! – дийип гыгырды. Гапдалдакы отагда келлесини яссыга гоюп, гышарып ятан гарры эне оглуның сесини эшидип, еринден галды-да, «Пенҗи җан, саг-аман айланып гелдиңми!» дийип, чыбшылдап гелди. Пенҗи эҗесини Деря билен таныщдырандан соң, отагың ичине аз салым үмсүмлик аралашды. Гарры эне гүрлемән отурансоң, Деря-да дымярды. Гарры эне болса хәзир, мундан нәче йыллар озал адамсыны урша уградышыны, ол гиденден соң докуз ай гечип, оглуның болшуны, оны эсе-боя галдырмак үчин гөрен азапларыны, оглы йигит чыкансоңам, оны өерип билмән шу гүне ченли көсенишини ятлаярды. Ынха, бу гүнем, «Бендәм бендәме себәп» диенлери... йөне шунча йыллар гечседе, Пенҗидир эҗеси Бибигезел дайза ез аркадагларындан умытларыны үзмәнди. Пенҗиниң кәнбир совады болмаса-да, ол көп вагтлап дегерли ерлере хат ибердип,какасыны идәп гезипди. Эмма уруш болан ерлериң хич бириндәки язгыларда-да онуң какасының ады тапылмады. Пенҗи, иң болманда «Пылан ерде, пылан вагтда, сөвешде вепат болупдыр» дийлен хабары эшитсе-де, кайылды. !өне онуң ялы маглуматам ёкды. Бу затларың бары биригип, гарры энәниң калбындакы умыт учгунларыны өчүреңкирләпди. Пенҗем дең-душларының арасында эгнигысык, гөвнүчөкгүн халда гезип йөрди. Ине, бу гүн болса тәзе бир галкынма гарры энедир Пенҗини эртире болан тәзе умыда итерйәрди.

Эсли салым дымшып отуранларындан соң, гарры эне: «Мен-ә инди гуда дийип йүзлениберҗек!» дийип, өчүгси пазарыны Перман аганың йүзүне дикди.

– Ховва, ховва... эне, гуда дийибериң!

– Хернә, узагындан дийилдиги болсун! – дийип, гарры эне Перман аганың сөзүниң үстүни етирди. Булар өзара гуда гүррүңлерине гүмра болдулар. Деря болса, чай-нахардан соң, ишине гитди.

...Ара кәп вагт салман, Перман агаларың ишигинде улы той тутулды. Дүнйәгөзел билен Пенҗә багтлы, агзыбир дурмуш, Бибигөзел эҗедир Перман агалара узак өмүр, тут ялы җан саглык арзув эдилди.

Пенҗи билен эҗеси бу дөвлетли оҗагың агзыбир машгаласына гошулып-гарылып, өз бир-бирлери ялы болуп яшабердилер. Дүнйәгөзел өйдүр чагалары билен гүмрады. Пенҗи болса Деряның янында ише башлап, багбанчылык кәрине гол берди. Перман ага-да өз гиевисинден, буларың агзыбир яшайшындан дийсең хошалды.

* * *

Гыш айларының ховасы үлкәмизе өзболушлы өвүшгин берйәр. Гөзъетимде селеңләп гөрүнйән Көпетдагың депесинде гат-гат болуп ятан гар гатлаклары, мисли, асман билен биригип гидйән ялы, хем ере, хем гөге ягтылык берип дурды. Бу гоҗа дагың этегини яссанып отуран Ашгабат шәхери гүн-гүнден гөзеллешип, өзүниң гуҗагында ынсан мертебелерини багтыяр саклаярды. Бу шәхериң гиң гойнунда, гөр, нәче мүңләп адам эртир-агшам бирибардан ягшы дилеглер эдип, асманымызың асудалыгыны, агзыбирликдир җан саглык диләп, яшашып йөрлер. Буларың арасында, ил-гүн билен билеликде Деря-да, Босдур Пенҗем өз иш-аладаларына гүмра болшуп, ишлешип йөрдүлер. Вагт болса шейле бир чалт гечйәрди, түйс «Атлы етмез ызындан» дийййәнлериди. Ынха, яп-яңы, Деря түрмеде дөврүнде велин, вагтың гечмеси хыллалладды, хер гүни гечирмек – иңңе, билен гуйы газан ялыды, хер минут тутуш бир гүне, хер гүн болса йыла дөнйәрди. Вагт дийлен задың шейле гылыгынам, гадыр-гымматынам – шол «иңңе билен гуйы газып» гөрен адамлар хас говы билйән болса герек.

Деря хер гүн өзүниң саг-аман өйлерине барнына, агшам ятып, эртеси саг-аман туранына йүз-де-мүң шүкүр эдйәрди. Ол йүрегинде төверек-даша, ил-гүне ягшы дилеглер бесләп, көпчүлигиң арасында өз иши билен гүмра болуп йөрди. Вагтал-вагтал, Салыхдыр Огултәҗиң, Меретдир Күмшүң, оларың гаррыларының, өй-ичерилериниң саглык хабарларыны эшиденде, Деряның гөврүми

гиңәп гидйәрди. Салыхдыр Мерет билен түрмеде гечирен гүнлерини, оларың геп-гүррүңлерини ятлаярды.

Хәли-хәзирлерем, кимдир бириниң терс ёла гирип, түрмә душенини, хас бетери-де, шол багтыятан хакда «Хай, шоңа-ха герегем шолды» дийишйәнлерини эшиденде, Деряның бүс-бүтин сүңңи говшап, өзүне ер тапмазды. Мисли, өзи хакда гүррүң эдилйән ялы я-да шол гепи эдилйән адамың түрмә душмегине өзи гүнәкәр ялы дуйярды.

Өз ишине велин, Деря дийсең хөвесли япышып, бир-кемсиз ишлемәге чалышярды, шол аралыкда-да, башарса, хич кимиң гөвнүне дегмежек болярды. Эмма дурмушың акымында йүзүп йөрен адамларың бары меңзеш дәл, кимси өзүни чаларак дәли сайса, онуң терсине, герегинден артык акыллысырап йөренлерем аз дәл. Буларың арасында, кануны бозман, әхли зады пәк зәхметиң билен еңип гечмеклигиң өзем улы бир дөвлетлиликди. Эмма дурмушда хемме зат сениң гөвүн ислегиңе, арасса ниетиңе гөрә болубам дуранок, онда габат гелйән кәбир пәсгелчиликлер сени хер хили пикирлере итерйәр. Ине, Деряның дурмушында-да шейле гапма-гаршылыклы пурсат ене габат гелди. Ол ишини шейле пәк йүрек билен ерине етирип йөренем болса, өз ишдеш ёлдашларының арасында оны биртопар чыкгынсызлыга сезевар этмәге чалшанлар тапылды. Гүнлериң биринде, баханадыр шикаят барыны йыгнащдырып, Деряны ишинден айырмак үчин йөрите йыгнанышык гурадылар. Бу йыгнанышыкда, Деряның эдарасының үстүнден середйән ёкары гурамаларың бириндәки адамларың эли барлыгы гөрнүп дурды. Шол адамларың ниети – Деряны озал түрмеде отурып гелен дийлен бахана билен айрып, өз гурамаларының ишиндәки әхли ялңышлыкларам онуң бойнуна атмак, шейдибем, өзлери акжа җүйҗе болуп галмакды.

Ине, йыгнак башланды. Мунда илки сөз алан – даяв, лопбуш, сарыягыз, яша ортадан гечен пыяда, Деряның ишдеш ёлдашларының бири Толкунов болды. Толкунов чепер хем дүшнүкли геплемәни оңарян, өмрүниң көп бөлегини ёлбашчы ишлерде, ресми йыгнакларда гечирен адамды. Онуң гөнүден-гөни гатнашмагында гурналан бу йыгнанашыкда ресми гурамалардан гелен адамларам барды. Ине, Толкуновың ызысуре-де, өзуне сөз берлерине ховлугып отуран, аррык, инчеден узын, хениз орта

яша етмедик бири – Кулли Куллиевич саг элини келеменледип, еринден галды:

– Ёлдашлар! Бизиң арамызда, озал түрмеде болуп гелен, Аманов Деря дийлен адам ишләп йөр. Эгер биз кануна догры дүшүнйән болсак, Аманов Деря хәзирки ынанылан ишинде бүтинлей ишлемели дәл. Себәби, ол бу гүн ким болса-да, онуң гечмиши түрме билен багланышыклы. Догры, мен ол хич ерде ишлемели дәл диемок, ол ишлемели, өзем, белки, говы адамдыр. Йөне оңа хәзирки ынанылан везипе онуң шахсы гечмишине гапма-гаршы гелйәр. Шонуң үчинем, онуң иш еринде хер хили бидүзгүнчиликлер габат гелип дуряр. Мениң ресми ягдайдакы теклибим шейле – мен Аманов Деряны, озал түрмеде отуранлыгы себәпли, хәзирки ынанылан ишинден бошатмагы сораярын.

Онуң сөзлерини гулак габардып диңләп отуран адамларың арасындан бири турды-да, гахарлы әхеңде гүрләп башлады:

– Ёлдашлар, хәзирки чыкып геплән ёлдашың диенлери билен мен ылалашамок. Ёлдаш Аманов Деряны мен говы танаярын, ол өз ишине хич вагт бипервай гаранок. Онсоңам, бирвагт түрмеде отурып чыкан дийип, оны бу гүн җемгыетиң өңүнде кемсидип болмаз. – Хәзирки геплейән адама Гелди диййәрдилер, ол өзүни ил-гүнден айра саймаян, диңе өз иши хем гүн-гүзераны билен гүмра болуп йөрен, дайханчылыга айратын сарпа гойян, орта бойлы, маңлайының сачлары дүшүшени адамды. Деря бу адамының өзүне хоссар чыкып дуршуна хайран галды.

Йөне галан адамлардан хич хили сес-седа чыкмансоң, ресми йыгнанышыгы алыпбарыҗы киши Гелдә: «Сиз энтек иш дереҗесинде етишмедик, гөзъетими дар адам! Отурың! – дийди-де, соңра бейлеки отуранлара йүзленди. – Онда, башга чыкып геплеҗегиңиз болмаса, йыгнагы җемләлиң!». Йыгнанышык шейле нетиҗе – «Аманов Деряны ишинден бошатмалы» дийлен карар билен җемленилди. Деря муңа гынанып дурмады-да, гайтам, өзуни ишден бошадан адамлара ичинден өзүче сагболсун айтды. Себәби, олар онуң ымыклы гөзүниң ачылмагына көмек эдипдилер. Элбетде, бу гүнки гурналан йыгнанышыгың, чыкарылан карарың, гетирилйән делилиң бус-бүтин нәдогрудыгына, адыл канунда бейле затларың ёкдугына Деряның гөзи етйәрди. Йөне бахыллык дийлен зат кәте адыл кануның гаршысына-да

херекет эдип билйән экен. Эмма бейле адалатсызлыгың узак ер алмажагына-да Деряның акылы етйәрди.

Хакыкатданам, «Якма – билерсиң, газма – дүшерсиң» дийлиши ялы, бир йыл төвереги гечип-гечмәнкә, Деряның гүни хәлки адамларың өз башларына гелди. Яңкы ресми, жогапкәр адамлары, ишинде дүйпли кемчиликлер гойберендиклери үчин, везипелериңден айырдылар. Деря өз янындан ырым эдип, өңки болан ишлер үчин хич кими гүнәкәр саймаса-да, чархы-пелек олара нәхак бахыллыклары себәпли өзболушлы сапак берди. Элбетде, ищден айрылмагам якымлы зат дәлдир вөлин, ишлән ериңде илиң гөзүнден дүшүп, айрылмаклык адам үчин иң агыр жезаларың бири болса герек. Шонуң үчинем, бир ынсана гыя гөз билен гарап, оңы нәхак ере ынжытсаң, бейле ишиң жезасыз галмаяндыгыны, гөзе гөрүнмейән хакыкатың ирде-гичде үстүн чыкяндыгыны хер бир адам билсе говы.

Деря ишинден айрылансоң, эсли вагт ишсиз гезди. Ишләп йерен деврүнде онуң даш-төвереги дост-ярдан долы боланам болса, ол везипесинден айрылан бада, төвереги чоларып уграды. Деря бу затлары илкинжи гезек гөрмели дәлем болса, онуң бейнисиндәки шол бирвагтки совал хенизем жогапсыз дурды: Нәмүчин адамлар шовлы гүнүңде сениң билен тиркешип, шовсуз гүнүңде-де гача-гач болярлар? Я-да бу-да дурмушың гөзе гөрүнмейән карам канунларының биримикә?

Деряның ищден айрыланлыгыны аз вагтдан Салыхдыр Мереде-де етирипдирлер. Онда-да нәхили етирмек дийсене... Ничикми, бир якымсыз хабар йүзе чыкса, кәбир адам бир-биринден шовхун алып, гыбаткеш-гыбаткеше бушлап уграяр. Гөвнүңе болмаса, адамлар муны өзлерине улы бир дереже билйән ялы... Гең-таң гермели дәл, хатда өйли-ишикли, агтык-човлуклы, эпей адамларың арасында-да шейле хәсиетлилери кәте габат геләййәр. Гепиң гысгасы, шо зейилли адамлар бир гепи мүң эссе чиширип, «Ай, Деряны ишинден айранмышлар, ол өзүниң ишинде гаты улы кемчиликлер гойберенмиш... Мегерем, өзүнем ене түрмә басыпдырлар өйдйән. Ай, озал бир гезек отурансоң, инди оңа түрмеде отурмак аңсат дүшмез...» диен ялы геплери гүррүңчиликден-гүррүңчилиге гечирип, Салыхдыр Мереде етирипдирлер. Оларың икисем бада-бат етип гелдилер, ол айдылан геплериң яланлыгыны, өз достларының башының аман,

жанының саглыгыны гөрүп, бирнеме ынҗалдылар, Деря дуйгудашлык билдирип, гөвүнлик берип гитдилер.

Көпчүлигиң арасында, йүзүңе йылгырып, еңсәңденем юмругыны ченешип дуранларың аз дәлдигине, йөне яшайыш дийлен задың диңе олардан ыбарат дәлдигине, говы адамларыңам санардан кәнлигине Деря говы дүшүнйәрди. Дурмушың хакыкы манысының диңе гөрешдедигине-де ол анык акыл етирйәрди.

«Бендәм бендәме себәп» дийлиши ялы, бу гезек ене-де бир нәтаныш адам Деря көмек этди. Ол хич хачан Деря билен гатнашык эдип, дуз-эмек болшан я-да ондан хачандыр бирвагт иңңе ялы ягшылык гөрен адам болмаса-да, өзүниң диңе адамкәрчилиги хем эрҗеллиги билен Деряның ене-де дашкырак ишлериң бирине белленилмегини газанды. Көлегесине букулышып йөрен биртопар эмелдарлар муны эшидип, халамадылар. Ери геленде, «Озал гараланып, ишинден айрылан адамы нәме үчин ене ише кабул эдйәрсиңиз?» диенлерем болды. Эмма хакыкатың хатырасына өзүни пәк сакламагы башарян ол адам яңкы ялы геплериң гаршысында билини берк гушап дуруп, хер бир гаршылыга дегерли җогап тапды. Деря гүнлериң биринде онуң янына барды. Ол келтерәк бойлы, лопбуш, сарымтыл сачлары селчеңлешен, рус адамсыды. Өзем түркмен дилини сув ичен ялы билйәрди. Онуң адына Валден Гримович диййәрдилер. Валден Гримович дийсең парасатлы, әхли меселәни адыл чөзйән, ресми дөвлет ишгәрлериниң бириди. Ол Деряны өз кабулханасында гөренден:

– Мен сизи дашыңыздан танаярын. Сиз маңа хич зады дүшүндирҗек болуп отурмаң. Адамда хемме зат болуп билер. Сизи иш оңарманлыгыңыз үчин айырмадылар-да, кәбир адамлар бар гүнәни сизиң бойнуңыза атып, өзлерини горажак болдулар. Эмма олар өз газан чукурларына өзлери дүшдүлер... Сиз хич зады алада этмәң-де, хәзирки ериңизде ишләбериң. Биз сизе ынаняры! – Шу ерде Деря бирхили әҗизләп, бир затлар дийҗек ялы этди, эмма Валден Гримович оңа гүрлемәге май бермән, сөзүни довам этдирди. – Деря Аманович, сиз аз салым шол ериңизде ишлери угрукдырың! Несип болса, бизиң сиз хакда башга говы пикирлеримизем бар! – дийди-де, гүррүң гутарды диен маныда, элини узатды.

Деря тәзе ургудан айңалып, ене-де өзүне тәзече ёл ясап, шол ёл билен өңе тарап херекет этмелиди. Гиден

көпчүлигиң ичинде йүзүне хер хили перделер тутуп йөрен кәбир адамлара өз ёлуның догрудыгыны, өзүниңем шол ёлдан дәнмежекдигини геркезмелиди. Онуң түрмеде болан йылларындакы гечен гүнлерине эден пушманлары, гелжеге болан пәк ыхласы, дост-душмана пәхимлилиги оны ене-де бу арасса ёлуң угры билен өңе тарап алып гитди. Дурмуш өз акымына довам эдйәрди. Максат, түвелеме, даяв, гуҗурлы йигит болуп етишди. Нәзигем, мисли, айың бөлеги ялы, бой-сыраты билен өе гелшик берип йөрди. Деряның көрпе оглы Ата-да эййәм, какасының үстүне абанып дуран, сыратлы йигит. Инди чагалары өйли-ишикли этмек, Максат билен Атаны өермек, Нәзиги дурмуша чыкармак – бу сүйҗи аладалар Дерядыр Сонаның тәзеки аладаларының бири болуп дурярды.

Максат ёкары окув җайыны говы бахалар билен гутарып, өкде суратчы болуп етишди. Нәзик болса өз эҗесиниң кәрине зерип, догторчылык окувыны окады-да, шәхер кеселханаларының биринде ишләп уграды. Ата-да, «Ата кесби огла халал» диенлерини эдип, какасының кәрини алып гөтерди. Ол өнүмчиликден айрылмазлык шерти билен, ёкары окув җайында окувыны хем довам этдирйәрди.

Эмма шунча йыл гечип, шунча тәзеликлер болса-да, Деря гечмишиң хасратлы гүнлерини ядыңдан чыкарып биленокды. Ол, белки, ядындан чыкарса-чыкарардам, йөне төверегиндәки биле ишлешип я-да гүнде-гүнаша диен ялы душушып йөрен кәбир адамларының болушлары оңа ынҗалык бермән, шол гечмиши хәли-шинди ятладып дурды. Белки, мунуң шейле болмагы, бир тарапдан, говудырам. Себәби, ынсан хемме зада – ягшада, ямана-да якын. Эгер, сәхел говшаклык этсең, терс акымларың бири сени өз гирдабына алып, белли болмадык угурлара алып гитҗек болуп дур. Йөре Деряны инди хич бир акым өз ёлундан азашдырып билмез. Себәби, онуң рухы дуркуны гуршап алан ыхлас эртирки гүне әдилмели әдиме дүшүнҗели гарамага мүмкинчилик берйәрди. Ол инди өзүни аркайын, ынамлы дуйярды. Йөне оны оңайсыз ягдая салян бир задам барды – о-да, өзүниң түрме билөн багланышыклы гечмиши үчин, етишен чагаларының өңүндәки мүйнлүлик дуйгусыды. Ол эртир-агшам чагаларыны гөренде, түрме дурмушы ядына дүшйәрди. Белки, «Аязхан чарыгына бакарак» дийлиши ялы, бу ягдай оңа гечмиш үчин мыдама пушман эдип

йермәге, гележеге болса сүйжи арзувлар беслемәге мүмкинчилик дөредйәндир.

* * *

Деряның иң якын досты Салыхам Огултәч билен сүйжи дурмушда яшап йөрди. Огултәч гыз дөврүнде, обада трактор сүрүп, пагта йыгып-дашанам болса, дурмуша чыкандан соң, өзүниң бар ыхласыны өй ишлерине, ики саны гурпдан гачан гарра сиңдирди. Ол гаррыларың бүтин өмрүндәки иң агыр гүнлер – өкеже перзентлери Салыхың он йылдан говрак түрмеде болмагы билен багланышыклыды. Анха, шол йыллар ики гаррының сүйжи жанларына эржешмесе-эржешмедем велин, йөне гайгы-алада билен оларың биллерини бүкди. Шу затлары гөрүп, душүнип йөрен Огултәч өзүниң бүтин өмрүни, бигүнә ерден шум пелегиң сүтемине сезевар болан ики гарры билен адамсына багыш этди. Ол шу гапа гелин болуп гелен гүнүнден бейләк, гайынларының икисинем өз эжесидир какасының орнунда гөрүп, бирине «Эже жан!», бирине «Кака жан!» дийип йүзленйәрди. Догрусыны айтсаң, ики гарры өз екеже огулларынданам «Эже жан, кака жан!» сөзлерини эшидип билмәндилер. Белки-де, оглан дийлен, эне-атасына бирнеме доңбагыррак боляндыр, белки-де, Салыхың бар болуп билши шудур. Белки-де, бу ее гелин болуп гелен ят машгаланың өз чагаларынданам артык мәхирли дарамагы бу ики гаррының өңки гөрен гөргүлериниң өвезине оларың ахыр яшында бирибарың берен бир эшретидир. «Өңум гелөнден – соңум гелсин» диенлери. Салыхам өз гезегинде, эжесидир какасына шейле мәхирли хызмат эдип йөрен мәхрибан аялына миннетдарлыгыны отурса-турса Огултәже ятладярды. Ики гаррының бүтин өмүрлерине арзув эдип гелен ене бир зады – агтыклы болмак, «Ата!», «Эне!» сөзлерини эшитмекди. Ынха, кән вагт гечмән, буларың гыз агтыга йүзлери душди, Огултәч гайыненесинден сорап, гызжагазына Женнет дийип ат гойды. Ики гарры, гөйә, бу яланча тәзеден инен ялы болдулар. Өйүң бар гуванжы инди Женнетжикди. Ики гарры езлериниң агтыжагына, Салыхдыр Огултәч болса илкинжи перзентлерине гуванярдылар. Адам өмрүндәки иң улы ааладаларың бири, илки билен-ә, өзүңе мынасып тай тапып, дурмуш гурмак, оңдан соңра-да, саг-аман көпелип, иле гошулып гитмек. Салыхам, адатча, ички сырыны хич киме айтмаса-да, кәте-кәте өз янындан

гайга гидип, бөврүни бүкгүлдедип гезерди. Хер хили затлары гөвнүне гетирип, гөрен-эшиденлерини ятларды. Ынха, түрмеде Салыхың бир ёлдашы барды, Палта ага диердилер, ол элли бәш яш тевереклериндәки, яшулы хатарына етип барян, сырдам, гараягыз адамды. Палта ага бир гезек Салыхың янында ичини декүпди:

– Салых, оглум... Бу дурмуш дийилйән зады бир дуйпсүз деря меңзетсеңем болар, шу үстүмиздәки уччыраксыз асмана меңзетсеңем. Йене мениң ялы гарамаңлай үчин велин бу дурмуш башга хич зада-да дәл – бир отлы тагана меңзеш, мен бүтин емрүме шол отлы таганың үстүнде яныш-кейүп гитмели болдум...

Салых, яшулының керкейплигине небси агырып:

– Палта ага, ине, несип болса, бу кынчылыкларам гечер, бир гүн түрмеде отурмадык ялам боларыс, бираз сабыр эделиң! – дийди.

– Ёк, оглум, мениң хәзирки агырым түрмеде отураньмдан дәл, түрме бир вагтлайын башымыза дүшен зат, гечер гидер. Йөне дурмушың башга, эл билен дүзелмейән апатлары бар, шоларың бирем – зүрятсызлык, ине, бу кеселе хич хили чәре-де ёк, дерманам. Мен инди өлүп гитжегиме гынанамок-да, өлемсоң, ызымда зүрят галмажагына гынанярын.

Шол вагт Салыхың бу яшула гаты йүреги аваса-да, оңа нәме дийип гөвүнлик бержегини билмәнди. Йөне шол гүнден башлап, Палта аганың калбының ызасы Салыха-да гечен ялы болды. «Ынха, өзүң-ә бир агыр женаят үчин он йыл түрмеде отурып, илк-ә мундан сагаман чыкжагың гүмана, чыкайсаңам, соң иле гошулып, өйли-ишикли болаймада иш бар. Несип эдип, ол затларың бары дүзеленеммиш-дә, ери, ондан соңам перзенде йүзүң душмән дурубер се... Шейле бетбагтчылыгыңам дурмушда болаймагы әхтимал экен. Адам үчин шондан улы жеза ёкдур» дийип, Салых хәли-шинди пикир өврүйәрди.

Шонда Палта ага Салыха ене бир саргыт эдипди:

– Салых, дурмушың агыр ёлдугыны мен инди, онуң көп бөлегини гечемсоң билйәрин. Сен, түвелеме, энтек яш оглан, несип болса, бу ерден саг-аман чыкарсыңам, йене менден бир несихат – эгер, барды-гелди, ейленмекчи болсаң, өз якын гарындашларыңдан алыжы болаймагын. Кә ягдайларда яшулулар «Бир-биримизден дашда болмалың, гызымыз ят ере гитмесин» дийшип, доган арасында-да гыз алшып-бершәййәлер. Ине, бу –

улы бир ялңышлык. Гөвнуме болмаса, мениң багтымы ятыранам шол ялңышлык ейдйән. Себәби, ики доган болуп, бир-бириңе гыз берсең, я-ха зүрятсыз галыняр экен я-да, доглан чагаларам галапын етмезли, кем чага болар экен. Мен-ә мен дийсең, мениң ялы өз гарындашларындан өйленен адамларың көпүсем шейле гүне дүшйән ялы болуп дур, оглум!

Салых түрмеден саг-аман чыкып, өйленсе-де, Огултәчлер билен өң хич хили гарындашлык гатнашыклары болмаса-да, тә илкинҗи гызҗагазлары дүнйә инәййәнчә, Палта аганың шол гүррүңлери Салыха ынҗалык бермәнди. Ынха, он ики сынасы сагатҗа чаганы гуҗагына алдам велин, онуң шол гайгы-аладасы үмүр совлан ялы совлуп гитди. Салых бегенҗинден яңа ики болуп билмән, бу шатлыгыны бада-бат Дерядыр Мереде-де бушламага ховлукды. Эмма өңинчәси, Огултәч:

– Салых, худая шүкүр, гызымыз болды, йөне гыз боланыны бушлап йөреноклар, огул болса – бушланяр. Соң бир барланда-гелненде эшитдирәерис – дийди. Йөне Салых икирҗиңлемеди:

– Вах, Огултәҗим, хей, чаганыңам бир огул-гызы бolармы... булар бир перишде ахырын. Онсоңам, сен илкиҗәмизиң гыз боланына беген, мунымыз, ынха, түвелеме, хә диймән, эҗесине көмекчи болуп етишер.

Огултәч өз янындан, бир-ә энелик буйсанҗы билен буйсанса, икинҗи тарапдан, адамсының дүшүнҗелилигине, машгаласына, чагасына шейле ыхласлы, мәхирлилигине гуванды... Харам түрме, гөр, нәче адамлары сандан чыкарып, гөр, нәчелериң башыны ийипди, көплери майып-мүҗрүп, сана гечмез ялы дәли-тентек эдип ташлапды. Ол кичиҗик, өзболушлы, өйке-кинели дүнйәниң гапысындан бир гирен адам, соң аңсат-аңсат, өңкүлигине чыканок. Кимлер өз этмишине пушман эдип, башга пикирли, башга дүшүнҗели адама өврүлселер, кимлер барҗа адамчылык сыпатларынам йитирйәрлер.

Шу затлар хакда, хәзир дашарда гызҗагазыны гуҗагына алып, ики яна гезмеләп йөрен Салыхам пикир эдйәрди. «Эгер шол ерде, вагтында маңа Деря душмадык болса, мен онуң билен достлашмадык болсам, онда, белки, өе доланып гелмездимем, бу эшретлери гөрмездимем... – Салых шол гезмеләп йөршүне, досты Мередем ятлады. – Түвелеме, ынха, Меретлериңем илкинҗи чагалары гыз болды, өзем үчем чага... Ол бир гудрат...

үч гыз – үч перишде! Несип болса, оларың тойларына хөкман гидерис».

...Хава, Күмүш гызың Меретлере түйс аягы дүшүпды. Онуң гелмеги билен, Меретлериң өйи дүйбүнден башгаөе өврүлен ялы болды. Ынха, докуз ай, докуз гүн дийленде-де, Күмүш үчем чаганы дүнйә индерди. Илдегүнде сейрек эшидилйән бу гудрат – үчем чага Меретлериң машгаласына тәзе бир евүшгин берди. Бу тәзелиге Боссан билен Сапарың, ылайта-да, гаррыҗа энелериниң бегенәйшини язгыдыр сөз билен дүшүндирер ялы дәлди.

Осман ага-да улы гызы Күмшүң бейлеки гызларындан хас гич дурмуша чыканына озаллар гынанып йөренем болса, үч саны перишдәниң бирден дүнйә иненине бегенип хем-де тебигатың бу гудратына хайранлар галып, бада-бат ишигинде мал сойды, пишме биширдип, ил-гүни йыгнап, той тутды.

Деряларам Меретлерден гелен бу шатлыклы хабара бегенишип, пишме бишрип, төвереклере пайлаярдылар.

Мередиң гаррыҗа энесем, гөзлери гөрмесе-де, гулаклары өшитмесе-де, биллеринде бүтинлей кувват галмасада, хәзирки шатлыкдан соң, мисли, дүнйә тәзеден инен ялы, кувватсыз били кувватланан яды болды. Човлукларының өе гелен гүни, ол төвереги гөрмесе-де, диварың угруны ызарлап, дашарык чыканыны билмән галды. Диңе, агтыгы Боссан: «Вий, эне җан, сен нәдип даш чыкайдың?» дийип гыгырандан соң, ол өзүниң дашардалыгыны билип галды. Энче йылларың авулы ятламаларыны, гайгы-хасратларыны башдан гечирен гарры гөврәниң хәзирки дуркы гөзгыны болса-да, энәниң ички дүнйәгарайшы дүйпден башгачады. Гөр, ол хәзир нәмелери ятлап, нәмелер хакда пикир эдйәндир... Эне дуран еринден «Боссан җан!» дийип, гыгырды.

– Хә, эне җан! Мен бәрде!

– Гызым, бар, доганларыңы, гелнеҗеңи бәрик чагыр! Эгер гаршы гелмесеңиз, мен човлукларыма өзүм ат дакып берҗек!

Боссан дессине, агасы Мереди, Сапары, гелнеҗеси Кумши чагырды. Олар чай башында отыркалар, гарры эне дилленди:

– Балаларым, мен инди нәче гүнүң адамсы, шу гүн бар – эртир ёк, йөне мен бирибар аллатагалладан мүңде-бир разы! Мениң екеҗе перзендими, янёлдашы билен биле, харам аҗал ир алып гитди. Өлениң ызында өлүп

боланок, мен оңа дүшүнйән. Аглап-эңрәп отураның биленем олар гайдып гелмейәр. Йөне ол бела-бетерлериң инди ызы кесилдиги болсун! Өлүм дийлен задам хеммә деңлик, йөне хер кими өз гезегинде гитмекден худай айырмасын! Мен сизи хәзир яныма үйшүрдим велин, йөне гечмишиң авулы гүнлерини ятлап, сизи ынжалыкдан айырмак ниетим ёк. Ынха, бирибар аллажан улы илиң ичинден сизи сайлап, сылады, үчем чаганы сизе рова гөрди. Мунуң бир гудратдыгына акыл етириңде, гадырыны билиң! Үчем чага, Хыдыр атаның назары дүшмедик ерде аңсат-аңсат болмаз. Түвелеме, Күмүш жаны перишделер гөтерди, олар бу ожагымыза берекетли пата бердилер, Хыдыр атамыз бизе тарап голуны үзатды. Бейле багт, ер йүзүниң адамларыны йыгнап пайланда-да, диңе санлыжа адама етдирер. Шонуң үчинем, балаларым, сиз рүгсат берсеңиз, шу өмрүмиң ахырында човлужакларымың адыны өзүм дакмакчы. Мен бир, эрте-биригүн аллатагалланың хузурына бармалы адам, белки, кабул болсун-да...

Акжа гундага долангыжа үч саны перишде гарры энәниң гапдалында, мисли, бу дүнйәден бихабар ялы, содажадан демлерини алып уклап, ятырды. Буларың дашыны алып отуран Меретдир Күмүш, Боссандыр Сапар – хеммеси бирагыздан: «Эне жан, човлукларыңа езүң ат дакда, езүң ат дак!» болушдылар. Гарры эне эллерини гөвресиниң деңинде саклап, ичинден бир затлар окадыда, аз салымдан элини йүзүне сылды:

– Эдениңе шүкүр, бирибар аллам! Гой, буларың өмүрлери узак, гөржеклери говы болсун! – дийип, ол йүзүни чаларак ёкары гөтерди. Ол хәзир, мисли, ягты яланчының дидарыны гөзлери билен гөрүп дуран ялыды. – Балаларым, мен бу гүн бу дүнйә тәзеден гелдим. Бирибар мениң билен дең болман, шу чака ченли эден бар налышымы багышласын! Мен хәзир бүтин әлеми гөрүп отуран ялы... яланчың йүзи яп-ягты... Шонуң үчинем, мен шу човлужакларымың бирине «Әлем», бирине «Жахан», бирине-де «Ягтылык» дийип ат гойжак. Гой, мениң ялы гаррылар буларың атларыны эшиденде, «ӘЛЕМ ЖАХАН ЯГТЫЛЫК!» дийшип, өзлерине теселли тапсынлар! Гой, буларың атлары ер йүзүне ягтылык берсин!

– Түвелеме, Күмүш жан! Биз саңа бүтин машгаламыз болуп миннетдардырыс! – дийип, Мерет дилленди. – Сениң бизе болан арасса ыхласың, гөр, бизи нәхили

багта етирди. Мен сени дүнйә индерен энең-атаңа-да миннетдар, Күмүш җан!

Гөзмонжугы ялы үч саны чага, ӘЛЕМ, ҖАХАН, ЯГТЫЛЫК! Булара хәзир әлем-җахан, бүтин теверек гуванып, «Атларына ээ болсунлар!» дийип дуран ялыды.

Күмүш гелин, бу оҗага тәзе багт гетирен Күмүш гелин, хер хепдәниң җума гүни агшам йүзәрлик түтедип, өз оҗагыны, бела-бетерден, гөз-дилден ырым эдип гораярды. Мүнүң бу хәсиетине гарры эне-де дийсең бегенйәрди. Асырлардан-асырлара әхли ырымың, бела-бетериң, гөз-дилиң дерманы хасапланып гелнен йүзәрлик отуның бир богдагы бу өйүң дулунда-да асылгы дурды.

Күмшүң бейлеки гелинлерден артыкмач өне бир хәсиети барды – ол гелен гүнүнден бейләк, хер җума гүнүниң ир агшамы, төвереги, ичерилери сырыщдырып, гүл пүркүлен ялы эдерди, соңра-да, барындан базар эйләп, нахарҗык биширерди. Гүн энтек яшманка-да, өйдәкилериң барыны янына йыгнап, Мередиң какасының, эҗесиниң рухуна төвир галдырдарды. Мунуң үчин, гарры энәниң өз гелнине миннетдарлыгының чәги ёкды. «Өлүсини сылан бай болар» – дийип, ол шонда төверегине эшитдирип-эшитдирмәнрәк пышырдарды. – Хер бир гелен гелин шейдип өзүни песпәл саклап, шол оҗагың оды билен гирип – күли билен чыкса, агзыбирлигем, дөвлетлилигем, саглыгам шол ердедир!»

...Меретлериң үчем чагасына гойлан бу уйтгешик, овадан атлары Дерядыр машгаласам түйс йүрекден оңладылар.

Деря өзүниң гүнделик ишлери билен гүмрады.

Яшайыш акымы хич бир гүйҗе боюн эгмән, өз ёлы билен бирсыдыргын херекетленйәрди. Шол акым билен гидип барян адамларың хәсиетлери, атлары, геплешик диллери бир-бириниңкә меңзеш болмаса-да, оларың аглабасы агзыбирлигиң тарапдары болуп, әлем йүзүни асуда сакламага чалышярдылар. Дурмуш дийлен кын ишиң гирдабына чолашып, түрме атлы чәклендирилен дүнйәҗигиң вагтлайын яшайҗысы болан ынсанларыңам көпүси өңки этмишлерине пушман эдип, ене-де ил-гүне, көпчүлиге гошулышып гидйәрди. Бу умман дүнйәниң гойнунда дем алып йөрен җемендәниң бары диен ялы бирибары ятлап, говулыга ыхлас эдип яшаяр. Буларың арасында Дерядыр Салыхам, Меретдир Ораз җалаям, Босдур Пенҗем, бейлеки гахрыманларымызам өзлериниң пәк зәхмети, песпәл гөвүнлери билен яшап йөрлер.

Дурмушдакы гүнделик габат гелйән гапма-гаршылыклардыр гатнашыклар, сүйҗи-сүйҗи арзувлар адамларың херсине бирхилирәк тәсир эдйәр. Йөне бу затлардан дегерли нетиҗе чыкармаклык адамларың диңе өзлерине баглы.

Деряның энтек улы-улы максатлары, арзувлары, дурмуша, адамлара, тебигата болан өзболушлы дүшүнҗелери барды. Булары дурмуша гечирмек үчинем энтек, гөр, нәче вагтлар герекди... Ол энтек, несип болса, огул өерип - гыз чыкармалыды. Дурмушда габат гелйән бирнәче бетпәл, бетгылык адамлара догры ёл салгы бермелиди. Яманлык эдене ягшылык этмелидигини, даш билен ураны аш билен урмалыдыгыны дүшүндирмелиди. Дерядыр Салыхам, Мередем, буларың бейлеки достярларам шу максат билен яшап, ишлешип йөрдүлер. Олар энтек көп адамлар билен таншып, көп ишлер эдип, көп ерлере етишмелиди. Шонуң үчинем, гадырлы окыҗыларым, сиз өзболушлы ыкбаллы, дурмуш ёлуның көп чаркандакларындан гечен, учурсыз ыкбал йитгилерине сезевар болсалар-да, мертлерче дуран бу гахрыманларым билен диңе китап сахыпаларында дәл, дурмушда-да, белки, ене телим гезек габат гелерсиңиз.

Дурды Каров

ОН ЙЫЛ ТҮРМЕДЕ

Роман

II - китап

Редакторы	К.Кулыев
Суратчы	Б.Каров
Оригинал-макети тайярлан	Г.Жбанов

«Туран-1» неширяты. Ашгабат. ДОСААФ проезди, 6

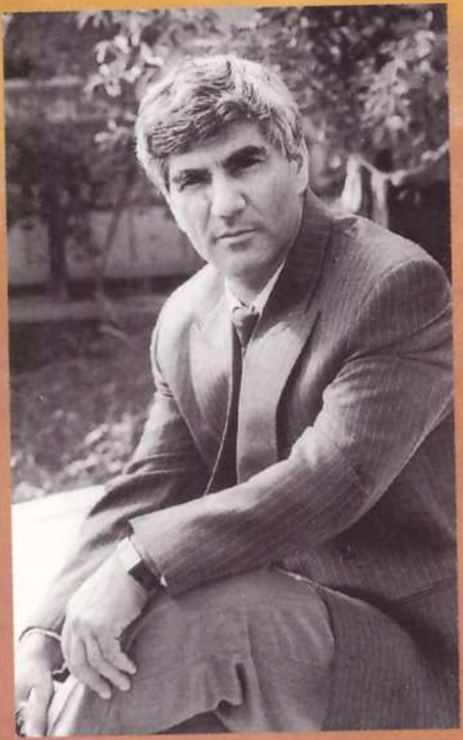

Ыкбал сайланып алынмаяр.
Йөне ыкбал арзувларыңда
Өзүңи йитирмезлик –
адамкәрчилигиң улы бир
айратынлыгыдыр.

Д. [illegible]